

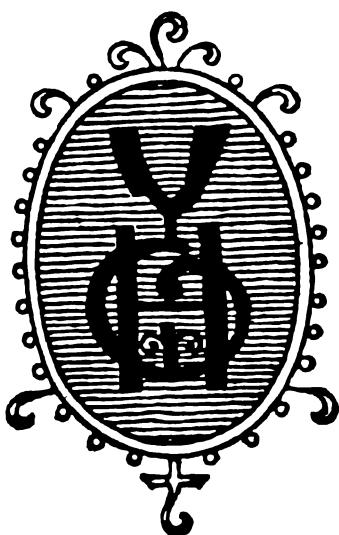
**КАВЦІ
ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ
МАРКСА**

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ КИЇВ-ЛЯЙПЦІГ'

КАРЛ КАВЦКІ

**ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ
КАРЛА МАРКСА**

Авторизований переклад з 16-го німецького видання
ДРА ВОЛОДИМИРА ЛЕВИЦЬКОГО

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ КИЇВ-ЛІЯПЦІГ

ГОЛОВНІ СКЛАДИ:

Українська Накладня
т. з о. п.
BERLIN W 62
Kurfürstenstrasse 88

Ukrainska Knyharnia
i Nakladnia
850 Main Str.
WINNIPEG MAN. (Canada)

Книгарня Наукового
Тов. ім. ІШевченка
у ЛЬВОВІ
Ринок 10

Книгарня Українського
Народного Союза
84, E. 7th St.
NEW-YORK (U. S. A.)

Галицька Накладня
Якова Оренштайна
в КОЛОМІЙ
Галичина

Друкарня Шпамера в Лейпцигу.

Передмова до першого видання.

Хто не хвалить Кльопштокові¹⁾ писання?
Та хто їх так читає, як раніш?
Спасибі вам за величання,
Зате читайте нас пильніш!

Ні до одного з новітніх письменників не можна приласти цих слів Лесінга з більшим правом, як до Маркса. Автор цеї книжки мусів з фаху слідкувати за новіщою німецькою економічною літературою і переконався, що ніодне імя не згадується в ній так часто, як Маркове. Його науки стали віссю, довкола котрої обертається найбільша частина новітніх економічних суперечок. Але сам цей факт не приносить вдоволення авторові цеї книжки, як цього можна б було сподіватися від прихильника Маркової «школи», коли можна говорити про таку школу. Бо, жаль, він аж надто часто мав нагоду переконатися, що ті, що пишуть про Маркса, або цілком не читали його творів або читали їх дуже поверховно. Коли додати до того, що більшість письменників і вчених, які займалися Марксом, робила

¹⁾ Кльопшток — німецький письменник з 18. віку. Його твори, попри велику вартість свого змісту, заміні важким стилем. (Ув. перекл.)

це не для об'єктивного наукового пізнання, тільки задля певних хвилевих інтересів, тоді не здивує, що про Маркові науки поширені загально найбільш недорічні погляди.

Маркс не міг займатися подрібно спростовуванням таких помилкових поглядів. Його поодинокі твердження це частини одної міцно збудованої системи, і їх можна зрозуміти тільки в звязку з цілістю; хто не зрозумів того звязку, той буде завсіди розуміти його окремі тези тільки поверховно. Через те й не можна було спростовувати помилкові погляди кількома словами, тільки треба було вказувати на необхідність основних студій Маркових творів або дати основний виклад наук, характеристичних для Маркса й Енгельса. Такий виклад маємо справді в класичнім полемічнім творі Енгельса проти Дірінга. Цей твір поширив розуміння Маркових наук більше, ніж усі короткі аподиктичні вислови Маркса про те, як треба розуміти його в тому або іншому місці.

Однаке в німецькій літературі немає ще книжки, яка б зібрала коротко Маркові науки, виложила їх приступно для загалу і пояснила. Спроби такої праці робилися з ріжних боків, але всі вони лишилися тільки уривками.

Одя книжка пробує заповнити ту прогалину або, що найменьше, дати причини для її заповнення.

Вона опирається, очевидно, на головному Марковому творі »Капітал« та бере з нього уклад

матеріялу. Інші економічні твори Маркса можна було використати тільки де-не-де для вияснення трудніших місць або задля основнішого викладу думок »Капіталу«.

Завданням цеї книжки є перш за все познайомити зі змістом »Капіталу« тих, які не мають часу або засобів, щоб його студіювати; а далі автор надіється, що вона улекшить теж студії неодному з тих, що мають »Капітал«, та що спонукає прочитати його в оригіналі багатьох таких, що або мали невірну думку про нього або відстрашилися від студіювання його через трудну першу частину.

Немає більшої неправди від твердження, що спосіб написання »Капіталу« сухий і важко зrozумілий. Я не знаю другого економічного твору, який міг би рівнятися з »Капіталом« щодо ясності і живости викладу, а місцями щодо справді класичної краси стилю.

А проте його так важко зрозуміти!

В деяких місцях справді так. Але в тім не вина викладу.

Звичайно думають, що національна економія це така ділянка знання, яку кождий може зрозуміти без найменьшої підготовки. Однаке це наука і то саме одна з найтяжких, бо нема другого твору так складного, як суспільність. Правда, для зrozуміння того збірника загальників, який Маркс називає вульгарною економією, не треба більше знання, ніж може здобути собі кожда людина сама при ділових подіях щоденного життя. На-

томісць для зрозуміння Марксового »Капіталу«, який у формі критики політичної економії буде нову історичну й економічну систему, треба не тільки деякого знання історії, але теж розуміння фактів, що звязані з розвитком великого промислу.

Хто не знає бодай по частині фактів, в яких Маркс виводить свої економічні закони, для того суть тих законів лишиться темна, той може жалітися на містицизм і гегеліянізм. Найясніший виклад не поможе йому.

У тім, на наш погляд, небезпечна перешкода для кожної спроби популяризовання »Капіталу«. Маркс писав так популярно, як тільки можливо. Де він важко зрозумілий, там вина не в мові, тільки в предметі і в читачеві. Коли б хто хотів цю тяжко зрозумілу мову перетворити просто в легко зрозумілу, то це могло б статися тільки коштом докладності; популяризовання мусіло б пошкодити глибині змісту.

З цього зрозуміння випливає завдання автора. Воно не полягало тільки в тому, щоб змінити саму мову. Як вже сказано, Маркс писав так популярно і притім так коротко і ясно, що відступити від його слів можна було часто тільки коштом вірности. Тому автор подав цілий ряд місць з Маркових творів дослівно. Вони вазначені знаками наведення і взяті, коли не подано іншого місця, з »Капіталу«.

Завданням автора було з одного боку звернути увагу читача на факти, що лежать в основі тео-

ретичних поглядів. Це було потрібне особливо в першому розділі. Маркс вказав здебільша сам на ті факти, але часто тільки натяками, які звичайно переочується. На інших місцях автор позволив собі сам, на власну відповідь, звернути увагу на факти. Це відноситься перш за все до перших параграфів первого розділу. Але в цій праці могло ходити тільки про те, щоб звернути увагу на факти. Докладний розбір фактів, що лежать в основі »Капіталу«, перейшов би не тільки зазначені рамки, але був би понад сили автора; це значило би писати історію людського розвитку від первісних часів. Бо »Капітал« це в своїй суті історичний твір.

В розділах, які займаються модерною промисловістю, цей характер виступає виразно для кожного. В них є не тільки теоретичні міркування, але теж обширні історичні виводи про речі, які дотепер були дуже недокладно вияснені або цілком недіткнені. У тих розділах подані історичні факти, що лежать в основі теоретичних поглядів, так докладно, що їх може зрозуміти кожда думаюча людина без підготовки. Наше завдання було інше. Недостача місця дозволила нам подати тільки найважніше. Але притім треба було зберігти все таки історичний характер теоретичних виводів, які через пропущення зв'язків, діставали деколи інший характер так, що деякі твердження, важні тільки серед певних історичних умов, набірали значення безумовних.

Наша праця має бути не тільки викладом

Марксових наук, але теж помічним васобом до студій Марксових творів в оригіналі. Через те автор уважав своїм правом розбірати докладніше, ніж це відповідає їх значенню для теоретичного розвитку, ті місця, які, на його погляд, дотепер звертали на себе замало уваги або які можуть дати легко привід до непорозумінь; натомісъ він уважав себе в праві задержуватися коротше при інших питаннях, коли вони вже загально відомі і признані та коли щодо них не заходить небезпека непорозуміння. Щоби збільшити практичну вартість книжки, автор доповнив у багатьох місцях огляд фактичних відносин, наприклад, при фабричнім законодавстві, поза період, обговорюваний Марксом, аж до найновіших часів.

Питомі Маркові назви поодиноких категорій задержані, але чужих висловів задержано як найменьше. Правда, цілком не можна було їх усунути. (Далі йдуть уваги про вживання чужих слів у німецькій мові. *Ув. перекл.*)

Автор мало міг користати в праць попередників. Піднести треба тільки французький витяг з «Капіталу» Девіля¹⁾, який дуже йому придався. Автор почувається теж до обовязку висловити на цім місці подяку за ввічливість, з якою Девіль зрікся видання німецького перекладу свого твору в користь цеї праці.

Зокрема помогла багато цій праці товариська по-

¹⁾) Gabriel Deville, Le Capital par Carl Marx, résumé et accompagné d'un Aperçu sur le Socialisme scientifique. Paris Oriol, 324 ст. 3 франки.

міч і спіробітництво Бернарда Бернштайна, який не обмежився тільки на поради і критичний перегляд рукопису, але опрацював самостійно деякі розділи. Так, напр., великий і важний розділ про велику індустрію (в ІІ. частині) написав майже цілком він сам. За цю поміч і піддержку автор вдячний тим більше, чим більше він свідомий труднощів свого завдання. До популярного викладу великих оригінальних творів духа відноситься те саме, що Лесінг вкладає в уста князя Конті про малярство:

»Гей! Чому то не можемо малювати безпосередньо очима! Скільки то пропадає по довгій дорозі від ока через руку до кисті!«

Коли два малярі малюють цілком той сам предмет, то на кождім малюнку він буде виглядати інакше. Що один бачить, того другий не добачує; що одному здається важним, те другий буде вважати маловажним: а що вони ріжно бачили, те буде теж ріжно намальоване. Важко зрозуміти вірно оригінал; а ще важче його вірно віддати.

Автор дає тут не фотографію »Капіталу«, яка передавала б оригінал у зменьшенім виді, цілком вірно лінію за лінією, тільки що безбарвно, але малюнок ві суб'єктивним колоритом і суб'єктивним рисунком.

І, хоч наш виклад часто, щоб не бути трудним, стає аподиктичний, то ми просимо читача не забувати ніколи, що де не Маркс говорить до цього, тільки автор, котрий викладає йому

Марксові економічні науки. Це можна вважати скромним завданням. Але автор цих рядків буде дуже вдоволенний, коли воно йому вдалося, коли він додав свою лепту до діла поширення тих правд, які дав, нам неструджений дослідник, глибокий учений і великий мислитель як вислід праці цілого свого життя.

Льондон, в жовтні 1886.

К. Кавці.

Передмова до осьмого видання.

Два роки після останнього, провіреного мною видання цеї книжки, зладженого перед теперішнім, осьмим виданням, з'явився довго жданий третій том «Капіталу», що приніс нам стільки нових несподіваних думок. Відтепер виклад економічних наук Карла Маркса мусів, очевидно, обняти теж нарис основ змісту третього тому. Але ж це справа непроста і вимагає більше спокою і часу, ніж було в мене з тої пори. Власне після появи третього тому цілу мою увагу заняло аграрне питання; і ледве я допровадив свої студії цього питання до якогось зовнішнього закінчення, як заняли мене знову цілковито теоретичні суперечки, викликані ревізіоністичним напрямком. А й тепер, коли, як здається, і ця найновіща кріза марксизму вже переможена, я мушу при-

святити знов усі свої сили одному завданню, яке припало мені ще в 1895 р. та яке я ізза обох вище названих причин надто довго занедував: це видання полишеного Марксом історично-критичного викладу теорії надзвартисти, величини біля 1500—1600 сторінок друку, що становить частину рукопису »До критики політичної економії«. Його видання плянував Енгельс замісць четвертого тому »Капіталу«.

Широка міжнародня переписка і редакційна праця обмежують ще більше мій час, вільний для видання цього величезного твору; зрозуміло, що я мушу відкладати, що найменьше, кожду неспішну роботу.

Так отже ще й тепер я не можу здобутися на те, щоби розширити »Економічні науки«. І тепер я мусів вдоволитися тим, що переглянув цілість, замінив новішими датами перестарілі відомості про робітниче охоронне законодавство, статистичні числа і. т. и. та додав один розділ про »Надзвартисть і прибуток«, в якім викладаю бодай коротко основу третього тому: закон про пересічну норму прибутку.

Зрештою при перегляді цілости я не нашов нічого, що треба б було змінити. Істнє загально поширений погляд, до якого признаються теж деякі марксісти, що третій том »Капіталу« повалив цілковито погляди першого тому, яких ми, марксісти, від давна боронили, і виказав їх нестійність. Нема більш помилкового твердження від цього. Я провірив цю книжку після появи

третього тому і не найшов найменьшої дрібнички, яку треба б було змінити під теоретичним оглядом. Я міг, зрештою, ждати згори такого висліду, бо Енгельс переглядав і одобрив рукопис первого видання вже в тім часі, коли зміст третього тому був йому відомий. Як би він був знайшов у моїй книжці такі погляди, які на основі третього тому треба б було вважати невірними, він певно був би звернув мені на те увагу.

Переміна надвартості на прибуток не має ніякого значіння для тої області, яку перш за все розсліджує перший том »Капіталу«, яка головно обходить соціалістів і якою теж займається майже виключно наша книжка, а саме для відносин між клясою капіталістів і клясою робітників; тут вистарчають цілковито закони вартости і надвартости. Через те Маркс поминув теж у першім томі цілковито питання прибутку.

Однаке не можна собі уявляти, як це часто діється, що Маркс, пишучи перший том »Капіталу«, знов тільки закони вартости і надвартости та що його теорія про норму прибутку це пізніша видумка, щоб вийти з трудного положення і примирити теорію вартости з ніби то суперечними проявами дійсності. Навпаки, коли Маркс писав перший том, в його голові була вже цілком готова ціла теорія, разом з законами прибутку і земельної ренти, і коли він не сформулував їх, то причиною цього була його сумлінність, яка завертала його все до нових студій нових фак-

тів, а не те, будьто би він не міг сам собі вияснити справи.

Це стане, без сумніву, ясне для кожного, коли буде видрукований виклад »Теорії надвартости«. У рукописі, яка походить з років 1861—1863, віложенні вже всі теорії третього тому. Коли би отже третій том справді уневажнював перший, тоді Маркс »збив би« перший том (він з'явився в 1867 р.) ще перед його написанням!

Праця про »Теорії надвартости« буде мати велике значення не тільки для зрозуміння Марксової теорії надвартости, але й для зрозуміння всіх тих теорій, які він у своїм творі досліджує і критикує. Надіюся, що, на перекір усім перешкодам, мені вдасться незабаром зробити це закінчення Марксового життєвого діла доступним для широкого загалу.

Берлін-Фріденав, у травні 1903.

К. Кавці.

I. Частина.

ТОВАР, ГРОШІ, КАПІТАЛ.

Перший розділ.

Товар.

1. Характер товарової продукції.

У своїм »Капіталі« Маркс уявся розслідити пануючий тепер капіталістичний спосіб продукції. У тім творі він не займається природними законами, що лежать в основі процесу продукції; їх розслід належить до механіки і хемії, не до політичної економії. З другого боку він не ставить собі завдання розслідити тільки ті форми продукції, що є спільні всім народам, бо такі досліди ведуть звичайно до ствердження таких загальніків, як, наприклад, те, що людина до продукції потребує завсіди знаряддя, землі і засобів прожитку. Маркс досліджує розвоєві закони одної означеної форми суспільної продукції, питомої для певної доби (останніх віків) і певних народів (европейських або европейського походження; останніми часами наш спосіб продукції починає поширюватися також серед інших народів, напр. серед Японців і Індусів). Цей пануючий сьогодня, капіталістичний спосіб продукції, питоменості якого пізнаємо ще близше, відріжнується різко

від інших способів продукції, напр., від феодального, який панував в Європі в середніх віках, або від первісного комуністичного, який стоять на початку розвитку всіх народів.

Приглядаючися теперішній суспільності, бачимо, що її багатство складається з товарів. Товар — це продукт (витвір) праці, вироблений не для власного вжитку продуцента або звязаних з ним людей, тільки задля обміну на інші продукти. Отже продукт стає товаром не через свої природні прикмети, тільки суспільні. Це вияснить приклад. Пряжа, котру пряде з льону дівчина в первісній селянській сім'ї, щоб ткати з неї полотно для вжитку самої сім'ї, де предмет ужитку, а не товар. Але коли прядільник пряде льон, щоб обміняти пряжу у сусіда-селянина на пшеницю, або коли фабрикант день-у-день каже прясти цілі сотнari льону, щоб цей продукт продати, тоді це вже товар. Це, правда, теж предмет ужитку, але ж такий предмет ужитку, що має відіграти окрему суспільну роль, тобто має бути обміняний. По пряжі цього не видно, чи це товар, чи ні. Її природна форма може бути та сама без огляду на те, чи пряла її пряха в селянській хаті для власного приданого, чи у фабриці фабрична дівчина, яка, може, не з'ужись ніколи навіть одної нитки з того для себе самої. Аж по суспільній ролі, по суспільній функції, яку ця льняна пряжа виконує, можна пізнати, чи це товар, чи ні.

У капіталістичній суспільноти продукти праці прибирають чим раз більше форму товарів; коли сьогодня у нас ще не всі продукти праці є товарами, то тільки тому, що серед теперішнього способу продукції пошилися ще останки давніших. Коли ж поминути ці зовсім незначні останки, то можна сказати, що сьогодня всі продукти праці приймають форму товарів. Для того ми не зможемо зрозуміти теперішнього способу продукції, коли не вияснимо собі наперед характеру товару. Тому мусимо почати від досліду товару.

Зрозуміння цього досліду стане, на нашу думку, далеко лекше, коли ми виложимо перш за все характеристичні прикмети товарової продукції в протиставленню до інших родів продукції. Таким шляхом найлекше зрозуміємо становище, яке Маркс заняв при досліджуванню товару.

Як далеко можемо глянути поза себе в історію людського роду, бачимо, що люди здобували собі засоби прожитку завсіди меньшими або більшими громадами, що продукція мала завсіди суспільний характер. Маркс вияснив це вже у своїх статтях про »Наємну працю і капітал« у »Neue Rheinische Zeitung« (1849)¹⁾.

»При продукції люде входять у відношення не тільки до природи«, каже він там. Вони продукують, працюючи певним способом разом зі собою, та обмінюються своєю діяльністю. Задля продукції вони вступають між собою у певне відношення

¹⁾) Вони з'явилися недавко теж у формі брошури.

і. взаємини, і тільки в межах того суспільного, відношення і взаємин відбувається їхній вплив на природу, відбувається продукція.

»Залежно від характеру засобів продукції змінюються, очевидно, і ті суспільні взаємини, в яких стоять до себе продуценти, і умови, під якими вони обмінюються своєю діяльністю та беруть участь у цілім акті продукції. З винаходом нового воєнного знаряддя, стрільної зброї, мусіла необхідно змінитися ціла внутрішня організація армії, мусіли змінитися ті відносини, серед яких поодинокі люди творять армію і можуть виступати як армія, змінилося також відношення різних армій до себе.

»Отже суспільні відносини, серед яких люде витворюють (продукують), тобто суспільні продукційні відносини змінюються, перетворюються разом зі зміною і розвитком продукційних засобів, продукційних сил. Продукційні відносини у цілому творять те, що називаємо суспільними відносинами, суспільністю, а саме суспільністю на певнім, історичнім ступні розвитку, суспільністю з особливим, питоменным характером.«

Хай деякі приклади вияснять сказане. Візьмім якийнебудь первісний народ, що стоїть на низшім ступні продукції, для якого полювання є головним способом здобуття харчів, наприклад, Індіян. Додж (Dodge) розповідає у своїй книжці »Про теперішніх Індіян далекого Заходу« про їхній спосіб полювання таке:

»Тому, що голова і серце тільки часами потріб-

ні, а потреби шлунка дають про себе знати без перестанку, племя стойть звичайно під пануванням »третього стану«. Ця сила складається зі всіх ловців у племені, котрі творять певний рід цеху або гільдії. Від їх рішень у власній спеціальній сфері нема ніякого відклику. У Шеснів ці люди звуться — »вояки-собаки«. Молодші і більш енергічні ватажки належать завсіди до тих »вояків-собак«, але не верховодять ними примусом. Вояки самі рішають на своїх нарадах про загальні справи, а виконання подробиць доручують вибраним з поміж себе найславнішим і найспосібнішим стрільцям. Поміж тими »вояками-собаками« є багато молоді, яка не відбула ще вступної пробігіспиту на вояків. Одним словом, цей ловецький цех обіймає всі робітні сили ватаги, і становить ту силу, яка боронить і годує жінки та діти.

»Що-року відбуваються в осені великі лови, щоби вбити як найбільше дичини та приправити і засушити на зиму значний запас мяса. Тепер »вояки-собаки« стають панами дня, і горе нещасному, що посмів би не послухати і злегковажити хоч би найдрібніші з їх самовільних чи демократичних постанов! Коли все готове, найліпші стрільці рушають ранним ранком до схід сонця в дорогу. Коли відкриють декілька стад буйволів, то вибирають для першого нападу те стадо, яке так стойть, що вступні приготовання і маневри при його окруженні та крик і стрілянина при настуці будуть як найменьше непокоїти інші стада... У тім часі ціла мужеська частина

ватаги, яка може брати участь у вбиванню буйволів, жде на конях мовчки і дрожучи зі схвилювання десь у близькій ярузі, де не можуть їх бачити буйволи. Коли стадо опиниться на догіднім для полювання місці, тоді ватажки вибирають потрібну скількість людей та посилають їх з тимчасовими провідниками на означені місця. Коли ватажок побачить, що кождий вже на своїм місці і що все готове, тоді старається з відділом їздців окружити стадо та замкнути його зі всіх боків. Потім дає знак. Тоді ціла ватага кидається наперед з таким пронизливим криком, що міг би, мабуть, навіть мертвих збудити з гробу, і нападає густою лавою на звірів. Через кілька хвилин боротьба є в повнім розгоні; деяким звірям удається прізвати кордон і втікти. Якщо недалеко є ще інші стада, то за ними не женуться.

»Коли уживалися ще тільки луки і стріли, кождий вояк зновував свої стріли і не мав труду розпізнати позитивно забитих ним буйволів. Вони були його цілковитою особистою власністю, хиба, що деяку частину він мусів віддати для вдів або тих родин, які не мали поміж вояками нікого, хто б їх годував. Коли в однім убитім буйволі були стріли ріжних стрільців, то про право власності рішало положення стріл. Коли кожда з них заподіяла смертельну рану, тоді ділили буйвола, а часто признавали його якійнебудь удові. Всі такі питання рішав найстарший стрілець, але від його рішення можна було відкликатися ще до загального осуду всіх »вояків-собак«. Відколи одначе

загальне вживання стрільної зброї унеможливило розпізнання вбитих буйволів, Індіяне стали в своїх поглядах більше комуністичні¹⁾), і ціла маса мяса і шкір розділюється тепер пропорціонально на основі якогось мірила власного винаходу.« (Ст. 206—211).

Бачимо, що у того ловецького народу продукція є суспільна; ріжні роди праці складаються разом насягнення загального висліду.

Далі бачимо тут вже початки поділу праці і плянового співділання (кооперації)²⁾. Відповідно своїм ріжним здібностям стрільці виконують ріжні роботи, але після спільногопляну. Вислід співділання ріжних робіт, того »обміну діяльности«, як каже Маркс у »Насмній праці і капіталі«, тобто ловецька добича, не обмінюється, тільки розділюється.

Мимоходом звертаємо увагу на те, як зміна продукційних засобів — заміна лука і стріли на стрільну зброю — викликує зміну в способі розділу.

¹⁾ Правильніше було б: Вони в своїх поглядах стали знову комуністами. Первісно господарство Індіян було комуністичне, отже і поділ ловецької добичі був теж комуністичний.

²⁾ »Кооперацією звуться та форма праці, при котрій більше людей працює пляново побіч себе і в собою або в тім самім продукційнім процесі або в звязаних зі собою продукційних процесах.« (Ст. 323). Десять сторінок далі каже Маркс у примітці: »Linguet у своїй »Théorie des Lois civiles«, має, мабуть, рацію, коли називає полювання першою формою кооперації.

Приглянемося тепер другому, вищому родові суспільного способу продукції, наприклад, хліборобській індійській сільській громаді. З первісного комунізму, який панував в Індії, задержалися там дотепер ще лиш тільки невеличкі останки. Але Неарх, адмірал македонського Олександра Великого, розповідав ще, по словам Страбона (XV, I, 66), про такі околиці Індії, де земля була спільною власністю, спільно оброблювалася, а добуток з землі розділювався після жнив поміж мешканців села. Після Ельфінстона ця спільність була ще в деяких частинах Індії на початку нашого віку. На Яві існує сільський комунізм у тій формі, що рілля розділюється час до часу наново поміж мешканців села, котрі дістають свої уділи не на приватну власність, тільки для ужитку на означений час. У передній Індії рілля перейшла вже переважно у приватну власність поодиноких мешканців села, зате ліс, пасовища і несправлена земля творять часто все ще спільну власність, на якій всі члени громади мають право ужитку.

У такій сільській громаді, котра не впала ще жертвою розкладового впливу англійського панування, а з'окрема заведених ним податкових системів, цікаве для нас, який характер прибрал там поділ праці. Ми бачили його вже в Індіян; але ж в індійській сільській громаді він далеко вище розвитий.

Побіч громадського начальства, яке зветься »патель«, коли складається з одної особи, або »панч«,

коли творить колегію найчастіше з п'ятьох членів, стрічаємо в індійській господарській громаді ще цілий ряд урядовців, а саме: карнама або матсаді — тобто рахівника, який завідує і керує фінансовим відношенням громади до поодиноких членів, до інших громад є до держави; таліера — що назначений для розсліду злочинів і провин, а крім того обовязаний охоронювати подорожників і проводити їх безпечно через границі громади до найближшої громади; toti — полевого сторожа і землеміра, який має вважати на те, щоби сусідні громади не пересували полевих меж, що могло траплятися легко головно на рижових полях; доглядача водопроводів, який має удержувати їх у належнім порядку і дбати про те, щоби вони були в свій час відкривані і замикані і щоби кожде поле діставало досить води, що має велику вагу головно для рижу; брамана для відправлювання потрібних богослужень; учителя, який вчить дітей читати і писати; календарського брамана або астрольога, який має вишукувати щасливі або нещасливі дні для сівби, жнив, молочення і інших важливих робіт; коваля, столяря і колодія; гончаря; прача; голяря; пастуха від коров; лікаря; девадаші (танечницю); деколи теж співака.

Всі воні мають працювати для цілої громади і її членів і дістають за те або земельний наділ або частину добутку зі жнив. І тут при цім високо розвитім поділі праці бачимо спільне виконування робіт і розділ продуктів.

Візьмім ще один приклад, мабуть, кождому відомий: візьмім патріярхальну селянську сімю, що сама заспокоює свої потреби. Ця суспільна форма витворилася з такого способу продукції, який ми власне що змалювали в індійській господарській громаді і який можна найти в початках розвитку всіх близше відомих культурних народів.

У такій селянській сім'ї бачимо теж не відокремлених людей, тільки громадське співділання і спільне виконування ріжних робіт, які змінюються відповідно до віку, полу і пори року. Тут оруть, косять, доглядають худобу, доять, збирають дрова, прядуть, ткають, шиють, вяжуть, вирізують, тешуть і т. д. і т. д. Найріжнородніші роботи виконуються тут спільно, вяжуться одна з другою; і тут, як і в попередніх прикладах, продукти не обмінюються поодинокими робітниками, тільки відповідно до обставин діляться поміж ними.

Приймім тепер¹⁾, що продукційні засоби хліборобської громади, яку ми змалювали, удосконалилися настільки, що треба присвячувати рільництву вже менше часу, як дотепер. Увільнюються

¹⁾ Багато фактів свідчить, що перший розвиток товарової продукції відбувався справді в подібний спосіб, як представлено тут у слідуючих рядках. Очевидно, він не відбувся так просто, як тут подано, але наш опис не має за мету подати історію товарової продукції, тільки його головні питоменості, котрі найлекше пізнати шляхом порівнання з іншими способами продукції.

робітні сили і, якщо технічні помічні засоби відповідно розвинулися, вони можуть бути ужиті, наприклад, до того, щоби використати положені на громадськім ґрунті поклади креміню та робити з них кремяне знаряддя і зброю. Продуктивність (видатність) праці стає така велика, що витворюється цього знаряддя і зброї далеко більше, ніж їх потребує громада.

З цею громадою здібається під час своїх мандрівок племя кочуючих пастухів. Продуктивність праці в цім племені теж зросла, воно дійшло до того, що годує більше худоби, ніж саме потребує. Зрозуміло, що це племя радо обміняє лишок своєї худоби за лише знаряддя і зброю хліборобської громади. Лишок худоби і лишок знаряддя стає через цей обмін товаром.

Товаровий обмін де природний наслідок розвитку продукційних сил понад вузкі потреби первісної громади. Первісний комунізм стає при певній висоті технічного розвитку гальмом для його дальнього поступу. Спосіб продукції вимагає розширення обсягу сусільної праці; але що поодинокі громади були одна супроти другої чужі і незалежні, то це розширення не було можливе через розширення комуністичної плянової праці, тільки через взаємний обмін лишків праці поодиноких громад.

Не будемо тут розглядати, як товаровий обмін впливав на спосіб продукції в самій громаді, аж доки товарова продукція не прибрала форми продукції незалежних від себе приватних робіт-

ників, які мають право приватної власності на засобах продукції і на витворах своєї праці. Ми хочемо виказати ось що: Товарова продукція це суспільний рід продукції; вона неможлива поза суспільними звязками, а навіть вона є розширенням суспільної продукції поза межі попередної комуністичної продукції (в племені, громаді або в патріархальній сім'ї). Але цей суспільний характер не виступає в ній ще ясно назверх.

Візьмім гончаря і хлібороба, раз як членів одної індійської комуністичної сільської громади, а другий раз як двох продуцентів товарів. У першім випадку вони обидва працюють однаково для громади; один постачає їй свої горшки, другий свої хліборобські продукти; один дістає свою пайку в хліборобських продуктах, другий в горшках. У другім випадку кождий робить незалежно для себе свою приватну роботу, але кождий працює (може навіть у тій самій мірі, що й передтим) не тільки для себе, але й для другого. Потім вони обмінюються своїми витворами, і, можливо, що один дістане тільки само хліборобських продуктів, а другий тільки само горшків, як діставали давніше. Здається, що в суті не змінилося нічого, а проте оба ці процеси ріжняться основно від себе.

У першім випадку кождий бачить зразу, що тим чинником, який звязує зі собою різні роботи, який заставляє одного працювати для другого і призначує впрост кожному його пайку у витво-

рах праці другого, є — суспільність. У другім випадку кождий працює наоко для себе, і той спосіб, яким один доходить до витворів другого, лежить, здається, не в суспільнім характері їхньої праці, тільки в питоменностях самого витвору. Здається тепер, що не гончар і хлібороб працюють один для другого, що отже не праця гончаря і хлібороба конечно потрібні для суспільності, тільки що в горшках і в хліборобських плодах є якісь містичні прикмети, які спричиняють їхній обмін у певнім відношенню. Взаємини між особами, що є наслідком суспільного характеру їхньої праці, набирають під пануванням товарової продукції зверхнього вигляду взаємин між річами, а саме між продуктами. Як довго продукція була усуспільнена, вона підлягала постановам і кермі суспільності і взаємне відношення продуцентів було ясне. Але відколи ріжні роди праці стали приватними працями, які виконується незалежно від себе, відколи продукція стала тим самим безпляновою, відношення між продуцентами почало набирати вигляду відношення між продуктами. Відтепер означення відношення між продуцентами не залежало вже від них самих; це відношення розвивалося незалежно від волі людей, суспільні сили виросли їм понад голови і стали видаватися найвним поглядам минулих віків, якими божеськими силами, а пізнішим »просвіченим« вікам силами природи.

Природним формам товарів надають тепер прикмети, які видаються містичними, доки їх не вияс-

ниться на основі взаємного відношення продуцентів. Як фетишист (ідолопоклонник) бачить у своїм фетиші (ідолі) прикмети, які не випливають з його природної якості, так само міщанському економістові видається товар змисловим предметом, наділеним надзмисловими прикметами. Маркс називає це »фетицизмом, що звязаний з продуктами праці, коли вони продукуються як товари, і котрий через те є невіддільний від товарової продукції.«

Цей характер фетиша товарів — а також як побачимо пізніше, і капіталу — відкрив перший Маркс. Цей фетицизм власне утруднює, навіть унеможливлює пізнання прикмет товару, доки його не переможеться; неможливо дійти до повного зрозуміння товарової вартості, не усвідомивши собі наперед фетистичного характеру товару. Розділ про »фетистичний характер товару і його тайну« видається нам через те одним із найважніших у »Капіталі«, і на нього кождий читач тої книги повинен звернути головну увагу. А проте власне на цей розділ майже цілком не звертають уваги противники Марксової науки, а часто навіть його прихильники.

2. Вартість.

Ми вияснили собі фетистичний характер товару, після чого дослідження самого товару буде робити вже тільки відносно невеликі труднощі.

Ми бачили, що призначення товару лежить в обміні. Але задля цього треба, щоби товар заспокоював якусь людську потребу, все одно, чи дійсну, чи тільки вмовлену. Ніхто не схоче обміняти свій продукт за чужий, коли він не приносить йому ніякої користі. Отже товар мусить бути корисною річчю, він мусить мати ужиткову вартість. Ужиткова вартість товару залежить від його фізичних прикмет. Ужиткові вартості творять матеріальний зміст кожного багатства без згляду на його суспільну форму. Отже ужиткова вартість це не спеціяльна прикмета самого тільки товару. Є ужиткові вартості, які не є товарами, наприклад, як ми вище бачили, витвори комуністичної громади; що більше, є навіть ужиткові вартості, які не є продуктами праці, наприклад, овочі у пралісі, вода в ріці. Натомісъ нема товару, який не мав би ужиткової вартости.

Завважуємо, що коли ужиткові вартості стають товарами, значить, обмінюються одна за другу, то діється це завсіди в певнім відношенню щодо скількості. Відношення, в якім один товар обмінюється за другий, називається їх обмінною вартістю. Це відношення може змінятися відповідно часові і місцю; але для певного місця і певного часу є воно певною величиною. Коли можна обміняти 20 ліктів полотна за 1 піджак, а рівночасно 20 ліктів полотна за 40 фунтів кави, то можемо бути певні, що, коли б прийшло до обміну, ми могли б обміняти рівночасно також

і 1 піджак за 40 фунтів кави. Обмінна вартість піджака висловлюється цілком інакше при обміні за полотно, як при обміні за каву. Але хоч як ріжний був би цей вислів обмінної вартості товару, то завсіди в тому самому місці і в тому самому часі в ній буде той сам зміст. Це суспільне явище можна пояснити подібним явищем з фізичного світа. Коли кажу, що тіло важить 16 кільограмів або 32 фунти або один російський пуд, то я знаю, що в основі всіх цих ріжних висловів лежить один певний зміст, а саме певний тягар тіла. Так само в основі ріжних виразів обмінної вартості лежить теж певний зміст і ми називаємо його вартістю.

Тим робом ми дійшли до найважнішої основної категорії політичної економії, без якої не можна зрозуміти добре механізму пануючого способу продукції.

Що творить вартість товарів? Ось питання, на котре треба найти відповідь.

Візьмім два товари, наприклад, пшеницю і залізо. Яке б не було їх обмінне відношення, воно дастесь все висловити математичним рівнянням, наприклад, 1 гектолітр пшениці = 2 сотнарям заліза. Але є відоме правило, якому вчать уже в народній школі, що математичні операції можна переводити тільки однородними величинами; можу, наприклад, від 10 яблук відтягнути 2 яблука, але ніколи 2 оріхи. Отже в товарах: пшениця і залізо мусить бути щось спільногого, що уможливлює їх порівнання: це власне їхня вартість. Чи

те »спільне« це природна прикмета товарів? Як ужиткові вартості обмінюються товари тільки тому, що вони мають ріжні, а не спільні природні прикмети. Ці прикмети становлять отже причину обміну, але не можуть означити відношення, в якім відбувається обмін.

Коли поминути ужиткову вартість товарів, то лишається в них ще одна тільки спільна прикмета, а саме те, що вони є продуктами праці.

Але, поминаючи ужиткову вартість товарів, ми поминаємо теж ті ріжні означені форми праці, які їх витворили; тоді вони не є вже продуктами праці столяря або прядільника і. т. д., тільки продуктами людської праці взагалі. І як такі власне вони є вартостями.

Отже товар має вартість тільки тому, що в нім міститься людська праця взагалі. Як же змірити тепер величину тої вартості? Скількістю того елементу, який творить вартість, тобто праці. Скількість праці має знову своє мірило в часі.

Могло би здаватися, що, якщо вартість товару означується часом, зустрім на його витворення, то, чим більш лінівий і незручний був продуцент, тим більшу вартість має його товар. Однаке тутходить не про індивідуальну, тільки про суспільну працю.

Пригадаймо собі, що товарова продукція уявляє з себе систему ріжних робіт, які виконуються незалежно від себе, але в певному суспільному звязку. »Вся робітна сила суспільності, що міститься в вартостях товарового світа, вважа-

ється тут одною і тою самою людською робітною силою, хоч вона складається з безлічі індивідуальних робітних сил. Кожда з тих індивідуальних робітних сил уявляє собою ту саму людську робітну силу, що й друга, наскільки вона має характер пересічної суспільної робітної сили і виступає як така пересічна суспільна робітна сила, отже спотребовує при продукції товару дійсно тільки пересічно необхідний або суспільно-необхідний робітний час. Суспільно-необхідний робітний час це той робітний час, який потрібний, щоби серед істнучих суспільно- нормальніх продукційних умов і при суспільно-пересічнім ступні справности й інтензивності праці витворити якусь ужиткову вартість. «Коли зміняється продуктивність праці, то зміняється теж суспільно необхідний робітний час, то зміняється і вартість.

Час, необхідний для витворення певного продукту, мусить, розуміється, завсіди, при кождім способі продукції мати велике значіння для людини; він мусить теж завсіди, також при комуністичних способах продукції, мати вплив на те відношення, в якім ріжні роди праці співідають зі собою.

Візьмім знову приклад індійської комуністичної сільської громади. Приймім, що для виробу хліборобського знаряддя вона потребує двох ковалів. Приймім далі, що якийсь винахід збільшує настільки продуктивність праці, що потрібно вже тільки одного коваля, щоби в означенім часі ви-

творити потрібне для поля знаряддя. Тепер цю роботу добручать вже не двом ковалям, тільки одному; другого уживають може до виробу зброї або прикрас. Приймім, натомісъ, що продуктивність праці в полі лишилася та сама. Треба вужити тільки само часу, що й дотепер, щоби заспокоїти потреби громади в хліборобських продуктах.

Серед таких обставин кождий член громади буде одержувати ту саму пайку в хліборобських продуктах, що й дотепер; але тепер виступає одна ріжниця: продуктивність ковальської праці подвоїлася; за виріб хліборобського знаряддя припадає тепер ще тільки одна пайка хліборобських продуктів, а не дві. Зміна у відношенню ріжних робіт тут дуже проста і очевидна. Вона робиться містичною аж тоді, коли ковальська і хліборобська праці не співідають безпосередно, а приходять у відношення до себе аж у своїх продуктах. Зміна продуктивності ковальської праці виявляється тоді як зміна обмінного відношення витвору ковальської праці до інших витворів, як зміна їх вартости.

Вже Рікардо відкрив, що величина вартости товару означується скількістю праці, з'ужитої на його виріб. Але він не пізнав ще суспільногого характеру праці, що під формою вартости укрита в товарі, тобто фетишизму товару. Так само він не зумів відділити виразно і з повною свідомістю той бік праці, що творить (обмінну) вартість товару, від того, що творить його ужит-

кову вартість. Фетишистичний характер товару ми вже вияснили. Приглянемося тепер Марксом дослідам двоякого характеру праці, яка міститься в товарах.

Товар виступає як ужиткова вартість і як (обмінна) вартість. Його матерію дає природа. Його вартість витворює праця; але так само є його ужиткову вартість. В який спосіб творить праця вартість, а в який ужиткову вартість?

З одного боку праця являється продуктивною витратою людської робітної сили взагалі; з другого боку вона являється означеню людською чинністю задля досягнення окремої цілі. Перший характер праці є спільною присвітою кождої продуктивної діяльності людини. Другий бік при ріжних продуктивних чинностях є ріжний. Візьмім хліборобську і ковальську роботи, то вони обі мають те спільне, що вони є витратою людської робітної сили взагалі. Але кожда з них є ріжна щодо своєї цілі, свого переведення, свого предмету, своїх засобів, свого висліду.

Означена, доцільна людська діяльність творить ужиткову вартість. Її ріжнородність творить основу товарової продукції. Товари обмінюються тільки тоді, коли вони ріжні; ніхто не буде міняти пшениці за пшеницю або коси за косу; зате обміняє пшеницю за коси. Ужиткові вартості можуть виступати проти себе як товари тільки тоді, коли в них криються квалітативно (щодо якості) ріжні корисні праці.

Як (обмінні) вартості товари ріжняться між

собою не квалітивно, тільки квантитативно (щодо скількості). Їх вимірюють, бо вони є ріжні як ужиткові вартости; при обміні їх порівнюють і ставлять в певне відношення до себе, бо як вартости вони собі рівні. Вартість витворює не праця як певна, доцільна діяльність у своїй квалітивній ріжнородності, тільки праця у своїм ві всіх галузах однаковім характері як витрата людської робітної сили взагалі. Як така витрата людської робітної сили ріжні роботи ріжнятися між собою, як і вартости, не квалітивно, тільки квантитативно. Значить, щодо творення вартости, кожда праця вважається простою пересічною працею, витратою простої робітної сили, яку кожда людина має пересічно у своїм організмі. Складна праця вважається в тім відношенню тільки помноженою простою працею. Мала скількість складної праці зрівнюється з більшою скількістю простої праці. Відповідно характерові товарової продукції процес, який означує відношення між ріжними родами праці і зводить їх задля того до простої праці, є теж суспільний, але рівночасно несвідомий. Однаке людині, що стоїть під впливом фетишизму товарового світа, видається, що це не суспільні, тільки природні причини надають ріжним родам скомплікованої праці характер помноженої простої праці. Багато дрібноміщанських соціалістів, які хотіли »уконституувати« вартість, т. зн. усталити її раз на завсіди, щоби товарову продукцію »очистити від намулу« і увіковічнити, про-

бували віднайти ті ніби то природні причини і при кождій праці означити, скільки вартості вона витворює. (Гл. Родбертус: Нормальний робітний день.) На ділі де причини суспільні і вони зміняються безпереривно.

Мало таких ділянок, де з'явилось би стільки хибних поглядів, як у питанню вартости. Деякі з них справив сам Маркс.

Зокрема прихильники, а також противники Маркових теорій роблять дуже легко одну помилку: змішування вартости з багацтвом. Дуже часто вкладають Маркові в уста такий вислів: »Праця є джерело всякого багацтва,« Хто пильно слідив за дотеперішніми нашими думками, той легко зрозуміє, що такий погляд стоїть у цілковитому протиенстві до основ Маркових поглядів та є можливий тільки у того, хто стоїть під впливом фетишизму товарового світа. Вартість є історична категорія, котра має значіння тільки для періоду товарової продукції; є суспільне відношення. Натомісъ багацтво є щось матеріальне, воно складається з ужиткових вартостей. Багацтво продуктується при всіх способах продукції, буває також багацтво, яке дас сама природа і в якім нема ніякої праці; зате нема багацтва, яке б повстало виключно під впливом людської праці. »Праця не є одиноким джерелом продукованіх нею ужиткових вартостей,« каже Маркс, »матеріального багацтва. Праця є його батько, як каже Уілям Петті (William Petty), а земля його мати.«

Зі зростом продуктивності праці зростає, серед тих самих умов, матеріальне багатство краю; зі зменшенням продуктивності праці і багатство зменшується. Але сума істнуючих вартостей може рівночасно лишитися та сама, коли не змінилася скількість з'ужитої праці. Добрий урожай збільшує багатство країни; але сума товарових вартостей, які представляє той урожай, може бути така сама, як і в попередньому році, коли скількість з'ужитої суспільно-необхідної праці лишилася така сама.

Коли Маркс не казав, що праця це джерело всякого багатства; коли таке твердження полягає на змішенню ужиткової вартости з товаровою вартістю, тоді відпадають теж усі консеквенції, які звязуються з Марксом з нагоди цього вислову. Але тепер бачимо теж, як цілком безосновно захидають Маркові деякі його противники, що він не добачив ролі природи у продукції. Скорше ці противники чогось не добачують, а саме ріжниці поміж товаром як матеріальним предметом і тим суспільним відношенням, яке він представляє. »Як дуже одна частина економістів засліплена фетишизмом товарового світа або зверхньою матеріальною формою суспільних проявів праці, доказує, м. и., скучна суперечка про роль природи при творенню обмінної вартости. Обмінна вартість це певний суспільний спосіб, щоб виразити працю з'ужиту на якусь річ, через те вона не може мати в собі більше матерії, як, наприклад, курс векселя.«

Бачимо, що Маркс цілком не »переочив« ролі природи при продукції ужиткових вартостей. Коли ж він поминув її при означеннях вартости, то це не сталося через забуття, тільки через розуміння суспільного характеру товарової продукції, якого все ще не мають ті економісти, які виводять суспільні закони з безсуспільного стану, тобто від ізольованої (відокремленої) людини.

Друга доволі поширенна помилка щодо Марксо-вої теорії вартости лежить у змішенню праці як джерела вартости з вартістю робітної сили. Треба різко відріжнити одно від другого. Праця як джерело вартости не може мати вартости так само, як тяжкість не може мати тягару, теплота температури. Ми говорили дотепер тільки про вартість, яку творить проста або складна праця, а не про вартість, яку має робітна сила і яка висловлюється заробітною платою представника тої робітної сили — робітника.

Дотепер беремо на увагу тільки просту товарову продукцію і простий товарний обмін. Робітна сила як товар для нас дотепер ще не існує.

Про людську робітну силу і її вартість будемо пізніше говорити ще докладно. Тут хай вистарчить ця увага, щоби перестерегти перед помилкою.

На таких помилках полягає переважна частина закидів проти Марксаїї теорії вартости, інші спростовують знову твердження, яких Маркс ніколи не ставив, інші врешті є тільки простими запідозріннями, як, наприклад, відомий закид догматизму Маркса.

Щоби зберегтися перед такими помилковими поглядами, треба завсіди мати ясно перед очима характер такого закона, як закон про вартість.

Кождий природописний або суспільний закон це спроба пояснити явища в природі або в суспільноті. Але рідко котре явище є наслідком одної одинокої причини. В основі ріжних явищ лежать найріжнородніші і найбільш заплутані причини, і самі ці явища не появляються незалежно одно від другого; тільки перехрещують себе в найріжніших напрямках. Дослідник зв'язків у природі або в суспільноті має отже двояке завдання. Перше він мусить розділити від себе ріжні явища, ізолювати їх; друге розділити від себе причини, які лежать в основі тих явищ, сутні від несутніх, звичайні від припадкових. Оба роди досліду можливі тільки шляхом абстракції. Дослідник природи має при тім до помочі ряд безмежно удосконалених інструментів і методів обсервації й експерименту. Дослідник суспільних законів мусить обходитися цілковито без помічних засобів експерименту і вдоволятися дуже недосконалими способами обсервації.

Шляхом абстракції дослідник доходить до пізнання закона, що лежить в основі тих явищ, які він хоче вияснити. Без його пізнання не можна вияснити дотичних явищ; але ж цей один закон зовсім не вистарчав, щоби вияснити цілковито ті явища. Одна причина може ослаблювати другу, або усувати цілковито її ділання; однаке було б помилково виводити з одного такого випадку

твірдження, що та остання причина взагалі не існує. Наприклад, закони падання мають значення тільки у безвоздушнім просторі: там і кусень олова і перо спадають рівно скоро на землю. У просторі заповненім повітрям вислід є інший наслідком опору повітря. А проте закон падання лишається вірний.

Те саме з вартістю. Коли товарова продукція стала пануючою формою продукції мусіли учасники цього способу продукції звернути увагу на закономірність товарних цін, і це дало привід до того, що почалися досліди причин, на яких це явище опирається. Дослід товарних цін довів до означення величини вартості. Але таксамо, як сила тяготи не є одинокою рішаючою причиною явища падання, таксамо і вартість товару не є одинокою причиною його ціни. Маркс звертає сам на те увагу, що бувають товари, ціна яких не тільки хвилево, але постійно може стояти низше їх вартости. Так, наприклад, золото і діяманти не були ще ніколи плачені по їхній повній вартости. Також товар робітна сила може серед певних обставин бути плачений все низше своєї вартости.

Що більше, Маркс виказав навіть, що при капіталістичнім способі продукції, прибуток впливає так на закон вартости, що ціни переважної частини товарів не тільки можуть, але навіть мусять стояти завсіди вище або низше своєї вартости. Та проте і там закон вартости остас в силі, що більше, цю ріжницю цін від вартостей

можна пояснити знову тільки при помочі закону вартости. Тут можемо тільки натякнути на те, не вдаючися в близьше вияснення. Задля того потрібне знання законів капіталу і прибутку. Пізніше вернемо ще раз до цього питання.

Велика частина закидів проти Марксової теорії вартости полягає на змішенню ціни з вартістю. Одно і друге треба різко відріжняти від себе.

Але перше всього, як ми вже ჯазали, не треба засліплюватися фетишистичним характером товару; не треба вважати природними прикметами товару ті суспільні відносини, які в нім проявляються. Коли не будемо забувати ніколи, що товарова продукція це рід суспільної продукції, в якій поодинокі господарські підприємства продукують одні для других, хоч і не разом одні з другими, і що вартість товарів представляє не відношення речей, тільки закриті річевою покришкою взаємне відношення людей, тоді будемо теж знати, як треба розуміти слідує твердження Маркса, яке є основою його дослідів у «Капіталі»: «Величина вартости означується тільки скількістю суспільно необхідної праці, або робітним часом, суспільно необхідним для продукції даної ужиткової вартости.

3. Обмінна вартість.

Величина вартости товару означується робітним часом, суспільно необхідним для його продук-

ції. Але величина вартості не висловлюється відповідно до того. Не кажемо: »Цей піджак варта сорок робітних годин,« тільки, наприклад: »Цей піджак варта стільки, що 20 ліктів полотна або 10 грамів золота.«

Бо піджак сам для себе — ще не товар, він стає ним аж тоді, як я хочу його замінити. Чезрез те і вартість товару не виступає назверх, поки я її не порівняю з вартістю іншого товару, за котрий я хочу його обмінити. Величина вартості означується, що правда, скількістю праці суспільно необхідної для його виробу; але вона висловлюється її відношенням до величини вартості одного або більше інших товарів, тобто її обмінним відношенням. А міщанська економія приймає часто, що власне це обмінне відношення товару означує величину його вартости.

Приклад викаже ясно цілу недорічність такого погляду. Візьмім голову цукру. Вона має свою вагу, але я можу висловити її тільки через порівнання з вагою іншого тіла, напр., заліза. Задля того кладу голову цукру на одну тарілку ваги, а на другу потрібну скількість кусків заліза, кождий з них певної ваги, яку звемо, напр., фунтом. Скількість кусків заліза вказує нам вагу цукру; але ж було б недорічно думати, що цукор тому важить, напр., 10 фунтів, бо я на другу тарілку поклав 10 фунтових тягарків. Я для того власне мусів покласти на тарілку десять таких тягарів, бо цукор важить десять фунтів. Тут стан річей

цілком ясний. Так само мається діло з величиною вартости і формою вартости.

Вислів ваги тіла має деяку схожість з висловом вартости товару, т. зн. з формою, в якій висловлюємо величину вартости. Голова цукру важить десять фунтів — це, докладно беручи, значить, коли провести наш приклад далі, що голова цукру так само за важка, як десять певних кусків заліза; подібно можемо сказати про піджак, що він стільки само варта, що, напр., 20 ліктів полотна.

Ми не могли би заліза і цукор як тіла поставить до себе в певне відношення, коли б вони не мали якоїсь спільної природної прикмети а саме — ваги: так само ми не могли би поставить в відношення до себе піджак і полотно як товари, коли б вони не мали одної спільної суспільної прикмети, а власне: що вони є продуктами людської праці взагалі або — вартостями.

Залізо і цукор грають у першім рівнанню дві ріжні ролі: голова цукру важить стільки само, як десять фунтів заліза. Цукор виступає тут як цукор, але залізо не як залізо, тільки як втілення ваги, як форма його прояви. У цім рівнанню ми не поминаємо окремих фізичних прикмет цукру, зате прикмети заліза нам байдужі.

Подібне явище дає рівнання: піджак = двацять ліктів полотна.

І одно і друге, піджак і полотно, це товари, отже ужиткові вартости і (обмінні) вартости. Але

в формі вартости, в обміннім відношенню виступає тут тільки піджак як ужиткова вартість, а полотно тільки як зверхня форма прояви вартости.

Вагу цикру можу змірити не тільки за лізними тягарками, але теж мідяними оба оловяними ітд. Так само вартість піджака можу висловити не тільки в полотні, але теж і в кождім іншім товарі. У рівнанню: сюртук = двацять ліктів полотна я не звертаю отже цілком уваги на природну форму полотна, в цім відношенню, як було сказано, воно має значіння тільки як вартість, як втілення людської праці взагалі. Полотно стає тут формою виразу вартости піджака в протиставленню до його матерії. Властива піджакові, як і кожному іншому товарі, ріжниця поміж ужитковою вартістю і товаровою вартістю відбувається і в вислові вартости, в якому матеріальна форма піджака як такого виступає тільки як зверхня форма ужиткової вартости, а матеріальна форма товару полотно тільки як зверхня форма товарової вартости, як форма вартости.

Та проте ужиткова вартість того товару, котрим висловлюється вартість іншого товару, — Маркс називає його еквівалентом — не є байдужа. А власне: оба товари мусять бути різні. Рівнання: один піджак = один піджак — безглузде.

Вартість піджака можу висловити не тільки в полотні, але в кождім іншім ріжнім від нього

товарі. Можу також обернути рівнання, і вартість полотна або кожного іншого товару висловити в піджаках. Можу зіставити таке рівнання:

$$1 \text{ піджак} = \left\{ \begin{array}{l} 20 \text{ ліктям полотна} \\ 10 \text{ фунтам чаю} \\ 40 \text{ фунтам кави} \\ 5 \text{ сотнарям заліза} \\ 2 \text{ чверткам пшениці} \\ \text{i. т. д.} \end{array} \right.$$

Але я можу його обернути і сказати:

$$\left. \begin{array}{l} 20 \text{ ліктів полотна} \\ 10 \text{ фунтів чаю} \\ 40 \text{ фунгів кави} \\ 5 \text{ сотнарів заліза} \\ 2 \text{ чвертки пшениці} \\ \text{i. т. д.} \end{array} \right\} = 1 \text{ піджакові}$$

Здається, що оба ці рівнання говорять одно і те саме; але вони говорять одно і те саме тільки як математичні рівнання; однаке як ріжні форми виразу вартості мають вони льогічно і історично ріжне значіння.

В початках товарової продукції продукти обмінювалися тільки деколи принагідно і припадково.

Цей період можна схарактеризувати простим рівнанням вартости, в якім один товар ставиться в певне відношення тільки з одним іншим товаром, напр., один бронзовий молоток = двадцять фунтів камяної солі; цю форму Маркс називав

простою або одиничною формою вартости. Натомісъ, відколи один продукт праці, напр., худоба, став вимінюватися не тільки виїмково але звичайно за інші продукти праці, тоді вислів вартости приймає форму першого з двох вище наведених рівнань, отже, напр.:

$$1 \text{ корова} = \left\{ \begin{array}{l} 2 \text{ плащам} \\ 1 \text{ мечам} \\ 1 \text{ поясам} \\ 10 \text{ сандалам} \\ 3 \text{ пугарям} \\ \text{i. t. d.} \end{array} \right.$$

Таку форму вартости, приклади якої ми находимо вже у Гомера, Маркс називає повною або розвитою формою вартости.

Але товарова продукція розвивається ще далі. Росте скількість продуктів праці, витворюваних для обміну, отже в характері товарів, і правильний обмін поширюється на чим раз більшу скількість найріжнородніших товарів. Не тільки худоба, але й мечі, пояси, пугари і. т. д. обмінюються тепер з правила. Найбільший попит зі всіх товарів має, напр., худоба і вона стає тим товаром, в якому найчастіше, арешті одиноко висловлюються вартости інших товарів. В цім місці починає виступати друга з двох наведених вище формул: загальна форма вартости.

Приглянемося тепер близьше еквівалентній формі в цім рівненню. Як ми вже вище бачили, еквівалентна форма являється втіленням людської

праці взагалі. Але в давніших формах виразу вартости, якийнебудь товар виступав у такім виді тільки припадково і хвилево. В рівнанню: 1 піджак = 20 ліктям полотна, полотно виступає тільки як форма прояву вартости. Але коли 20 ліктів полотна порівнюється з 1 чверткою пшениці або знову з піджаком, то тепер вже пшениця або піджак виступає як втілення людської праці взагалі, натомісъ полотно виступає знову як ужиткова вартість. Інакше при загальній формі вартости. Тепер один одинокий товар служить еквівалентом; він стає загальним еквівалентом. Цей товар, як і всі інші товари, лишається далі і ужитковою вартістю і товаровою вартістю. Але всі інші товари виступають тепер у відношенню до нього тільки як ужиткові вартости, а він сам набирає значіння загальної і одинокої форми прояви вартости, загального суспільногого втілення людської праці взагалі. Він сам стає тепер товаром, який можна виміняти безпосередньо за всі інші товари, і через те кождий бере його. З другого боку всі інші товари тратять через те спосібність і можливість обмінюватися безпосередньо. Всякий обмін двох товарів може відбуватися ще лише тільки за посередництвом того загального еквівалента, в якім відбуваються всі інші вартости товарів.

4. Обмін товарів.

Щоби обмін товарів міг відбутися, на те треба двох умов: 1. Продукти, що мають бути обміняні, мусять бути ужитковими вартостями для тих, що їх не мають, а не бути ужитковими вартостями для їхніх власників. 2. Особи, що обмінюють ці товари, мусять признавати себе взаємно приватними власниками обмінюваних товарів. Правне відношення приватної власності є тільки відбиткою відношення волі обмінюючих осіб, яке знову є випливом економічних відносин. Люди не тому почали обмінювати товари, що вважали себе взаємно приватними власниками продаваних речей, тільки почали признавати себе взаємно приватними власниками, коли їм прийшлося обмінюватися між собою товарами.

Первісна форма, в якій продукт праці перестає бути для свого власника ужитковою вартістю, отже перша форма товару, це форма лишку продуктів праці понад потреби їх власника. Ці продукти не витворювалися ще згори для обміну, тільки для власного ужитку. Вони стають товарами аж через обмін.

Щодо другої умови, щоби власники продаваних речей признавали себе взаємно їх приватними власниками, то це можливо тільки там, де виступають незалежні від себе особи. »Однаке таке відношення взаємної чужості не істнує для членів природно витвореної громади, чи це буде

форма патріярхальної сімї, чи староіндійської громади, чи держави Інків і. т. д. Товарообмін починається там, де кінчаться такі громадські організми, де вони входять у звязки з чужими громадськими організмами або з членами чужих громадських організмів. Але скоро річі стануть раз товарами у зовнішньому відношенню, то тим самим стають вони (з того часу) товарами й у внутрішньому життю громади.«

У початках обміну величина вартості і форма вартості ще дуже мало розвиті. Відношення величини або скількості, в якій обмінюються продукти, є зпершу припадкове і незвичайно хитке. Але обмін продуктів стає все більше і більше правильним суспільним процесом. Люди починають не тільки обмінювати лишки ужиткових вартостей понад власні потреби, але починають продукувати ужиткові вартости нарощене задля обміну. Через те відношення, в якім вони обмінюються, стає чим раз більше залежне від умов їхньої продукції. Величина вартости товару починає ставати величиною, яка означується скількістю часу необхідного для його виробу.

Відколи продукти праці починають витворюватися нарощено задля обміну, мусить теж проявитися наверху укрита в природі товарів ріжниця між ужитковою вартістю і вартістю.

Ця укрита в кождім товарі протилежність находить, як знаємо, свій вислів у формі вартости. У вислові: 20 ліктів полотна = 1 піджакові каже нам саме полотно, що воно є ужитковою вартістю

(як полотно) і вартістю (як щось рівне 1 піджакові). Але при простій формі вартості тяжко ще завважити цю протилежність, бо товар, який виступає тут як еквівалент, як втілення людської праці взагалі, виконує ту роль тільки часово. При розвитій формі вартости ця протилежність виступає ясніше, бо тепер багато товарів служить і може служити еквівалентом тому, що в них є одна спільна прикмета: що вони є продуктами праці або вартостями.

Але чим більше розвивається товарообмін, чим більше продуктів праці стає товарами, тим потрібніший стає загальний еквівалент. У початках обміну кожий обмінює те, чого він не потребує, безпосередно за те, що він потребує. Однак це тим важче, чим більше товарова продукція стає загальною формою суспільної продукції. Візьмім, наприклад, що товарова продукція розвинулася вже так сильно, що праці кравця, пекаря, різника і столяря творять уже самостійні промисли. Кравець продає піджак столяреві. Для кравця цей піджак не є ужитковою вартістю, а для столяря він є нею. Але ж кравцеві не треба столярської праці. Він має досить меблів. Стільці і столи не мають ужиткової вартости для столяря, але вони не мають її і для кравця. З другого боку кравець потребує хліба від пекаря, мяса від різника, бо ті часи вже минули, коли він сам пік дома хліб і годував свині. Мясо і хліб, потрібні кравцеві, не мають для різника і пекаря ужиткової вартости, але ж пекар і різник не

потребують хвилево піджака; отже кравцеві грозить небезпека голодової смерти, хоча він найшов покупня на свій піджак. Йому потрібно тепер такого товару, який був би загальним еквівалентом, який як безпосереднє втілення вартості мав би завсіди ужиткову вартість для кожного.

Цей розвиток, який викликав потребу такого еквівалента, допровадив теж до його витворення. Коли ріжні власники товарів обмінювали між собою ріжні предмети, дійшло до того, що багато товарів стали порівнювати як вартості з одним родом товарів так, що для всіх їх найшовся один спільний еквівалент. Зпочатку один товар був таким еквівалентом тільки часово і припадково. Але коли це показалося корисним, щоб один спеціальний товар був загальним еквівалентом, тоді зв'язок між формою еквівалента і тим товаром почав чим раз більше змінюватися. З котрим родом товару звязувалася форма загального еквіваленту, це залежало від найріжнородніших обставин. Однак нарешті благородні металі здобули собі монополь загального еквіваленту і стали грішми. Почасти це, можливо, наслідок того, що прикраси і матеріал для прикрас були від початку важними предметами обміну; але перш за все рішило тут те, що природні присмаки золота і срібла відповідають суспільним функціям, які має виконувати загальний еквівалент. Звернемо тут увагу тільки на ті два факти, що благородні металі завсіди тої самої якості і не змінюються ні в повітрі ні в воді, отже практично вони

незмінні та що їх можна довільно ділити і злучувати. Через те надаються вони дуже добре для втілення людської праці взагалі, для висловлення величини вартостей, які ріжняться між собою тільки щодо скількості (квантитативно), а не щодо своїх прикмет (квалітативно).

Золото і срібло могли здобути монополь загального еквіваленту тільки тому, що вони виступали супроти інших товарів теж як товари. Вони могли стати грошими тільки тому, що вони були теж товарами. Гроші — це ані винайд одного або кількох людей, ані теж тільки символ вартости. Вартість грошей і їхні певні суспільні функції це не щось довільно створене. Благородні мєталі стали грошевим товаром через ту роль, яку вони відгравали як товари в процесі обміну.

Другий розділ:

Гроші.

1. Ціна.

Перша функція грошей полягає в тому, що вони служать мірою вартості, дають товаровому світові матеріал, при помочі котрого висловлюється вартість.

Товари не через гроші стають однородними і даються між собою порівнювати; навпаки, тому що вони як вартості є втіленням людської праці, отже вже самі по собі є однородні, можна всіх їх мірити спільно якимсь певним товаром, який через те стає їхньою спільною мірою вартості або грішми. Гроші як міра вартості це необхідна форма виразу істнуючої в самих товарах міри вартости: робітного часу¹).

¹⁾ З приводу цього викладу Маркс робить інтересну увагу про одну утопію, котра ще сьогодня бушує по ріжних головах. Він каже: »Питання, чому гроші не представляють самі безпосередно робітного часу так, щоби, напр., одна папероваnota представляла якусь скількість робітних годин, зводиться властиво просто до питання, чому на основі товарової продукції продукти праці мусять приймати форму товарів, бо власне форма

Вартість товару, висловлена грошевим товаром, — це його грошева форма або його ціна. Наприклад, 1 піджак = 10 грамам золота.

Ціна товару це щось цілком інше від його природних прикмет. Її не можна на товарі ані побачити, ані відчути. Торговець мусить подати її покупцям до відома. Але щоби висловити вартість товару в грошевім товарі, тобто щоби означити його ціну, на те не треба дійсних грошей. Кравець не потребує мати золота в кишені, щоби міг сказати, що ціна піджака, який він продає, виносить 10 грамів золота. Отже як мірі вартості гроші виступають тільки як подумані, як уявні гроші.

Та проте ціна залежить тільки від дійсного грошевого товару. Кравець може — тут поминаємо, очевидно, всі ускладнюючі діло побічні

товару криє вже в собі конечність його роздвоення на товар і грошевий товар. Або чому приватної праці не можна вважати безпосередно суспільною працею, отже її протилежністю? В іншому місці (»До критики суспільної економії« 1849, ст. 61 і сл. Це місце видруковане в додатку до німецького видання Марксових »Зліднів фільософії«, 2. видання, Штутгарт 1892. ст. 165) я вияснив докладніше пліткий утопізм »робітних грошей« при товаровій продукції. Тут треба ще заважити, що Овенові »робітні гроші« так само не є »грішми«, як, наприклад, театральний квіток. Посвідка праці стверджує тільки індивідуальну участь продуцента у спільній праці і його індивідуальне право на спожиття означеної частини спільногого продукту. Але Овен не думав приймати за основу товарову продукцію і одночасно старатися обійти її необхідні умови!«

обставини — означити ціну свого піджака тільки тоді на 10 грамів золота, коли в такій скількості золота міститься стільки само суспільно необхідної праці, що і в піджакові. Коли купець висловить вартість свого піджака не в золоті, тільки в сріблі або міді, тоді й вислів вартости буде інший.

Де отже два ріжні товари виступають як міра вартостей, наприклад, золоте і срібло, там всі товари мають два ріжні вислови вартости, тобто ціни в золоті і в сріблі. Всяка зміна у відношенню вартости золота і срібла спричинює порушення цін. Подвійна міра вартости це на ділі нісенітниця, противорічність самій функції грошей як мірила вартости. Всюди, де тільки були спроби установити два товари законним мірилом вартости, в практиці виступав усе тільки один з них як міра вартости.

Ще тепер у багатьох країнах золото і срібло установлені законом побіч себе мірою вартости. Але досвід зводив такі законні постанови за всюди ні нащо. Як кождий товар, так теж золото і срібло, підпадає безперестанним змінам вартости; і коли закон признає їм обом рівноправне становище, коли можна довільно платити одним або другим металем, тоді кождий платить тим металем, вартість якого падає, а той метал, вартість якого йде в гору, продає там, де можна його корисніше продати, а саме за кордоном. Отже в країнах, де є подвійна валюта, або т. зв. біметалізм, функціонує в практиці все тільки один рід грошевого товару як міра вартости, а саме

той, вартість якого падає; натомісъ другий, вартість якого росте, мірить свою ціну, як і кождий інший товар, першим переціненим металем, і виступає як товар, а не як міра вартости. Чим більша зміна відношення вартости золота і срібла, тим виразніше виступає наверх юдерічність біметалізму¹).

У своїм »Капіталі« приймає Маркс задля простоти золото як одинокий грошевий товар. Золото стає теж справді чим раз більше одиноким грошевим товаром у країнах теперішнього капіталістичного способу продукції²).

При означеню вартости кождий товар висту-

¹⁾ Біметалістична агітація, яка в останніх десятиліттях минулого віку була дуже сильна, не має тепер вигляд в на успіх і цілковито замовкла. Одна країна за другою переходить до золотої валюти, так в останніх десятиліттях Австрія (1892), Японія (1897), Росія (1898) Злучені Держави (1900). В Англії вона заведена вже від кінця вісімнадцятого віку, у Німеччині, як відомо, від 1871 р., в Голландії від 1877 р. У Бельгії, Франції й у Швайцарії панує в практиці золота, хоч номінально існує там ще подвійна валюта. Також британські і голландські кольонії перейшли до золотої валюти. Найбільшу користь з переходу Німеччини до біметалізму мали би ті, що в часі золотої валюти нарobili тут довгів. Вони могли б тоді сплачувати їх сріблом. Найбільша частина таких довгореченцевих довгів це гіпотечні довги. Звідси інтерес аграріїв у біметалізмі.

²⁾ Вартість запасів грошей з благородних металів в монетах і штабках оцінювали в країнах з модерним способом продукції в рр. так:

лас як певна скількість золота. Для того треба, очевидно, також ті різні скількості золота, що представляють різні вартости, мірити і між собою, отже треба створити міру цін. Металі мають таку природну міру у своїй вазі. Через те назви ваги металів, як фунт, лівр (у Франції), талант (у старій Греції), ас (у Римлян) і. т. д. були первісними назвами для одиниць мірила цін.

Побіч функції грошей як міри вартости пізнаємо тут їх другу функцію: як мірила цін. Гроші як міра вартости перемінюють товари в певні подумані скількості золота. Як міра цін вони міряють знову різні скількості золота одною скількістю, принятою за одиницю, наприклад, одним фунтом золота.

Ріжнича між мірою вартости і мірилом цін стане ясна, коли приглянемося захованню цих обох чинників при змінах вартости.

Приймім, що одиниця мірила цін — це 10 грамів золота. Яка б не була вартість золота, 20 грамів золота будуть завсіди два рази стільки варта, що 10 грамів. Упадок або підвишка вар-

	золото	срібло
1831	2 232 000 000 марок	8 280 000 000 марок
1880	13 170 000 000 ,,	8 406 000 000 ,,

Від 1880 до 1908 р. вичеканили в світі на 30 міліардів марок золотих монет і на поверх 20 міліардів марок срібних монет.

Отже золото сьогодня далеко важніший грошевий товар.

тости золота не має отже ніякого впливу на мірило цін.

Тепер візьмім золото як міру вартості. Один піджак хай рівняється 10 грамам золота. Але вартість золота хай зміниться; приймім, що одного дня в тім самім суспільно необхіднім робітником часі вироблюється двічі стільки золота, як дотепер. Але в продуктивності праці кравця не наступила ніяка зміна. Що станеться? Ціна піджака буде виносити тепер 20 грамів золота. Отже зміна вартости золота відбивається діймаючи на його функції як міри вартости.

Мірило цін може бути установлене довільно так само, як, наприклад, міри довжини. З другого боку це мірило мусить бути загально призане. Зпершу означувала його умова, висловлюючи його звичаєвими одиницями ваги, врешті почав його означувати закон. Ріжні скількості благородних металів дістають урядові назви, які ріжнятися від назв їх тягару. Не кажемо $1/70$ фунта золота, тільки 20 марок. Ціни висловлюються тепер уже не вагою золота, а законно установленими рахунковими назвами золотого мірила.

Ціна — це грошева назва величини вартости товару. Рівночасно це вислів обмінного відношення того товару до грошевого товару, до золота. Вартість товару не може проявитися ніколи відокремлено, сама для себе, тільки завсіди в обміннім відношенню до іншого товару. Але це відношення може стояти під впливом ще й

інших обставин, не тільки самої величини вартости. Через те є можливість, що ціна може бути ріжна від величини вартости.

Коли кравець каже, що ціна його піджака 10 грамів золота або в грошевій назві 30 марок, то тим каже він, що він дасть свій піджак кожного часу за 10 грамів золота. Але ж він надто поспішився би, коли б хотів впевнити, що кождий схоче дати за його піджак зараз 10 грамів золота. Правда, переміна піджака на золото конечно потрібна, коли він має сповнити своє завдання як товар. Товар прагне грошей; ціни це палкі любовні погляди, які він кидає в бік близьчого жениха. Але на товаровім ринку не все так кінчається, як у романі. Герої не все лукається зі собою. Неодин товар не притягне до себе жениха-золота і мусить коротати свій вік у крамниці.

Приглянемося близше пригодам товару в його зносинах із золотом.

2. Продажа і купівля.

Ідім за нашим старим знайомим, кравцем, на торг. Він обмінює свій піджак за 30 марок. За цю суму купує собі бочівочку вина. Тут маємо дві протилежні одна другій переміни: наперед переміну товару на гроші; потім нову переміну грошей на товар. Але товар на кінці цього процесу є інший, ніж той, що був на початку. Перший не мав ужиткової вартости для свого

власника, другий має для нього ужиткову вартість. Корисність першого товару полягала для нього в його характері вартості, продукту людської праці взагалі; у можливості його обміну на інший продукт людської праці взагалі, на золото. Корисність другого товару, вина, лежить для нього в його фізичних прикметах, отже в його прикметах не як продукту людської праці взагалі, тільки як продукту означеної форми праці, а власне праці виноградаря і. т. д.

Формула простого товарового обігу звучить: товар — гроші — товар; тобто продати, щоби купити.

З тих двох перемін: товар — гроші і гроші — товар перша, як відоме, найтяжша. Купити, як є гроші, нема найменьшої трудності. Без порівнання тяжше продати, щоби дістати гроші. А гроші при пануванню товарової продукції потрібні кождому, хто має товари; чим більше розвитий суспільний поділ праці, тим більш одно-бічна його праця, тим більш ріжнородні його потреби.

Коли має вдатися те »*salto mortale*« товару, його переміна на гроші, треба перш за все, щоб він мав ужиткову вартість, щоби він за спокоював якусь потребу. Коли так є, коли вдається перемінити його на гроші, тоді виринає питання, на скільки грошей?

Але це питання нас тут близше не обходить. Відповідь на нього належить до розсліду законів

дін. Нас обходить тут тільки переміна форми: товар — гроші, без огляду на те, чи товар стратить при тім на величині вартости, чи виграє.

Кравець позбувся свого піджака і дістас за нього гроші. Приймім, що він продав його селянинові. Що для кравця є продажю, то для селянина є купівлею. Кожда продажа це рівночасно купівля і навпаки. Але звідки має гроші селянин? Він виміняв їх за збіжжа. Коли приглянемося тій дорозі, яку робить грошевий товар, золото, починаючи, від свого продукційного джерела, копальні, а далі від одного власника товарів до другого, побачимо, що кожда переміна їх власника була завсіди наслідком продажі.

Переміна: піджак — гроші це, як ми бачили, складник не одного, а двох ланцюгів перемін. Один з них такий: піджак — гроші — вино. Другий: збіжжа — гроші — піджак. Початок ланцюга перемін одного товару це заразом кінець ланцюга перемін другого товару. Так і на навпаки.

Приймім, що виноградар купив за трицять марок, одержаних за своє вино, казан і вугля. Тоді переміна гроші — вино, що була останнім складником ланцюга сюртук — гроші — вино, стас першим складником двох інших ланцюгів: вино — гроші — вугля і вино — гроші — казан.

Кождий з тих усіх ланцюгів перемін творить один коловорот: товар — гроші — товар. Він починається і кінчиться товаровою формою. Але кождий коловорот одного товару сплітається з

коловоротами інших товарів. Цілість руху тих незлічимих, сплетених зі собою коловоротів творить товаровий оборот.

Товаровий оборот ріжниться суто від безпосереднього обміну продуктів або простої обмінної торговлі. Ця остання була викликана розвитком продуктивних сил поза межі первісного комунізму. Через обмін продуктів система суспільної праці розширилася поза межі одної громади; вона довела до того, що ріжні громади і члени ріжних громад почали працювати одні для других. Але, коли продуктивні сили розвивалися чим раз більше, простий обмін продуктів почав зі свого боку ставити обмеження; ці обмеження переміг товаровий оборот.

Простий обмін продуктів вимагає, щоби я, віддаючи комусь мої продукти, брав рівночасно віднього його продукти. Це обмеження відпадає при товаровім обороті. Правда, кожда продажа є рівночасно купівлею; кравець не може продати піджака без того, щоб його не купив хто інший, напр., селянин. Однаке цілком непотрібне, перше, щоби кравець рівночасно сам купував. Він може зложить гроші до скрині і ждати, аж йому подобається щось купити. Друге, він цілком не мусить купувати щось тепер чи пізніше від селянина, що купив від нього піджак, або купувати на тім самім торзі, де він продавав. При товаровім обороті відпадають отже часові, місцеві і особисті обмеження обміну продуктів.

Але є ще одна ріжниця між обмінною торгов-

лею і товаровим оборотом. Простий обмін продуктів полягає на збуті лишків продуктів і не змінює зпершу продукційних форм первісного комунізму, що стоять під безпосереднім контролем учасників.

Розвиток товарового обороту робить, натомісъ, продуктивні відносини чим раз більше заплутаними, недоступними для перегляду і контролю. Поодинокі продуценти стають чим раз більше незалежні від себе, але тим більше вони попадають у залежність від суспільних обставин, яких вони не можуть сконтрлювати так, як це було можливе при первіснім комунізмі. Через те суспільні сили набирають значіння сліпо ділаючих сил природи, котрі проявляються в катастрофах, в бурях і землетрусах, коли б хто хотів перешкоджувати їх діланню і нарушувати їх рівновагу.

І ось разом з товаровим оборотом розвиваються теж зародки таких катастроф. Він дає можливість продавати без того, щоб зараз мусіти купувати, а це криє вже в собі можливість застою в збуті, можливість кріз. Але продуктивні сили мусять розвинутися поза рамки простого товарового обороту, заки ця можливість стає дійсністю.

3. Грошевий обіг.

Пригадаймо собі товаровий коловорот, який ми розглядали в останнім параграфі: збіжжа — гроші — піджак — гроші — вино — гроші — вугля і. т. д.

Розвиток того коловороту втягає в рух також гроші; але цей рух не є вже коловоротом. Гроші, які виходять від селянина, віддаляються від нього чим раз більше. »Форма руху, який падає грошам безпосередно товаровий оборот, полягає в їх постійнім віддалюванню від вихідного пункту, в переході з рук одного власника товарів до другого або в їх обігу.«

Обіг грошей — це наслідок коловороту товарів, не, як це часто думають, його причина. При простім товаровім обороті, яким ми тепер займаємося, коли про професійну торговлю і перепродажу нема ще бесіди, товар як ужиткова вартість випадає з обороту вже при першім кроці свого бігу і переходить до консумції, а на його місце вступає нова ужиткова вартість, хоч така сама товарова вартість. У коловороті збіжжа — гроші — піджак зникає збіжжа з обороту вже після першої зміни форми збіжжа — гроші, а до продавця збіжжа вертає та сама вартість, але інша ужиткова вартість: гроші — піджак. Гроші як засіб обороту не випадають з обороту, тільки порушаються постійно в його сфері.

Вирінає питання, скільки грошей потребує товаровий оборот?

Знаємо вже, що кождий товар прирівнюється до означеної скількості грошей, отже його вартість означується, ще заки він зіткнеться з дійсними грішми. Через те отже ціна кожного поодинокого товару і су́ма цін усіх товарів є згори означена — як що вартість золота дана.

Сума цін є певна подумана сума золота. Коли має відбутися оборот товарів, то подумана сума золота мусить мати змогу перемінитися в дійсну; маса золота в обороті означується отже сумаю цін товарів в обороті. (Мусимо памятати, що ми обертаємося ще в області простого товарового обороту, де кредитні гроші, вирівнання рахунків і т. д. ще невідомі.) При рівних цінах ця сума цін спадає разом з масою товарів в обороті; при тій самій товаровій масі вона спадає разом з цінами товарів, все одно, чи зміна викликана хитанням риночних цін, чи зміною вартости золота або товарів; все одно, чи ця зміна цін дотикає всіх товарів, чи тільки деяких.

Однаке продажі товарів не завсіди відбуваються незалежно одно від другої, як теж і не всі вони відбуваються рівночасно.

Візьмім знову наш давніший приклад. Маємо ряд перемін форми: 5 гектолітрів збіжжа — 30 марок — 1 піджак — 30 марок — 40 літрів вина — 30 марок — 20 сотнарів вугля — 30 марок. Сума цін усіх цих товарів 120 марок; але для переведення всіх цих чотирьох продажей вистарчє 30 марок, які змінюють чотири рази своє місце, отже виконують по черзі чотири обороти. Приймім, що всі ті продажі відбуваються в однім дні, то скількість грошей, які функціонували протягом одного дня як засіб обороту в певнім районі обороту, буде виносити $\frac{120}{4} = 30$ марок, або загально сказавши:

сума цін товарів
— скілько-
скількість обороту одноіменних монет
сти грошей, які в означенім часі фунгують як
засіб обороту.

Час обороту ріжних монет у даній країні, очевидно, ріжний; одна лежить роками в скрині, друга за один день може зробити і трицять оборотів. Але пересічна скорість обороту грошей творить усе таки певну величину.

Скорість обороту грошей залежить від скорості обороту товарів. Чим скорше товари зникають з обороту і підпадають спожигтю, і чим скорше на їхнє місце вступають нові товари, тим скорший є теж обіг грошей. Чим повільніший оборот товарів, тим повільніший теж обіг грошей, тим рідше появляються гроші. Люде, які дивляться поверховно, думають тоді, що є за мало грошей і що брак грошей викликує застій в обороті. Це, правда, теж можливо, але в наших часах не триває довший час.

4. Монета. Паперові гроші.

Для торговлі було, очевидно, дуже недогідно, коли при кождій продажі і купівлі треба було стверджувати зміст і вагу кожного куска грошевого металю, призначеного для обміну. Ця невигода була усунена, коли загально признана влада почала гарантувати дійсність ваги і змісту кожного куска металю. Так із металевих штабок витворилися вироблювані державою металеві монети.

Монетна форма грошей випливає з їх функції як оборотового засобу. Але, принявши раз форму монети, гроші починають в оборотовім процесі виступати самостійно і незалежно від змісту монети. Посвідка держави, що монетний знак має означену скількість золота або її рівняється, стає незабаром серед певних обставин вистарчали, щоби цей монетний знак міг виступати як засіб обороту парівні з повною і дійсною скількістю золота.

До цього веде вже сам обіг монет. Чим довше монета в обігу, тим більше вона з'уживається, тим більше ріжниться її номінальний зміст від справжнього; стара монета лекша від такої, яка що тільки вибита, — та проте вони обі можуть серед певних обставин мати як засіб обороту рівну вартість.

Ще ясніше виступає ріжниця між номінальним і дійсним змістом при розмінні монеті. Гірші металі, напр., мідь, були дуже часто першими грішми, аж пізніше вишерли їх благородні металі. Мідь, а після введення золотої валюти також срібло, перестали бути мірою вартости, але мідяні і срібні монети лишилися далі як засіб обороту в дрібній торговлі. Вони відповідали тепер певним скількостям золота; вартість, репрезентована ними, змінялася в тім самім відношенню, що й вартість золота, але зміни вартости срібла і міди не впливали на неї. Показується, що серед таких обставин їхній металевий зміст не має ніякого впливу на їх функцію як монет, що дер-

жавний закон може довільно означити, яку скількість золота має представляти дана мідяна або срібна монета. Звідси був ще тільки один крок до того, щоби на місці металевої марки поставити паперову марку, і шляхом закону зрівняти з певною скількістю золота безвартісний кусок паперу.

Так повстали державні паперові гроші, — яких не треба змішувати з кредитними грішми, котрі повстали з іншої функції грошей.

Паперові гроші можуть заступити золоті гроші тільки як засіб обороту, не як міру вартості, і вони можуть заступити їх лиш на стільки, на скільки вони представляють певні означені скількості золота. Для паперових грошей як засобу обороту важні ті самі закони, що й для металевих грошей, на місці яких вони вступають. Паперові гроші не можуть ніколи заступити більшої скількості золота, як може їх помістити товаровий оборот. Коли товаровий оборот певної країни потребує 100 міліонів марок у золоті, а держава пустить в обіг 200 міліонів паперових марок, то наслідок того буде такий, що, напр., за два 20-маркові білети буде можна купити лише чверть стільки, як за одну 20маркову золоту монету. У такім випадку ціни, висловлені в паперових грошах, будуть двічі так високі, як ціни в золоті. Паперові гроші обезцінюються через надмірний випуск. Це діється тепер у Росії, де масово видавані державні паперові гроші від більш, як 50 літ, стоять завсіди низше металевої вартості, яку вони

мають представляти. Найліпший приклад такого обезцінення паперових грошей наслідком надмірного випуску дають асигнати великої французької революції. За сім літ (від 1790 р. до березня 1797 р.) було пущено тоді в обіг асигнат на суму понад 45 581 міліонів франків, через те вони стратили врешті всяку вартість.

5. Інші функції грошей.

Ми приглянулися повстанню простого товарового обороту і бачили, як разом з ним розвивалися функції грошей, як міри вартості і засобу обороту. Але значіння грошей не обмежується до тих функцій.

З розвитком товарового обороту розвивається теж потреба і жадоба задержувати в руках і збирати грошевий товар — золото. Прикмети грошей відповідають прикметам товарової продукції: як товарова продукція є формою, в якій незалежні від себе приватні продуценти ведуть суспільну продукцію, так теж і гроші є суспільною силою, яка однаке не є в руках суспільності, тільки може бути приватною власністю кожного. Чим більша сума грошей, якою розпоряджує дана людина, тим більшу суспільну силу вона має, тим більші добра, пожитки, продукти чужої праці є в її розпорядку. Для золота все можливе, це одинокий товар, який кожному потрібний, якого кождий візьме. Так то разом з товаровим оборотом пробуджується і росте жадоба золота.

Однаке з розвитком товарової продукції збирання грошей стає не тільки пристрастю, але та-кож конечністю. Чим більше продуктів стає товарами, чим менше продукується для власного ужитку, тим більше треба мати грошей, щоби могти взагалі жити. Мушу без перестанку купувати, а щоби мати змогу купувати, мушу наперед продати; але ж продукція товарів, які я мав би продати, вимагає часу, її перебіг залежить від припадку. Щоби удержати в русі товарову про-дукцію, щоби жити під час продукції, мушу мати запас грошей. Він потрібний мені теж для вирів-нання вастою в обороті. Ми бачили вище, що скількість грошей в обороті залежить від цін товарів, їх скількості і скорости їх коловороту. Кождий з тих факторів зміняється без перестанку, через те грошева маса в обороті підпадає постій-ним хитанням. Звідки приходять потрібні гроші і куди відпливають злишні? Грошеві скар-би, які назираються на найріжніших пунктах, творять ті збірники, які раз приймають гроші, то знов віddaють їх і тим способом вирівнюють нарушення в оборотовім процесі.

У початках товарового обороту обмінюються завсіди, як і при простім обміні, безпосередно два товари, тільки з тою ріжницею, що тепер один товар є завсіди загальним еквівалентом, грошевим товаром. Але з розвитком то-варового обороту повстають такі відносини, де продажа товару часово відділена від приняття грошової суми, відповідаючої його ціні. Тепер

бувають такі обставини, задля котрих за товар платиться скорше, ніж його дісталося, або, що ще частіше буває, за нього платиться аж пізніше. Для вияснення наведемо один приклад. Візьмім італійського шовкового ткача, наприклад, з 13. віку. Шовк для перерібки він дістає з сусідної місцевости. Але шовкові матерії, які він ткає, ідуть до Німеччини; заки вони прийдуть на місце призначення, заки будуть там продані і добуток прийде назад до Італії, минає 3—4 місяці. Ткач зробив шовкові матерії; рівночасно його сусід, прядільник шовку, виробив певну скількість шовку. Прядільник продав свій товар зараз же ткачеві; але цей дістане за свій товар гроші аж за чотири місяці. Що ж діється? Ткач купує шовк, але платить за нього аж за чотири місяці. Покупень і продавець дістають тепер цілком інший характер. Продавець стає вірителем, покупень довжником. Але й гроші дістають тепер нову функцію. Вони не посередничать у цім випадку в обороті товару, вони закінчують самостійно його коловорот. У цій функції вони не є засобом обороту, тільки засобом заплати, засобом виконання переднього зобовязання достави певної суми вартостей.

Таке зобовязання не потребує вилівати завсіди з процесу товарового обороту. Чим більше розвивається товарова продукція, тим сильніше виступає змагання перемінити доставу ужиткових вартостей в доставу грошей, тої форми загальної

вартости. Державні натуральні данини перемінюються в грошеві податки, натуральні оплати для урядовців у грошеві платні і. т. д. Функція грошей як засобу заплати виходить тепер поза межі товарового обороту.

Вернім до нашого шовкового ткача. Він купує шовк від прядільника, не маючи хвиливо зможи його зараз заплатити. Але в грошевих справах нема добродушності. Прядільник думає собі: що мається чорне на білому, те можна спокійно нести до дому. Він каже отже ткачеві дати собі посвідку, в котрій той зобовязується заплатити за чотири місяці грошеву суму, відповідачу сумі вартости проданого шовку. Однаке прядільник має зі свого боку виконати ріжні заплати, заки минуту ще чотири місяці. А що він не має грошей, то платить посвідкою ткача. Вона функціонує тепер як гроші; повстає отже новий рід паперових грошей: кредитні гроші (векселі, чеки і т. д.).

Можливий ще інший випадок: Ткач купив від прядільника шовк на суму 5 дукатів. Але прядільник купив для своєї жінки у золотаря нараменник за 6 дукатів. Рівночасно золотар взяв від ткача шовкові матерії вартости 4 дукати. Всі ті заплати припадають рівночасно. Всі три, прядільник, ткач і золотар, сходяться разом. Прядільник має заплатити золотареві 6 дукатів, але одночасно йому належить від ткача 5 дукатів. Він платить золотареві одного дуката, а за рештою відсилає його до ткача. Але цей має дістати

від золотаря 4 дукати; отже він платить йому тільки одного. Так через взаємне вирівнання всі три заплати в загальній сумі 15 дукатів погоджуються тільки двома дукатами.

Очевидно, на ділі ці події не відбуваються так просто, як ми тут представили. Але справді зобовязання продавців товарів вирівнюються по частині між собою, і власне все більше з розвитком товарового обороту. Сконцентровання зплат на кількох місцях і визначення їх на певні реченні дало привід для розвитку окремих закладів і методів, наприклад, т.зв. *virements* у середньовічнім Ліоні. Відомі жиробанки, обрахункові палати (*ClearingLouses*), касові союзи служать тому самому завданню. Грішми мусять бути покриті тільки ті заплати, які не вирівнюються між собою.

Кредитна система робить лишнім збирання скарбів як самостійну форму збагачування. Хто хоче зберігти своє багацтво, не потребує більше закопувати гроші в землю або ховати їх в скринях, від коли розвинулася кредитна система. Він може роззичити гроші. З другого боку кредитна система заставляє часово творити скарби, збирати грошеві суми на означений день для заплати платників довгів.

Але не завсіди вдається зібрати такий скарб. Пригадаймо собі нашого ткача. Він обіцяв заплатити за чотири місяці, бо до того часу сподівався продати свій товар. Приймім однаке, що він не найшов покупця на свій товар, отже не може заплатити. Але прядільник рахує на за-

плату; надіючися на неї, він зобовязався зі свого боку теж до заплати, наприклад, золотареві, а той знову іншим; бачимо, що невиплатність одного потягає тут невиплатність других і то тим більше, чим більше розвита система слідуючих по собі і випливаючих зі себе заплат і їх вирівнування. Тепер приймім, що не один продуцент, а цілий ряд продуцентів не може наслідком загальної переведеності продукції продати своїх товарів. Їхня невиплатність потягає за собою невиплатність інших, що вже продали свої товари. Платні посвідки тратять всяку вартість, всі жадають готового гроша, загального еквіваленту; повстає загальний брак грошей, грошева кріза, яка при певній висоті розвитку кредиту стає неминучою товарищкою кождої продукційної і торговельної крізи. Вона доказує найясніше, що при системі товарової продукції грошей не можна заступити простими переказами на товари.

Гроші мають дві сфери обороту: внутрішній ринок кожної держави і світовий ринок. Форму монети і вартісного знаку мають гроші тільки в межах якоєсь країни, але не в зносинах одної країни з другою. На світовому ринкові вони приймають назад свою первісну постать штабок благородного металю, золота і срібла. На світовому ринкові оба ці металі служили дотепер мірою вартости в той час, як в обсягу внутрішнього обороту одної країни може виступати як міра вартости фактично один грошевий товар.

Зрештдю можна сказати, що з того часу, як Маркс написав свій »Капітал«, золото виказує виразну тенденцію стати одиноким грошевим товаром також і на світовім ринку.

Найважніша функція міжнародних грошей лежить у тім, що вони є засобом заплати для вирівнання міжнародних білянсів, значить для покриття надвишок і недоборів довозу і вивозу.

Третій розділ. Переміна грошей в капітал.

1. Що таке капітал?

У другім розділі ми бачили, як з обміну продуктів розвинувся товарний оборот.

Підім тепер один крок даліше. При простім товаровім обороті власник товарів продаває свої товари, щоби купити другі. Але з часом з такої форми обороту товарів розвивається нова форма: купувати, щоби продавати. Формула простого товарового обороту була, як знаємо, товар — гроші — товар; формула нової форми обороту є гроші — товар — гроші.

Порівняймо зі собою обі формулі. Оборот товар — гроші — товар має на цілі консумцію (споживання). Продаю один товар, який для мене не має ужиткової вартості, щоби дістати інші, які мають для мене ужиткову вартість. Коловорот товар — гроші — товар замкнений в собі. Одержані при продажі гроші перемінюються в товар, який споживається і виймається з обігу. Самі гроші видані раз на завсіди і в своїм обігу вони віддаляються від свого давнішого власника. То-

вар, яким кінчиться оборот, є серед нормальних для простого товарового обороту обставин, а тільки про них тутходить, рівний щодо вартості тому, яким почався оборот.

Інакше діло з коловоротом гроші — товар — гроші. Його ціль не в консумції; на кінці обороту не товар, тільки гроші. Гроші, кинені з початку в оборот, не видані, тільки виплачені наперед. Вони вERTAЮТЬ знову до свого первісного власника. Сам коловорот не замкнений в собі, він виходить знову поза себе; гроші, виплачені наперед, вERTAЮТЬ назад, щоб зараз же знову бути кинутими в оборог і знову назад вернути, так що ціла ігра повторюється безко нечно. Рух грошей, викликаний коловоротом гроші — товар — гроші, не має меж.

Що творить порушну силу цього руху? Причина коловороту товар — гроші — товар ясна; а чи коловорот гроші — товар — гроші не видається безглуздям? Коли продаю біблію, щоби за гроші купити собі хліба, то тут товар на кінці обороту інший, як на початку, хоча вартість його така сама. Перший з них заспокоює мій духовий голод, але дає мені дуже малу, користь, коли цей голод заспокоєний, коли я, наприклад знаю біблію напамять, а зате не маю засобів, щоби заспокоїти свій тілесний голод. Але, як я купую за 100 марок картопель, щоби продати їх знов за 100 марок, то при кінці я стою там, де стояв на початку; цілий процес не має пілі, ані хісна. Хосен був би тоді, коли б гро-

шева сума на кінці обороту була інша, як була не початку. Грошева сума ріжниться від іншої тільки своєю величиною. Коловорот гроші — товар — гроші має отже тільки тоді якусь ціль, коли грошева сума, якою він кінчиться, більша від тої, якою він почався. І це побільшення грошевих сум є справді порушною причиною цього коловороту. Хто купує, щоби продати, купує на те, щоби дорожче продати. Коловорот гроші — товар — гроші відбувається тільки тоді нормально, коли грошева сума на кінці більша, як була на початку. Натомісъ коловорот товар — гроші — товар тільки тоді, як знаємо, відбувається нормально, коли вартість товару, яким він кінчиться, рівна вартості того товару, яким він почався.

Кожда купівля є продажю і навпаки. Здається отже, що коловорот гроші — товар — гроші виходить на те саме, що й коловорот товар — гроші — товар. Але вже тепер бачимо, що оба коловороти ріжняться сутно між собою.

Коли, я — лишімся при нашім прикладі, — купую за 100 марок картопель, щоби їх далі продати, то роблю це тільки для того, щоби їх продати дорожче, може за 110 марок, т. з. за $100 + 10$ марок, отже, кажучи загально, за первісну суму, побільшенну на якусь надвишку. Назвім товар T , первісну грошеву суму Γ , а додаткову суму z , тоді можемо цілу формулу представити таким способом:

$$\Gamma - T - (\Gamma + z).$$

Те g , ту додаткову вартість, що виступає при кінці коловороту, як надвишка понад первісно видану вартість, називає Маркс надвартістю. Її не треба мішати з її зверхніми формами, як зиск, проценти і. т. д., так само, як вартості не треба мішати з ціною. Дотепер у нашім викладі ходить ще тільки про основи, а не про зверхні форми економічних категорій. Це завважуємо тут, щоби оминути непорозуміння.

Надвартість творить характеристичну питоменість коловороту $G - T - (G + g)$. Вартість, яка обертається в формі такого коловороту, дістає через надвартість новий характер, стає — капіталом.

Тільки в такім руслі можна зрозуміти капітал. Це вартість, яка плодить надвартість. Хто поминає цей рух і хоче зрозуміти капітал як неповорушну річ, той зустрінеться завсіди з суперечностями. Звідти походить та плутаниця в звичайних підручниках про поняття капіталу, про питання, які річі треба вважати капіталом. Один дефініює капітал як знаряддя — тим робом доходимо до капіталіста камяної доби; ба навіть малпа, що розвиває камінням горіхи, теж уже капіталіст; так само ціпок бурлаки, яким він збивав овочі з дерева, стає капіталом, а сам бурлака капіталістом. Інші розуміють капітал як заощаджену працю, а через те припадає хомякам і мурашкам честь фігурувати в характері товаришів Ротшильда, Бляйхредера і Крупа. Деякі економісти зачислюють знову до капіталу все, що по-

собляє праці і робить її продуктивнішою, як державу, знання чоловіка, його душу.

Ясно, що такі загальні дефініції доводять тільки до загальників, які можуть бути дуже повчаючі в діточих букварях, але цілком не помагають нашому пізнанню людських суспільних форм, їх законів і причин. Перший Маркс прогнав цілковито з політичної економії ці загальники, що перед ним панували майже без обмежень у деяких її ділянках. З окрема відноситься це до тієї ділянки, що займається викладом питоменностей капіталу.

Ми бачили, що капітал це вартість, яка плодить надвартість і що її загальна формула така: $G - T - (G + \pi)$. Вже з цеї формули видно, і це потверджують теж факти, що кождий новий капітал починає свій рух грошовою формою. Але з неї видно теж, що цей рух викликує переміну капіталу з грошової форми в найріжнородніші форми товарового світа і його нову переміну з тих форм у гроши.

Далі бачимо з тої формули, що не кожді гроші, не кождий товар є капіталом, що вони стають ним тільки тоді, коли відбувають певний рух. Цей рух має зі свого боку знову спеціальні історичні передумови, які ми ще пізнаємо. Гроші, які видаю, щоби купити для себе якийсь предмет споживання, напр., хліб або піджак, не виступає як капітал так само, як товар, який я сам випро-
дукував і продаю, не виступає в тій обороті як капітал.

Продукційні засоби, нагромаджена праця і. т. д.

творять, правда, матеріял капіталу, але тільки серед певних обставин. Поминаючи ді обставини, поминається питоменості новітнього способу продукції та покривається його туманом, в котрім дуже добре можна балакати все, що кому хочеться. Через те власне всі вчені і невчені представники капіталізму не хочуть знати ні про Марксову теорію капіталу, ані про теорію вартости, на котрій вона опирається.

2. Джерело надвартости.

Знаємо тепер загальну формулу капіталу: $\Gamma - T - (\Gamma + g)$. Тільки не знаємо ще, звідки береться g , тобто надвартість. Наша формула каже, здається, що надвартість витворюють акти купівлі або продажі, що вона походить отже з товарового обороту. Це загально принятій погляд, але він полягає переважно на змішенню товарової вартости з ужитковою вартістю. З'окрема відноситься це до твердження, що в обміну мають висх обі сторони, бо кожда відає те, чого їй не треба, а дістає те, що потребує. Кажуть так: »Я віddaю те, що має для мене малу вартість, і дістаю замісць того те, що має для мене більшу вартість.« Таке вияснення повстання надвартости можливе тільки тоді, коли саме поняття вартости ще цілком не ясне. Щоби задоволитися таким виясненням, треба з одного боку забути, що обмін товарів полягає, що правда, на нерівності ужиткових вартостей, але рівночасно на рівності товарових вар-

тостей. А з другого боку треба бути таким добродушним, як переважна частина читачів вульгарних економістів, щоби безкритично приймати за шире золото все, що вони розповідають, і вірити дійсно, що ділові операції, наприклад, модерного купця стоять на рівні з первісним обміном між дикунами. Однаке ми знаємо, що надвартість повстає не на ступні первісного обміну, тільки товарового обороту при помочі грошей, і що надвартість проявляється в надвищі грошей. Отже про »зиск« через набуття того, що має для мене ужиткову вартість, в заміну за те, що не має для мене тої вартости, не може бути бесіди при тім обороті, який висловлений формулою: $I' - T - (I + z)$.

Бачимо тут один маневр вульгарної економії, якого вона залюбки вживає, коли ходить про те, щоби утруднити пізнання новітніх економічних відносин, що й є її головним завданням, а саме: вона ставить на рівні модерні явища з явищами давно минулих часів.

Тут маємо до діла не з обміном, тільки з товаровим оборотом. Ні один, ні другий не можуть, серед нормальних обставин, витворити надвартість, коли рівні товарові вартости віддаються за рівні товарові вартости.

Але приймім, що закони товарового обороту нарушені; що, наприклад, продавці товарів мають привілей продавати свої товари за ціну на 10% вищу первісної вартости. Кравець продавє свій піджак за 33 марки, замісць за 30 марок. Та,

горе! За бочівочку вина, яку він перше купував за 30 марок, він мусить заплатити тепер теж 33 марки. Отже він не зискав нічого.

Можемо ще пробувати вияснити повстання надвартости тим, що не всі власники товарів, тільки деякі, вміють купувати товари низше їх вартости, а продавати вище вартости. Нехай купець купить від селянина 40 сотнарів картопель, які варта 100 марок, за 90 марок, і продасть їх кравцеві за 110 марок. При кінці цього процесу в руках купця опинилася, правда, більша вартість, як була з початку. Але загальна сума істнуючих вартостей лишилася та сама. З початку ми мали вартостей 100 марок (селянин) + 90 марок (купець) + 110 марок (кравець) = 300 марок. При кінці маємо 90 марок (селянин) + 110 марок (купець) + 100 марок (кравець) = 300 марок.

Отже більша вартість у руках купця повстала не через збільшення суми вартостей, тільки через зменшення вартостей в руках інших. Коли б я цю більшу вартість хотів назвати надвартістю, то таксаме я міг би назвати надвартістю ту вартість, яку злодій краде комусь просто з кишені.

Історично почалося присвоєння надвартости, певно, таким способом, а саме шляхом присвоювання чужих вартостей, або при товаровім обороті через купецький капітал, або цілком неприкрито без такого посередництва через лихварський капітал. Але оба ті роди капіталу стали можливі тільки через нарушення законів товарового обороту, через очевидне і грубе

нарушення їх основного закона, що вартості можуть бути обмінювані тільки за рівні вартости. Отже капітал, як довго це був тільки купецький і лихварський капітал, стояв у суперечності до економічної організації того часу і через те також у суперечності до його моральних поглядів. У старинності, зокрема в середновіччу торгівлі, а головно лихва мали лиху славу; їх осуджували в рівній мірі старинні поганські фільософи, як і батьки християнської церкви; папи і реформатори.

Коли хочемо показати тип ссавця, то не поставимо на першому місці дзюбака, який зносить яйця. Так само, коли хочемо вияснити собі капітал, цей рішаючий чинник в економічній будові модерної суспільності, то не можемо виходити від, так сказати, його передпотопових форм, від лихварського і торговельного капіталів. А ж тоді, як повстали вищі форми капіталу, витворилися теж ті посередні чинники, які погодили функції торговельного і процентового капіталів з законами пануючої тепер форми товарової продукції. Від тоді вони перестають носити неминучий в початках характер звичайного ошуканства і простого грабунку. Торговельний капітал і лихварський капітал можна зрозуміти аж після вияснення модерної основної форми капіталу.

Тому й зрозуміло, чому Маркс у перших двох томах свого «Капіталу» не займається торговельним і процентовим капіталами; бо в цих томах він розсліджує основні закони капіталу.

Отже тут не будемо більше займатися загаданими двома формами капіталу. Як вислід нашого досліду треба затягнити, що надвартість не може витворитися з товарового обороту. Ані купівля, ані продаж не витворюють надвартості.

Але з другого боку надвартість не може повстati також поза обсягом товарового обороту. Власник товару може своєю працею змінити форму товару і тим шляхом додати їй нову вартість, означену мірою суспільно необхідної праці, яка була при тім ужитка, але вартість першого товару через те не побільшиться; він не дістане через те надвартости. Коли ткач купить шовк вартости 100 марок і переробить його на шовкову матерію, то вартість матерії буде рівнятися вартості шовку, побільшенній на вартість, яку витворила праця ткача. Вартість шовку як такого через цю працю не побільшилася.

Так отже стоїмо перед дивною загадкою: Надвартість не витворюється товарним оборотом. Але вона не витворюється поза його обсягом.

3. Робітна сила як товар.

Приглянемося близше загальній формулі капіталу. Ось вона: $G - T - (G + g)$. Вона складається з двох актів: $G - T$, купівля товару, і $T - (G + g)$, продаж. По законам товарового обороту мусить вартість G рівнятися вартості T , а вартість T вартости $G + g$. Це тільки тоді можливе, коли T саме побільшиться, коли T це такий товар, який під час свого з'ужиття витворює більшу вар-

тість, як він сам має. Загадка надвартості буде отже розвязана, коли найдемо такий товар, ужиткова вартість якого має ту особливу прикмету, що є джерелом вартості, з'ужиття якого витворює нову вартість так, що формула $G - T - (G + g)$ прийме щодо нього такий вигляд $G - T \dots (T+m) - (G + g)$.

Але ми знаємо, що товарові вартості може творити тільки праця. Отже повища формула може тільки тоді справдитися, коли цим товаром є робітна сила.

»Під робітною силою або спосібністю до праці, «каже Маркс,« розуміємо загал усіх фізичних і духових спосібностей, які є в тілі, в живій особі людини і які він вводить у рух, коли хоче випродукувати якінебудь ужиткові вартості.«

Робітна сила мусить появитися як товар на ринку. Що це значить? Ми бачили вище, що передумовою обміну товарів є повне право власника товару розпоряджувати вільно своїм товаром. Отже власник робітної сили, робітник, мусить бути теж вільною людиною, коли його робітна сила має стати товаром. Його робітна сила мусить лишатися товаром; тому він не може продавати її на все, тільки на означені періоди часу, інакше він стане невільником і переміниться з власника товару в товар.

І ще одна умова мусить сповнитися, щоби робітна сила могла стати товаром. Ми бачили, що ужиткова вартість, щоби стати товаром, мусить не бути ужитковою вартістю для свого власника.

Таксамо робітна сила мусить не бути ужитковою вартістю для робітника, коли має появитися на ринку як товар. Ужиткова вартість робітної сили лежить у творенню інших ужиткових вартостей; але задля цього треба мати до розпорядження потрібні продукційні засоби. Де робітник має продукційні засоби, там він не продаває своєї робітної сили, тільки уживає її сам і продаває свої продукти. Отже робітник мусить бути відділений від продукційних засобів, перш за все від найважнішого з них, землі, коли його робітна сила має стати товаром.

Робітник мусить бути вільний під кождим зглядом, вільний від всякої осібистої залежності, але теж і без всіх потрібних засобів продукції: це потрібні передумови, щоби власник грошей міг свої гроші перемінити в капітал. Ці передумови ані не дані природою, ані не є питоменні для всіх суспільних форм. Це вислід довгого історичного розвитку, і аж відносно пізно вони виступають у таких розмірах, що починають впливати рішаючо на суспільний лад. Новітня історія капіталу починається з 16. віку.

Тепер знаємо товар, який творить надвартість. Як велика його власна вартість?

Вона означується, як і вартість кожного іншого товару, робітним часом суспільно необхідним для його витворення, а також для його віднови.

Робітна сила вимагає існування робітника. Це існування потребує знову зі свого боку для сво-

го удержання певної суми засобів прожитку. Отже робітний час, потрібний до витворення робітної сили, рівняється робітному часові суспільно потрібному для того, щоби витворити потрібну суму засобів прожитку. Величина цеї суми залежить від цілого ряду обставин. Чим більше робітної сили видає робітник, чим довше і в більшою напругою він працює, тим більше засобів прожитку потребує він, щоби відновити витрачену силу, щоби могти слідуючого дня працювати так само, як передтим. З другого боку потреби робітничої кляси різних країн є різні залежно від природних і культурних умов тої країни. Норвежський робітник потребує більшої скількості засобів прожитку, як індійський; харчі, одіж, помешкання, отоплення і. т. д., яких потребує для життя перший з них, вимагають задля своєї продукції більше робітного часу, як засоби прожитку індійського робітника. Далі: В країні, де робітники, наприклад, ходять босі або нічого не читають, будуть їхні потреби меньші, як там, де робітники більше розвиті, де вони, наприклад, носять обув або читають книжки і газети, навіть хоч би не було ніяких кліматичних або інших природних ріжниць. »У протиенстві до інших товарів«, каже Маркс, »означення вартости робітної сили містить у собі історичний і моральний елемент.«

Далі, як кожому відомо, робітник вмирає. А капітал хоче бути безсмертний. Задля цього треба, щоби робітнича кляса була безсмертна, щоби

робітники множилися. Отже скількість за-
собів прожитку, потрібних для удержання робіт-
ної сили обіймає теж засоби прожитку потрібні
для удержання дітей (серед певних обставин та-
кож жінок).

Врешті до продукційних коштів робітної сили
треба врахувати теж кошти її науки, кошти по-
трібні для отримання потрібної справности в пев-
ній галузі праці. Для більшості робітників ці
кошти надзвичайно малі.

Всі ці причини ведуть до того, що в певній
країні і в певнім часі вартість робітної сили пев-
ної робітничої кляси є певною величиною.

Дотепер ми не говорили про ціну, тільки про
вартість; не про зиск, тільки про надвартість.
Так і тут мусимо тягнити, що говоримо про вар-
тість робітної сили, а не про заробітну пла-
ту. Але вже тут мусимо звернути увагу на одну
особливість, яка проявляється при плаченню ро-
бітної сили. На погляд вульгарних економістів
капіталіст виплачує робітникам плату авансом
наперед, бо він платить звичайно робітникам,
заки продасть ще продукти його праці. Але на
ділі власне робітник кредитує капіталістові свою
робітну силу.

Приймім, що я купую картоплі, щоби гонити з
них горівку. Я плачу за картоплю аж після того,
як я виробив горівку, але перед тим, заки я
її продав. Чи не було б то смішне, коли б я ка-
зав, що я кредитую селянинові ціну його карто-
пель, бо я плачу за них, заки ще продав свою

горівку? Ні, власне селянин кредитує мені ціну своїх картопель, доки я не зроблю з них горівки. Кажучи, що плачу готівкою, я кажу, що плачу за товар при купівлі. Купці були б дуже здивовані такою економічною мудрістю, коли б хто їм сказав, що той, хто платить за їх товари аж після з'ужиття їх, не тільки що платить готівкою, але навіть кредитує їм. Але говорити робітникам такі нісенітниці вони зважуються ще далі. Щоби товар робітна сила був оплачуваний робітникам готівкою, на те мусів би він бути оплачений вже в тій хвилині, коли він переходить в посідання капіталіста, отже з початком кожного тижня, а не при кінці. При теперішній системі плачення робітники не тільки рискують свою платою, вони мусять крім того жити на борг і для того терпіти спокійно всі фальсифікати і сурогати засобів прожитку, яких допускаються торговельні посередники. Чим довший період виплати зарібку, тим гірше виходять на тім робітники. Двотижнева або навіть місячна виплата це один з найважливіших тягарів для зарібника.

Яка б не була система виплати заробітку, робітник і капіталіст стоять завсіди при нормальних відносинах проти себе як два власники товарів, які обмінюють між собою рівні вартости. Тепер рух капіталу не стоїть уже в суперечності до законів товарового обороту, тільки відбувається на основі тих законів. Робітник і капіталіст стоять проти себе як власники товарів, отже

як вільні і рівні особисто від себе незалежні особи; як такі вони належать до тої самої класи, вони собі брати. Робітник і капіталіст обмінюються рівними вартостями: здається отже, що з пануванням системи наємої праці настало царство справедливости, волі, рівності і братерства, тисячлітнє царство щастя і мира. Злідні неволі і тиранії, визиску і насилля минули.

Так проповідують нам учені заступники інтересів капіталу.

ІІ. Ч а с т и н а .

НАДВАРТІСТЬ.

Перший розділ.

Продукційний процес.

У першій частині ми перебували головно на товаровім ринку: бачили, як товари обмінюються, продаються і купуються; як гроші виконують найріжнородніші функції і як вони стають капіталом, коли найдуть на ринку товар — робітну силу.

Капіталіст купив товар робітну силу і покидає зі своїм новим набутком ринок, де поки що не має з нього ніякого пожитку, і йде з ним туди, де його може сконсумувати, з'ужити, — до своєї робітні. Ідім за ним туди. Покиньмо сферу товарового обороту і розгляньмося в сфері продукції. У цій сфері буде власне відбуватися те, про що зараз буде бесіда.

»Ужиття робітної сили — це сама праця.« Капіталіст консумує куплену робітну силу так, що каже продавцеві її працювати для себе, отже продукувати товари.

Ми бачили в першій частині, що праця, продукуюча товари, має два боки: вона творить ужиткові вартості і товарові вартості. Як дже-

рело ужиткових вартостей праця не є ніякою спеціальною питоменністю товарової продукції, тільки постійною необхідністю людського роду, незалежно від окремих суспільних форм. У цім характері має праця три питоменні моменти: 1. Плянову і доцільну діяльність людини; 2. предмет праці; 3. засоби праці.

Праця це доцільна і плянова діяльність людини, вплив людини на природну матерію, щоби надати їй форму, придатну для заспокоєння людських потреб. Елементи такої діяльності бачимо вже в звіриннім царстві, але аж на певному ступні розвитку людського роду вона тратить цілковито свої інстинктивні форми і стає доцільною діяльністю. Кожда праця це не тільки праця мускулів, але теж мозку і нервів. Служно зауважує Маркс: »Окрім напруги тих органів, які працюють, кожда праця вимагає ввесь час доцільної волі, що проявляється в увазі, і то тим більше, чим менше вона сама своїм власним змістом і способом свого виконання захоплює робітника, отже чим менше він переживає їй з приємністю як ігру власних фізичних і духових сил.«

Робітник впливає на певний предмет, що є предметом праці; при тій діяльності він уживає помічних засобів, і згідно зі своїми цілями піддає предмет праці впливові їхніх механічних, фізичних або хемічних прикмет; ці помічні засоби це — засоби праці. Вислід об-

рібки предмету праці при помочі засобів праці це — продукт. Засоби праці і предмет праці це — продукційні засоби.

Коли столяр робить стіл, то при тім він оброблює дерево. Коли предмет праці не був даний самою природою, як, наприклад, дерево в пралісі, тільки вимагав задля свого здобуття певної праці, наприклад, у нашім випадку праці зрубання і перевозу дерева, тоді він зветься — сировиною. Дерево в нашім випадку це сировина, таксамо клей, фарба і лякер, яких уживається при робленню стола. Дерево це головний матеріял, а клей, фарба і лякер це помічні матеріали. Стругіль, пила і. т. д. це засоби праці, а стіл це продукт.

»Чи якась ужиткова вартість виступає як сировина, як засіб праці, чи як продукт, це залежне цілковито від її функції в процесі праці, від того, яке місце вона займає в цім процесі, і зі зміною цього місця зміняється теж її призначення.«

Наприклад, худоба може по черзі виступати як продукт (скотарства), як засіб праці (напр., як запрягове звіря) і як сировина (при годівлі на заріз).

Засоби праці мають для розвитку людського роду незвичайно важне значіння. Від них залежить у першій мірі спосіб продуковання; а від кожного способу продукції залежать властиві для нього суспільні відносини з відповідною правою, релігійною, фільософічною і мистецькою надбудовою.

При кождім способі продукції засоби продукції (предмет і засоби праці) і робітна сила творять необхідні елементи продукції ужиткових вартостей, тобто процесу праці. Однаке суспільний характер цього процесу є ріжкий при ріжких способах продукції.

Приглянемося тепер, який він при капіталістичному способі продукції.

Для продуцента товарів продукція ужиткових вартостей є тільки засобом досягнення цілі, до продукції товарних вартостей. Товар це заразом ужиткова вартість і товарова вартість, отже він не може продукувати вартостей, не продукуючи ужиткових вартостей. Товари, які він продукує, мусять заспокоювати якусь потребу, мусять приносити комусь якийсь хосен, інакше він не зможе його продати. Але те, що його товар мусить бути ужитковою вартістю, це для продуцента товарів не остаточна ціль його ділової діяльності, тільки необхідне лихо.

Отже продукційний процес товарової продукції це рівночасно процес продукції ужиткових вартостей і товарних вартостей, це сполучка процесу праці і процесу творення вартости.

Це відноситься взагалі до товарової продукції. Але ми маємо розглянути тут продукційний процес тільки при однім роді товарової продукції: при продукції товарів при помочі купленої робітної сили задля здобуття надвартості.

Як виглядає тут процес праці?

Зпершу вмішання капіталіста не зміняє його суті.

Подумаймо собі, наприклад, ткача, що працює для себе. Його ткацький варстат належить до нього; він сам купує собі пряжу; він може працювати, коли і як йому подобається; продукт його праці є його власністю. Але він збіднів і мусить продати свій варстат. З чого він має тепер жити? Не лишається йому нічого, як нанятися у капіталіста і ткати для нього. Капіталіст купує його робітну силу, купує також варстат і потрібну пряжу і садовить ткача тепер за свій варстат, щоби він ткав його куплену пряжу. Може навіть капіталіст купив той сам варстат, що його ткач мусів у нужді продати. Та хоч би воно й так не було, ткач ткає так само, як і передтим, і в процесі праці назверх не змінилося нічого.

А предінь зайдли дві великі зміни: Перше — ткач не працює вже для себе, тільки для капіталіста; той контролює тепер робітника при праці, дивиться, щоби він не дармував і не занедбувався і. т. д. Друге — продукт праці робітника належить уже не до нього, тільки до капіталіста.

Це найперші зміни в процесі праці, відколи капітал опанував засоби продукції. А як відбувається тепер процес творення вартості?

Наперед обрахуймо, як висока буде вартість продукту, випродукованого як товар для капіталіста купленою робітною силою і купленими продукційними засобами.

Припустім, що капіталіст купив робітну силу на один день. Засоби прожитку, потрібні для удержання робітника, вимагають для своєї продукції 6 годин суспільно необхідного робітного часу. Припустім, що стільки само такого самого робітного часу міститься теж у 3 марках. Далі припустім, що капіталіст купує робітну силу по її вартости; він платить отже робітникам за робітний день 3 марки¹⁾.

1) Ці, таксамо дальші цифри, очевидно, цілком довільні і вибрані тільки для більшої наглядності. Це розуміється, мабуть, саме собою; та проте деякі з поміж тих багатьох, що писали про »Капітал«, підсували Марксові, що він такі приклади, як от повищий, наводив як факти. До чого здібні коментатори »Капіталу«, свідчить слідуюче: В 57. томі »Preussische Jahrbücher« пана Трайчке помістив пан др. Р. Штегеман безмірно плитку статтю про »основні економічні погляди Карля Маркса«. Представивши »принцип вартости« як »основне домагання« Маркса, розповідає він нам безпосередно після того далі (ст. 227); »Маркс твердить, що людська суспільність потребувала би для витворення всіх необхідних засобів прожитку тільки біля шістьох годин денної праці, коли б кождий працював по своїм силам«. Проте все немає в »Капіталі« ні словечка. Коли б у пана Штегемана було менше фантазії, а більше уваги, то він найшов би був на 209. стор. (2. вид.) »Капіталу«, що Маркс обраховував на основі дат, одержаних в д одного фабриканта з Манчестеру необхідну працю, яку мусів дійсно виконувати робітник у певній ткальні в шістьдесятіх роках. Він дійшов при тім до висліду, що при десятигодиннім робітнім часі виносив необхідний робітний час ткача не цілих чотири години, а додатковий робітний час, під час котрого він продукував надвар-

Припустім, що, на думку капіталіста, за бавовняною пряжею великий попит і її легко продати; він рішастється отже продукувати пряжу, купує засоби праці — для упрощення хай це будуть звичайні веретена — і бавовну. В однім фунті бавовни хай міститься, наприклад, дві години, хай отже вона коштує 1 марку. З одного фунта бавовни виходить, наприклад, один фунт пряжі. При випряденню 100 фунтів пряжі з'уживається, припустім, одно веретено; отже при випряденню одного фунта $\frac{1}{100}$ веретена. В однім веретені є 20 робітних годин = 10 марок. В одній робітній годині можна випрясти 2 фунти бавовни, отже в 6 годинах 12 фунтів — завсіди при нормальних, пересічних, суперспільно необхідних продукційних умовах.

Скільки вартости буде при таких умовах в однім фунті пряжі?

Візьмім наперед вартість з'ужитих при продукції бавовни і веретен. Вона переходить у продукт без поменьшення і без побільшення. Ужиткова вартість бавовни і веретена стала інша, але їхня вартість лишилася та сама. Це буде зрозуміле, коли будемо дивитися на ті ріжні процеси праці, потрібні до витворення кінцевого продукту, як на слідуючі по черзі частини одного і того самого процесу праці. Приймім, що іядільник сам є плянтатором бавовни та що її

тість, трохи понад шість годин. — Пізніше будемо бачити, що робітний час, необхідний для удержання робітника це дуже змінна величина.

ужито до прядення зараз після зібрання; отже пряжа виступає тепер як продукт праці плянатора і прядільника, її вартість буде мірятися робітним часом, супільно необхідним на випродукування бавовни і на її перерібку на пряжу. Вартість продукту через те не зміниться, коли, серед таках самих умов, ті необхідні для продукції пряжі процеси праці будуть робитися на рахунок ріжних людей. Отже вартість оброблюваної бавовни появляється знову в пряжі; те саме відноситься також до з'ужитих веретен. Помічні матеріали поминаємо для упрощення.

До цеї перенесеної вартості додучується ще вартість, яку додає бавовні праця прядільника. В одній робітній годині вироблюється, припустім, 2 фунти, а в одній марці містяться 2 робітні години. Отже одна робітна година має вартість $\frac{1}{2}$ марки.

Так отже вартість одного фунта пряжі рівна вартости 1 фунта бавовни ($=1$ марка) $+ \frac{1}{100}$ веретена ($=\frac{1}{10}$ марки) $+ \frac{1}{2}$ робітної годин ($=\frac{1}{4}$ марки), або в марках: $1 + \frac{1}{10} + \frac{1}{4} = 1$ марка 35 феників.

У шістьох годинах буде вироблено отже 12 фунтів пряжі, вартости 16 марок 20 феників. Скільки ж коштувало капіталіста, щоб осягнути такий вислід? Він мусів дати 12 фунтів бавовни $= 12$ марок, $\frac{12}{100}$ веретена $= 1$ марки 20 феників і 1 робітну силу $= 3$ марки, разом 16 марок 20 феників, отже стільки само, скільки варта пряжа.

Отже дотепер він заставляв робіт-

ника даремне працювати; куплений товар — робітна сила — не витворив йому ніякої надвартості.

Але наш капіталіст не дється збити з пантелику. Ужиткову вартість — робітну силу — він купив на цілий день; він купив її чесно і ретельно по її повній вартості; зате він має також право з'ужити цілковито її ужиткову вартість. Йому ані не сниться казати робітникам: «Я купив твою робітну силу за таку грошеву суму, в якій міститься 6 робітних годин. Ти працював для мене 6 робітних годин; тепер ми сквітовані і ти можеш відійти.» Зате він каже: «Я купив твою робітну силу на цілий день, цілий день вона належить до мене; отже до праці! Як довго можеш, не марнуй ні хвилини часу, бо це не твій час, тільки мій.» І він каже робітникам працювати замісць 6 годин, може, 12.

Після дальших 6 годин, при кінці робітного дня, він знову рахує. Тепер він має 24 фунти пряжі вартости 32 марки 40 феників. Видатки були такі: 24 фунти бавовни = 24 марки, $\frac{2}{100}$ веретена = 2 марки 40 феників і 1 робітна сила = 3 марки, разом 29 марок 40 феників. Підсміхаючися, відкладає він на бік свою рахункову книжку. Він зискає, або, як він каже, «заробив» 3 марки. Він заробив їх, дістав надвартість, не нарушуячи законів товарообміну. Бавовна, веретена, робітна сила — все те було куплене по своїй вартості. Він дістав надвартість тільки через те, що він зужив ті куплені товари і власне не як ужит-

кові засоби, тільки як продукційні засоби, і далі через те, що він з'ужив ужиткову вартість купленої робітної сили поза певну межу.

Продукційний процес є при системі товарової продукції завсіди процесом творення вартості; все одно, чи він виконується при помочі купленої чи власної робітної сили; але цей процес творення вартости витворює надвартість і як такий є процесом зросту вартости тільки тоді, коли він триває поза певний час. Коли має бути витворена надвартість, продукційний процес мусить довше тривати, ніж до тої хвилини, коли нововитворена вартість покриває вартість купленої робітної сили.

Також селянин, що оброблює власне поле, і ремісник, що працює на власний рахунок, можуть працювати поза той час, який потрібний до витворення нових вартостей на місці з'ужитих засобів прожитку. І він може теж витворювати надвартість, його праця може теж бути процесом зросту вартости. Але коли цей процес зросту вартости буде виконуватися купленою чужою робітною силою, тоді він стає капіталістичним продукційним процесом; цей останній, по своїй природі, з конечністю і з наміру є відразу процесом зросту вартости.

Другий розділ. Роля напіталу при творенню кадвартости.

У першому розділі першої частини ми познайомилися з переведеним вперше у Маркса відріжненням двоякого характеру праці, що продукує товари: з одного боку це певна форма корисної праці, яка витворює ужиткові вартости, з другого боку це загальна людська проста пересічна праця, яка творить товарові вартости. Відповідно до цього двоякого характеру праці має теж продукційний процес під пануванням товарової продукції двоякий характер: він є разом процесом праці і процесом творення вартости, а як капіталістичний процес він є разом процесом праці і процесом зросту вартости. В останнім розділі ми познайомилися з двома елементами процесу праці: продукційними засобами і робітною силою; ми познайомилися теж з тими ріжними ролями, які грають ці два елементи як частини капіталу під час процесу зросту вартости. Ми бачили, що участь продукційних засобів у творенню вартости продукту цілком інша, ніж участь робітної сили.

Ми бачили, що вартість з'ужитих продукційних засобів виступає знов у вартості продукту. Перенесення цеї вартості довершується в процесі праці через працю. Як же це можливе? Праця мусить одночасно виконувати два завдання: творити нову вартість і переносити стару. Це можна вияснити тільки двояким характером праці, який ми тільки що пригадували. Праця, як витворююча вартість загально людська праця, — творить нову вартість; а як вироблюча ужиткові вартости певна форма корисної людської праці — переносить вартість продукційних засобів на продукт.

Тільки спеціальна форма праці прядільника може перенести вартість бавовни і веретена на пряжу; натомісъ прядільник може витворити ту саму вартість, яку він творить як прядільник, також і іншою працею, наприклад, коли стане столярем; тільки тоді він не вироблює пряжі, не переносить на пряжу вартости бавовни.

Цей двоякий характер праці як праці, яка творить вартість і яка переносить вартість, виступає виразно, коли приглянутися, який вплив має зміна продуктивності (видатності) праці на творення вартости і на перенесення вартости. Величина вартости, витвореної в одній робітній годині, не змінюється, коли, при тих самих умовах, видатність праці буде зростати або зменьшуватися. Натомісъ, скількість ужиткових вартостей, випродукованих у левнім часі, зростає або зменьшується разом з видатністю пра-

ці. Отже в тій самій мірі зростає або зменшується спосібність праці переносити вартість.

Припустім, наприклад, що якийсь винахід збільшив удвоє видатність праці прядільника, але видатність праці бавовняного плянтатора лишилася така сама. В 1 фунті бавовни містяться, наприклад, 2 робітні годині, і він коштує, коли останемо при наших давніших даних, 1 марку. Давніше за одну годину перероблювалися на пряжу 2 фунти бавовни, тепер 4 фунти. Тим 4 фунтам додається тепер через працю одної години та сама нова вартість, яка перше додавалася 2 фунтам, або, як ми були приняли, 50 феників. Зате переноситься на пряжу через працю прядільника в одній годині подвійна вартість: давніше 2 марки, тепер 4 марки.

Бачимо, що та сила праці, яка зберігає або переносить вартість, опирається на цілком інший прикметі праці, ніж та сила, яка творить вартість.

Ніяке продуковання неможливе без продукційних засобів, тому кожда праця, яка продукує товари, не тільки творить вартість, але й зберігає вартість, і то не тільки в тім розумінні, що вона переносить вартість з'ужитих засобів продукції на продукт, але і в тім розумінні, що вона зберігає їхню вартість перед знищеннем. Все на землі проминає, і таксамо продукційні засоби мусять скоріше чи пізніше загинути, навіть коли б вони були невживані. Деякі зпоміж них, як от ріжні машини, нищаться навіть скор-

ше тоді, як стоять бездільно, ніж як працюють. З ужитковою варгістю продукційних засобів пропадає теж їх товарова вартість. Коли з'ужиття продукційних засобів відбувається нормальним шляхом у продукційнім процесі, тоді вартість, яку вони тратять, виступає знов у вартості продукту. Коли ж продукційні засоби нищаться без ужиття в продукційнім процесі, тоді вартість їх пропадає раз на все. Капіталіст не добацує звичайно цього боку праці і усвідомлює собі його з великим болем аж тоді, коли мусить, наприклад, через крізь перервати продукційний процес. Маркс наводить як приклад одного англійського прядільника бавовни, який оцінював кошти застою своєї фабрики в 1852 році через бавовняну крізь на 120 000 марок, у тім 24 000 марок через віпсуття машин.

Ріжні продукційні засоби розмаїто поводяться при перенесенню вартости. Одні тратять під час процесу праці своє самостійне істнування, як ось сирівці і помічні матеріали. Інші зберігають в процесі праці своє істнування. Вовна трагить під час прядення свій вигляд, але веретено, яке пряде, ні. Перші віддають у кождім продукційнім процесі продуктові цілу свою вартість, другі тільки її частину. Коли машина має вартість 1000 марок і з'уживається при нормальніх умовах за 1000 днів, тоді протягом кожного робітного дня вона передає продуктам, витвореним у тім часі за її допомогою, вартість одної марки.

І тут проявляється теж двоякий характер про-

дукційного процесу. Як може машина віддати якомусь продуктові $\frac{1}{1000}$ своєї вартості? Та ж при його витворюванню працює не $\frac{1}{1000}$ машини, тільки ціла машина. Такий закид справді підношено. Відповідь на те така: ціла машина входить у продукційний процес, оскільки це процес праці; натомісъ, входить туди тільки її частина, оскільки це процес зросту вартості. Як ужиткова вартість входить у кождий продукційний процес ціла машина; але як вартість входить туди тільки частина її.

Таксамо може, навпаки, перейти в продукт ціла вартість продукційного заобу, а тільки частина його тіла. Припустім, що для виробу 100 фунтів пряжі треба при нормальніх умовах 115 фунтів бавовни, що отже скількість неужиточних відпадків виносить у цім випадку 15 фунгів; тоді в 100 фунтів пряжі увійде тільки 100 фунтів бавовни, але на вартість 100 фунтів пряжі перейде вартість 115 фунтів бавовни.

Продукційні засоби переносять на продукт під час процесу праці стільки вартости, скільки вони самі в тім часі тратять. Вони не можуть додати продуктові ніколи більше вартости, як самі мають, хоч як велика була б їхня ужиткова вартість. Тому де не має ніякої основи, коли вульгарна економія виводить надвартість і її перемінені форми, як процент, прибуток, земельну ренту, з ужиткової вартости продукційних засобів, з їхніх »послуг«.

Вартість продукційних засобів, з'ужитих у про-

дукційнім процесі, появляється незмінена знов у вартости продукту.

Але праця не тільки зберігає вартість, а творить теж нову вартість. До певної хвилини праця, витворююча нову вартість, покриває тільки вартість, яку видав капіталіст на купівлю робітної сили. Коли ж праця триває поза цей момент, тоді починає вона витворювати додаткову вартість або надвартість.

»Отже та частина капіталу«, каже Маркс, »яка вкладена в продукційні засоби, тобто в сирівці, помічні матеріали і засоби праці, не змінює в продукційнім процесі величини своєї вартості. Тому я називаю її незмінною (постійною, константною) частиною капіталу або коротше: постійним капіталом (*konstantes Kapital*).

Натомісъ, та частина капіталу, що вкладена в робітну силу змінює в продукційнім процесі свою вартість. Вона продукує свій еквівалент і ще надвишку понадто, а саме надвартість яка може змінятися, бути більша або меньша. Ця частина капіталу перемінюється ввесь час з постійної величини в змінну (зміняє свою величину). Тому я називаю її змінною частиною капіталу або коротше змінним капіталом (*variables Kapita*). Ті самі складники капіталу, які зі становища процесу праці виступають як об'єктивні і суб'єктивні чинники, як продукційні засоби і робітна сила, являються зі становища

процесу зросту вартості постійним капіталом і змінним капіталом.«

Величина вартості постійного капіталу є, очевидно, незмінною величиною тільки в відношенню до процесу зросту вартості. Величина вартості постійного капіталу не зміняється під впливом продукційного процесу, в якім він уживається, але може змінитися під впливом інших чинників. Також відношення між постійним і змінним капіталом може змінятися. Ми вернемо до того ще пізніше.

Третій розділ.

Ступінь визиску робітної сили.

Візьмім якийсь капітал, наприклад, 5000 марок. Він ділиться на дві частини, а саме на грошеву суму, яку видається на закупно продукційних засобів, або постійний капітал C , хай буде 4100 марок, і другу грошеву суму, яка служить на закупно робітної сили, або змінний капітал V , хай буде 900 марок. Сам постійний капітал розпадається знову на дві частини: на сировину і т. д. вартість яких появляється в цілості знов у продукті, і на знаряддя і. т. д., які в кождім продукційнім процесі віддають продуктові тільки частину своєї вартости. У дальших дослідах ми поминемо цю ріжницю, бо вона заплутає тільки наше завдання, не змінюючи нічого в остаточнім висліді. Отже для більшої простоти приймасмо, що вартість цілого ужитого капіталу виступає знов у продукті.

Капіталіст купив продукційні засоби і робітну силу і вживає їх. При кінці продукційного процесу вартість виданого наперед капіталу побільшилася на суму надвартости M , скажім 900 марок. Отже він виносить тепер $C+V+M = 4100 + 900$

$+ 900 = 5900$ марок. У тім є 4100 марок перенесеної і $900 + 900$ марок нововитвореної вартості.

Ясно, що величина вартости постійного капіталу не має ніякого впливу на величину випродукованої надвартости. Правда, без продукційних засобів неможливо продукувати, і чим довше триває продукція, тим більше продукційних засобів потрібно. Отже продукція певної величини надвартости вимагає ужиття певної маси продукційних засобів, яка залежить від технічного характеру процесу праці. Але величина вартости тої маси не має впливу на величину надвартости.

Коли я вживаю до праці 300 робітників, денна вартість робітної сили кожного з них виносить 3 марки, а вартість, яку витворить кождий за один день, виносить 6 марок, то всі вони разом витворять за один день вартість 1800 марок, — у тім 900 марок надвартости —, без огляду на те, чи продукційні засоби, з'ужиті ними, мали вартість 2000 чи 4000 чи 8000 марок. Творення вартости і зміна вартости в продукційному процесі не залежить від величини вартости виданого постійного капіталу. Отже якщо ходить про те, щоби розслідити ці оба процеси в їх чистім виді, тоді можемо поминути цілком постійний капітал, означити його рівним нулеві.

Отже з витраченоого капіталу має для нас тут значіння тільки його змінна частина V ; а з вартости продукту тільки нова вартість, витворена

працею, що рівняється вартости ужитого змінного капіталу плюс надвартість: $V + M$. Відношення надвартості до витраченого змінного капіталу в нашому випадку = $900 : 900 = 100$ процентів.

Цей відносний згіст вартости змінного капіталу або відносну величину надвартості називає Маркс нормою надвартості. Не треба змішувати її, як це часто буває, з нормою прибутку. Прибуток виводиться від надвартості, але він не є надвартістю.

Щоби під час робітного дня випродукувати вартість рівну вартости власної робітної сили, рівну V , на те мусить робітник працювати певний час; ми приняли давніше 6 годин. Цей робітний час необхідний для удержання робітника. Маркс називає його необхідним робітним часом. Ту частину робітного дня, коли робітник працює поза межі необхідного робітного часу, коли він продукує вже не вартість на місце власної робітної сили, тільки надвартість для капіталіста, називає Маркс додатковим робітним часом, а витрачenu під час нього працю додатковою працею. Додаткова праця стоять до необхідної праці в такім самім відношенню, як надвартість до змінного капіталу; отже норму надвартості можемо висловити як

$$\frac{M}{V} \text{ або } \frac{\text{додаткова праця}}{\text{необхідна праця}}$$

Надвартість виступає наверху в певній масі продуктів, яку Маркс називає додатковим

продуктом. Його відношення до змінного капіталу можна отже висловити теж відношенням певних частин продукту до себе. А що при розгляді цього відношенняходить не про нововикорену вартість, тільки про готовий продукт, то не можемо вже, як давніше, поминати при тім постійного капіталу, який творить частину вартости продукту.

Припустім, що на протязі 12-годинного робітного дня робітник продукує 20 фунтів пряжі вартости 30 марок. Вартість переробленої бавовни виносить 20 марок (20 фунтів по 1 марці). Утрача вартости веретена і. т. д. 4 марки; вартість робітної сили 3 марки. Норма надвартости хай буде 100 процентів. Так отже вартість пряжі 30 марок = 24 марки (C) + 3 марки (V) + 3 марки (M); така вартість пряжі міститься в 20 фунтах пряжі, отже постійний капітал міститься в 16 фунтах, змінний в 2 фунтах, таксамо надвартість у 2 фунтах пряжі.

20 фунтів пряжі продукується в 12 годинах, отже в одній годині продукується $1\frac{2}{3}$ фунта пряжі. Ті 16 фунтів пряжі, в яких втілена вартість постійного капіталу, продукуються в 9 годах 36 мінутах, ті 2 фунти, в яких міститься вартість змінного капіталу, продукуються в 1 годині 12 мінутах, і в такім самім часі також ті 2 фунти, в яких втілена надвартість.

Коли так рахувати, то видається, будьто би надвартість була випродукована не в 6 годах, як ми приймили були, тільки в 1 годині 12 мінутах.

Так теж рахують фабриканги і доказують докладнісько, що їхній прибуток витворюється в останній робітній годині, що отже, як би скоротити робітний час хоч би на одну годину, то всякий прибуток стане неможливий і промисловість буде зруйнована. Вже в 1836 році воювали цим обрахунком англійські фабриканти і їхні вчені і невчені адвокати під проводом Сеніора проти всякого законного обмеження робітного часу. Той сам аргумент відігріли знов у Німеччині і в Австрії проти нормальногоробітного дня, хоча фактичний досвід в Англії був уже виказав його цілковиту безосновність. Там скорочено законом робітний час у ріжних галузях праці — ми вернемо ще до того — без зруйнування промисловості, навіть без замітної шкоди для зисків панів фабрикантів.

Цілий цей аргумент полягає на змішанню ужиткової вартости і вартости. У житкова вартість двох фунтів пряжі витворюється дійсно в останній годині, але не їх вартість. Бо ж ці 2 фунти пряжі не були прядені з нічого в повітрі. У тих двох фунтах пряжі міститься не тільки праця 1 години і 12 мінут прядільника, але теж вартість 2 фунтів сирої бавовни, отже, згідно з нашими даними, (1 фунт бавовни = 1 марка, 1 марка = 2 робітні години) в 2 фунтах бавовни міститься 4 робітні години; крім того на 2 фунти пряжі перейшло з веретена і. т. д. стільки вартости, скільки витворюється в 48 мінатах суспільно необхідного робітного часу. Отже до витво-

рення 2 фунтів пряжі, випродукованих під час 1 години і 12 мінут, треба на ділі шість робітних годин. Коли б наш робітник витворив дійсно під час 1 години і 12 мінут цілу надвартість, що представляє продукт вартості шістьох годин, тоді б він мусів мати спроможність витворити протягом 12-годинного робітного дня таку вартість, яка відповідала би 60 робітним годинам! І в такі нісені гниці вірять фабрикантам!

Але що цей аргумент ще сьогодня зустрічається в деяких колах із значним признанням, то мусимо вияснити ще один його бік. Обрахуймо, як висока буде норма надвартості при скороченню робітного дня з 12 годин на 11, при незмінених інших умовах¹.

Тепер не будемо вже мати 24 марки постійного капіталу, тільки 22, бо перероблюється тепер менше ($18\frac{1}{3}$ фунта бавовни = $18\frac{1}{3}$ марки; з'ужиття веретен і. т. д., тільки $3\frac{2}{3}$ марки); до того приходить змінного капіталу 3 марки (припустім, що заробітна плата за 11 годин лиши-

¹⁾ Приймаємо притім, що скорочення робітного часу з 12 годин на 11 вяжеться теж зі зменшенням висліду праці на $1/12$. На ділі воно не мусить так конечно бути; звичайно скорочення робітного часу вяжеться зі збільшенням сили, зручности, витревалости, старанности, інтелігенції, одним словом спосібности до праці робітника, яка може часом іти так далеко, що робітник продукує в коротшім робітнім часі більше, ніж перше в довшім. Але з тим впливом скорочення робітного часу ми не маємо тут до діла і поминаємо його для більшої простоти.

лася така сама, як давніше за 12 годин) і надвартости $2\frac{1}{2}$ марки. Отже норма надвартости виносить вже не 100 процентів, тільки $83\frac{1}{3}$.

Маємо загальний продукт $18\frac{1}{3}$ фунта пряжі вартости $27\frac{1}{2}$ марки; постійний капітал міститься в $14\frac{2}{3}$ фунта, змінний в 2 фунтах, надвартість в $1\frac{2}{3}$ фунта; $14\frac{2}{3}$ фунта продукуються в 8 го- динах 48 мінатах, 2 фунти в 1 годині 12 мінатах, а маса, представляюча надвартість, в 1 годині. Отже через скорочення робітного часу на одну годину зменшився час для витворення додаткового продукту, котрий містить в собі надвартість, не на одну годину, тільки на 12 мінут. Обрахунок фабрикантів полягає на тім чудацькім заложенню, що в 11 годинах витворюється на $\frac{1}{12}$ менше продукту, але з'уживається тільки само продукційних засобів (сировини і. т. д.), що й у 12 годинах.

Четвертий розділ.

Надвартість і прибуток.

Та сама ріжниця, що є між вартістю і ціною, існує теж між надвартістю і прибутком. Практика, продавця або покупця, цікавить ціна товару. Тому його цікавлять тільки закони цін, бо їх знання може йому придатися при купецьких обрахунках і спекуляціях. Натомісъ закони вартости, що лежать в основі ціни, цікаві тільки для теоретика, бо йому неходить про те, щоби можливо найдешевше купити і найдорожче продати, тільки про те, щоби розслідити суспільні звязки, витворені товаровою продукцією.

Таксамо практичного капіталіста не цікавить надвартість, тільки прибуток. Він не хоче досліджувати відношення між капіталом і працею, тільки дістати можливо найбільший прибуток. А скільки праці треба на витворення такого прибутку, це для нього покищо цілком байдуже. Це ж не його праця творить прибуток. Зате творять його гроші. Через те здобуту надвартість він ставить у відношення не до скількості праці, з'ужитої при її продукції, тільки до скількості грошей, які

він мусів задля того витратити. Коли рух творення надвартості висловлюється формулою $\Gamma - T - (\Gamma + \varepsilon)$ то капіталіст мірить свій прибуток відношенням Γ до Γ . Це відношення не є цілком те саме, як між V і M , тобто між змінним капіталом і надвартістю. Грошева сума, яку капіталіст мусів витратити на продукцію, мусить вистарчити не тільки на те, щоб заплатити заробітну плату, але теж фабричні будинки, машини, сировину, помічні матеріали, словом все те, що Маркс обіймає назвою »постійний капітал«. Через те вже навіть там, де надвартість і прибуток рівні, норма прибутку інша, ніж норма надвартості. Норма надвартості висловлюється формулою $V:M$, а норма прибутку формулою $(C+V):M$.

Треба ще завважити, що для ріжних продукційних галуз, головно для хліборобства, рік становить природний продукційний період, після закінчення якого продукція починається заново. З того виробився звичай обраховувати норму прибутку на основі відношення між скількістю прибутку, добутого в однім році, і скількістю капіталу, витраченого в тім самім році на продукцію.

Зрозуміло згори, що норма прибутку мусить ріжнитися від норми надвартості.

В попереднім розділі ми взяли як приклад капітал 5000 марок; з того 4100 марок було постійного капіталу, 900 марок змінного капіталу; 900 марок надвартості. Норма надвартості була $900 : 900 = 100$ процентів. Натомісъ норма при-

бутку була в цім випадку $5000 : 900 = 18$ процентів.

Однаке поміж нормою надвартості і нормою прибутку виявляється ще одна ріжниця, крім цеї чисто формальної ріжниці іншого способу обрахунку.

Зрозуміло, що та сама норма надвартості мусить дати ріжні норми прибутку, коли склад капіталу ріжний, коли на таку саму скількість заробітної плати припадають ріжні скількості постійного капіталу. А цей склад у кождій галузі продукції ріжний залежно від її технічного характеру і ступня технічного розвитку. »Склад капіталу щодо вартостей, оскільки він залежить від його технічного складу і є його відбиткою, називаємо органічним складом капіталу... Капітали, які мають в собі процентово більше постійного капіталу, а менше змінного, ніж пересічний суспільний капітал, називаємо: капіталами вищого складу. Навпаки, такі капітали, в яких постійний капітал займає відносно менше місця, а змінний більше, ніж у пересічнім суспільнім капіталі, називаємо капіталами низшого складу. Нарешті капіталами пересічного складу називаємо такі капітали, склад яких такий сам, як у пересічнім суспільнім капіталі« (Капітал, 3, Том I, ст. 124, 142).

Тепер приглянемося, як під впливом ріжного складу капіталу укладається норма прибутку. Візьмім три підприємства з трьох ріжних галузей продукції. Одна з них, наприклад, ще технічно відстала, уживає в відношенню до скількості робіт-

ників мало машин, не потребує великих фабричних будинків і. т. д. Вона має низший органічний склад. Друга хай буде пересічна, а зате третя так високо розвита, що на одного робітника припадає велика сума вартостей машин і будинків. Отже органічний склад її капіталу високий.

Зробім наш приклад можливо найпростішим і припустім, що ві всіх трьох галузах продукції норма надвартости рівна та обертає раз на рік цілий витрачений капітал, тобто, що цілий капітал з'уживається в продукції за один рік та що продукт, теж цілий, продається аж при кінці року. Такі передумови ледви чи приходять у практиці, але ми беремо їх, щоби наш приклад був незаплутаний і ясний.

У кождім з тих трьох підприємств працює по 100 робітників за річну плату по 1000 марок. Норма надвартости хай виносить всюди 100 процентів; отже сума заробітної плати 100 000 марок і сума надвартости також 100 000 марок. Натомісъ постійний капітал хай виносить у підприємстві А 100 000 марок, у підприємстві Б 300 0000 марок, а в третім підприємстві В 500 000 марок.

Тоді будемо мати: (Гл. I. табеля.)

Коли отже товари продавати докладно по їхній вартости, то при такій самій нормі надвартости норми прибутку будуть дуже різні.

Але така ріжноманітність норм прибутку це такий стан, який при капіталістичнім способі продукції не може довго тривати. Бо капіталіст продукує тільки задля прибутку, а не задля

I. Табеля.

Підприємство	Капітал			Надвагість		
	змінний	постійний	разом		Норма надвартості, в обліку відношення надвартості до змінного капіталу	Норма прибутку, тобто відношення надвартості до цілого капіталу
	Марок	Марок	Марок		Прод	Проц.
A	100 000	100 000	200 000	100 000	100	50
Б	100 000	300 000	400 000	100 000	100	25
В	100 000	500 000	600 000	100 000	100	16,6
Разом	300 000	900 000	1 200 000	300 000	100	25

заспокоювання якихнебудь потреб. Йому все одно, що він продукує, чи голки до шиття чи льокомотиви, мазь до чобіт чи кольонську воду, головне, щоб він за свої гроші дістав можливо найбільший прибуток. Що ж станеться тоді, коли в одній галузі підприємства будуть давати 50 процентів прибутку, а в другій тільки 17 процентів? Капітал буде минати останнє підприємство всіми способами і звернеться з цілою силою до першого. Підприємство А буде мати сильну конкуренцію, продукція товарів у цій галузі буде швидко рости, а в підприємстві В вона буде падати.

Тут приходимо в сферу конкуренції, в сферу попиту і подачі. Ми бачили вже, що вартість і ціна це дві різні річі, хоч остання залежна від першої. Найважніша причина того, що ціни ріжнуться від вартостей і стоять то вище, то низше

від них, це зміна в попиті покупців і в подачі продавців.

Попит і подача регулюють при вільній конкуренції теперішній спосіб продукції, який попав би інакше в найгіршу анархію тому, що він не є пляново організований, тільки ведеться приватними підприємствами, і кожде з них продукує для себе так, як цього хоче його власник або управлятель. Попит і подача дбають про те, щоби існуючі робітні сили були розділені між різні галузі продукції так, щоби кожда з них продукувала загально стільки, скільки при даних відносинах потребує суспільність. Правда, так воно є тільки у цілому, а не з окрема в кождім поодинокім випадку. Навпаки, при безплянності теперішнього способу продукції продукується завсіди або забагато або замало одного або другого товару, і аж пізніше гра попиту і подачі, тобто знижка або звишка цін, доводить до того, що продукція обмежується або розширяється відповідно до суспільних потреб.

Коли якогось товару продукується більше, ніж члени суспільності при певній висоті цін, які в останній лінії означуються вартістю товарів, можуть або хочуть купити, тоді ціна того товару падає, а через те розширюється коло тих членів суспільності, які можуть або хотят його купити. Але з ціною падає прибуток; коли прибуток впаде низше пересічі, тоді це відстрашувє капітал від даної галузі продукції, її продукція зменшується, а разом з тим підноситься знову

ціна, поки не дійде до висоти відповідаючої пересічному прибуткові.

Навпаки: коли ціна піднeseться понад цю висоту через те, що продукується менше товару, ніж відповідає попитові покупців, тоді росте також прибуток. Даної галузі продукції притягає капітал, він припливає до неї, розширює продукцію, по чому ціни падають знову до висоти пересічного прибутку. Довкола цього рівня обертаються ціни без перестанку, то підносяться вище, то спадають низше. Тільки таким хвилястим рухом ціни осягають той рівень, який завсіди істнує тільки як тенденція, як стремлення, а не як трівкий стан.

Цей вплив попиту і подачі мусить протидіяти теж тій нерівності норм прибутку, що походять з нерівності органічного складу капіталу.

У галузі В продукція буде зменшуватися, отже ціни і разом з тим прибутки будуть рости. У галузі А буде продукція рости, а разом з тим ціни будуть падати. Обидва явища будуть продовжуватися доти, доки прибутки не вирівняються і не дійдуть до висоти загальної пересічної норми прибутку. Ми взяли були, що Б представляє пересічний органічний склад капіталу, а його норма прибутку пересічну норму прибутку. Тоді прибуток буде у всіх трьох підприємствах такий: (Гл. II. Табеля.)

Це вирівнання норм прибутку було можливе тільки через те, що ціни товарів віддалилися від вартости товарів. А що ми взяли, що цілий витрачений капітал обертається раз на рік та появляється

II. Табеля..

Підприємство	Загальна сума капіталу Марок	Надвартість Марок	Норма надвартості Проц.	Норма прибутку Проц.	Прибуток Марок
A	200 000	100 000	100	25	50 000
Б	400 000	100 000	100	25	100 000
В	600 000	100 000	100	25	150 000
Разом	1 200 000	300 000	100	25	300 000

знов у цілості в вартості річного продукту, то між вартістю і ціною цілорічного продукту кожного підприємства буде таке відношення:

III. Табеля.

Підприємство	Загальна сума капіталу Марок	Надвартість Марок	Вартість цілого продукту (кошти продукції + надвартість) Марок	Прибуток Марок	Продукційна ціна цілого продукту (кошти продукції + надвартість) Марок
A	200 000	100 000	300 000	50 000	250 000
Б	400 000	100 000	500 000	100 000	500 000
В	600 000	100 000	700 000	150 000	750 000
Разом	1 200 000	300 000	1 500 000	300 000	1 500 000

Припустім, що річний продукт кожного підприємства складається з 10 000 екземплярів даного товару, тоді поодинокий товар буде мати

	А	Б	В
вартість продукційну ціну	30 марок 25 марок	50 марок 50 марок	70 марок 75 марок

На ділі цей процес не відбувається так, що кожний капіталіст дістас зпершу повну надвартість, тобто, що капіталісти одної галузі мають 50 процентів прибутку, а другої тільки 17 процентів. Такі ріжниці появляються тільки в початках капіталістичного способу продукції, а сьогодня ще в таких околицях і галузах продукції, які тільки що опанувані цим способом продукції. При розвитій капіталістичній продукції витворюється звичайна пересічна норма прибутку, яку капіталісти згори кладуть в основу своїм обрахункам цін. Це, очевидно, не виключає того, що вони використовують кожду нагоду, щоби піти вище тої ціни, натомісъ низшу ціну, отже низшу норму прибутку вони вважають для себе втратою. Таку ціну, що твориться з коштів продукції (витрачений змінний і постійний капітал) з додатком »звичайного« прибутку, вважає капіталіст »природною«. Маркс називає її продукційною ціною. Вона складається з ціни коштів (сума змінного і постійного капіталу) і з пересічного прибутку.

При розвитім капіталістичнім способі продукції творить не вартість, тільки продукційна ціна той рівень, довкола котрого хитаються сюди й туди під впливом попиту і подачі риночні ціни. Але сама продукційна ціна не висить у повітрі, тільки має свою основу в вартості.

Противники Марксової теорії вартости кажуть часто, що Маркс сам повалив свою власну теорію, викладену в першім томі »Капіталу«, своїм тре-

тім томом, у котрім він виказав, що через стремління до вирівнання прибутків при розвитій капіталістичній товаровій продукції ціни товарів звичайно ріжняться постійно від їхніх вартостей, бо ціни одної частини товарів стоять завсіди настільки вище їх вартости, наскільки ціни другої частини стоять низше їх вартости. Однаке Маркс був би тільки тоді повалив свою теорію вартости, коли б був виказав, що ціни незалежні від вартостей. Третій том цього не робить, навпаки, він доказує, що продукційні ціни, довкола котрих крутяться риночні ціни, стоять у цілковитій залежності від закону вартости і не даються без нього вияснити. Власне той чинник, який спричинює відхилення продукційних цін від вартостей, тобто пересічний прибуток, можна вияснити тільки на основі законів надвартости, які виходять знову з законів вартости. Коли відкинемо те, що ціла сума надвартости, існуючої в даній суспільності, є однозначна з цілою сумою прибутків з його відмінами (процент, земельна рента, про які не будемо тут ширше говорити), тоді тратимо всяку основу для вияснення того, чому при даних відносинах пересічна норма прибутку є певною величиною.

Закон товарової вартости не тратить своєї сили через те, що при розвитій капіталістичній продукції поміж вартістю і ціною виступає в пересічній нормі прибутку і в залежності від неї продукційні ціні новий посередній чинник. Коли б виводити з того його неважливість, то треба би так само приняти

неважність закону падання тому, що падання тіл у воді зустрічає ще більший опір, ніж у повітрі.

Марксову теорію продукційної ціни не можна відділити від його теорії вартості і надвартості. Вона цілком не зводить їх до абсурду, навпаки, творить її доповнення. Теорія продукційної ціни дає нам ключ до розвязки ряду явищ, на котрих опираються відносини пануючих класів між собою, — до вияснення протиленства між капіталом (прибутком) і земельною власністю (земельною рентою), між промисловим капіталом (промисловим прибутком) і грошевим капіталом (процентом) і. т. д. Вона дає нам ще більше: ключ до розвязки цілого ряду теорій вартості, але заразом і до їх повалення, бо всі ці теорії вартості це в своїй основі тільки теорії продукційної ціни, яку вони вважають остаточною причиною риночних цін.

Тут буде, мабуть, на місці кинути оком на ті теорії вартості, котрі заперечують, наче б то вартість означувалася працею. Про всіх їх можна сказати те саме, що й про вище згадані, що це не є ніякі теорії вартості та що вони розуміють під вартістю те, що цілком не є вартістю, як ужиткову вартість, продукційну ціну, пересічну ціну тощо.

Правда, можна сказати: кожному теоретикові вільно розуміти під вартістю, що йому хочеться. Маємо тільки питати, чи його пояснення того, що він розуміє під вартістю, вірне чи ні. Чи це теорія ужиткової вартості, чи ціни, чи чогось іншого, це нас не обходить.

У кождій іншій науці ніхто не брав би поважно такого погляду, я кождий вважав би його цілком ненауковою наїvnістю. Візьмім, наприклад, теорію атомів. Що сказали би на такий погляд, що кожному дослідникові вільно розуміти під атомом, що він схоче, наприклад, молекул або клітину; що, коли він дастъ тільки правдину теорію клітин, то все одно, чи він назве її теорією атомів, чи ні? На те сказали б йому зараз, що при атомі не ходить про назву, яку можна прикладати до вподоби до одної або до другої річі, тільки про певні процеси, які має вияснити теорія атомів, явища, що лежать, між іншим, теж в основі творення молекулу або клітини. Можна теорію атому приймати або відкидати, тобто можна дотичні процеси пояснювати нею або інакше; але було б грубою науковою помилкою називати атомом продукт тих процесів, які по цій теорії викликані укладом атомів.

У природознавстві не може бути про те сумніву. Явища політичної економії більше скомпліковані, та проте відноситься до неї те саме, що й до природознавства. Закон вартості має вияснити цілком певні суспільні відносини і явища, і тому не можна називати і вважати законами вартості закони інших залежних від вартости відносин і явищ.

Процес, який хоче і мусить вияснити теорія вартости, це процес виміни двох товарів; суспільне відношення, яке вона хоче і мусить вияснити, де відношення між двома власниками товарів, які обмінюють між собою свої товари. Процес об-

міну товарів, з котрого пізніше розвиваються продажа і купівля, це основний процес, який удержує в руху цілий економічний механізм теперішньої суспільності. Кожде вияснення цього механізму мусить отже виходити від розслідування закону, що нормує товарообмін, а це власне закон вартості. Коли б хотіти розуміти під законом вартости вияснення якогось іншого процесу, тоді треба б законові, що лежить в основі обміну товарів, надати іншу назву. Але цього не робить ніодна з теорій вартости. Кожда з них береться вияснювати той сам процес.

Коли приглянутися уважно процесові, якій має вияснити закон вартости, тоді стає ясно, що треба перше всього відріжняти різко ужиткову вартість від обмінної вартости та не даватися змилити слівцем вартість, яке приходить в обох назвах, і не вважати їх за одно і те саме. Деякі теорії вартости вияснюють вартість пожиточністю предмету. Чим більше він пожиточний, тим він більше вартний. Це правда, коли під більше вартним розуміти більшу ужиткову вартість, але неправда, коли під тим розуміти більшу обмінну вартість.

Ужиткова вартість, пожиточність якоїсь річі означує відношення між поодинокою людиною, консументом (споживачем), і цею річю, а не суспільне відношення, відношення між двома людьми, яким є власне обмінне відношення. А може це має значити, що предмети рівної пожиточності обмінюються між собою в рівній скількості? Але ж обмін

або продажа полягає звичайно на тім, що кождий продавець віддає річі, які для нього не мають ніякої ужиткової вартості, ніякої пожиточності.

Коли пекар і його помічники ситі, тоді хліб, який вони спекли і продають, не має для них вже ніякої ужиткової вартості. Натомісъ, той-сам хліб може мати найбільшу ужиткову вартість для робітника, що переходить мимо пекаря і цілий день не єв нічого. Але обмінна вартість хліба для обох сторін така сама.

Припустім, що прохожий робітник є кошикарем, що ходить по хатах зі своїми кошиками. Пекар потребує кошика; кошик має для нього велику ужиткову вартість, а для кошикаря він її не має. Кошикар має дома силу кошиків та не має що в них складати. Він дас радо один кошик за певну скількість хлібів. Але в якім відношенню будуть обмінюватися кошики за хліби, коли б їхні власники дивилися на їх пожиточність? Скільки хлібів має для кошикаря таку саму пожиточність, як для пекаря один кошик? Ясно, що пожиточності двох ужиткових вартостей не можна між собою порівняти; її неможливо висловити цифровим відношенням. Коли кошикар дістане за свій кошик пять буханців хліба, то було б недорічністю говорити, що кошик пять разів більше пожиточний або (в цім розумінні) вартний від хліба. Пожиточності ріжних товарів не можна порівнювати між собою.

Правда, при ріжних одиницях того самого роду товару можна ствердити більший або

меньший ступінь їх ужиткової вартості. Пара треваліших чобіт має більшу ужиткову вартість, ніж пара менше тревалих, — і я заплачу радо за неї більше — якщо маю тільки потрібні гроші. Пляшка Йоганісберського вина має більшу ужиткову і обмінну вартість, ніж пляшка Шпандавського або Грінеберського. Здається, отже, що ужиткова вартість є все таки елементом товарової вартости.

Але де тільки так здається. Коли б кожда більша ужиткова вартість творила більшу товарову вартість, то вирівало б питання, чому кождий продуцент не продуктує тільки найкращі якості? Чому кождий швець не вироблює тільки найліпші чоботи, а кождий виноградар не розводить тільки найкращі якості вина? Відповідь проста. При чботах краща якість залежить або від лішого сирівцю і. т. д., а де коштує більше праці і грошей, або від лішої праці, тобто, при пересічній зручності робітника, більшого вкладу праці. Задля того власне, а не задля більшої ужиткової вартости, кращі чботи дорожші. Кажуть, як відомо, що найдорожчі товари — найдешевші, тобто що їхня ужиткова вартість перевищує ужиткову вартість гірших товарів у більшій мірі, ніж їх обмінна вартість обмінну вартість цих останніх. Пара чобіт за 12 марок видержить, може, два рази довше від чобіт за 10 марок.

Вища ціна окремих сортів вина походить від того, що їх можна розводити тільки на певних місцях. Тут закон вартости тратить взагалі свою

силу, бо тут маємо до діла з монополем. А передумовою закону вартости є вільна конкуренція.

Коли при тім самім роді товару ріжниці якості викликають ріжниці цін, вони зводяться завсіди або до ріжниць щодо вкладу праці або до монопольних відносин.

Інші теорії вартости змішують вартість з ціною. Вони пояснюють вартість відношенням попиту до подачі. Але ці чинники пояснюють тільки, чому ціни певного товару обертаються завсіди довкола їхньої вартости; однаке вони не пояснюють, чому то ціна одного товару завсіди пересічно на стільки то вища від ціни другого товару, чому, наприклад, віками фунт золота пересічно тринацять разів дорожчий від срібла.

Коли теорія, пояснююча вартість попитом і подачею, хоче вияснити ці постійні ріжниці цін ріжних товарів, тоді не лишається їй нічого іншого, як соромливо шукати порятунку в теорії праці. На питання, задля чого один товар завсіди на стільки то дорожчий від другого, вона відповідає, що це діється задля його більшої рідкості, через яку подача цього товару постійно менша від подачі інших товарів. Та щоби доставити на ринок таку саму скількість того товару, що є рідший, як і того, що появляється частіше, на те треба власне більше праці. Немає якої ріжниці, чи я скажу, що фунт золота тому тринацять разів дорожчий від срібла, що золото тринацять разів рідше, чи тому, що коштувало тринацять разів більше праці, щоби добути фунт золота, ніж

фунт срібла. Коли теоретик не стає на становищі звичайного купця, якого на ринку цікавить тільки ціна товарів, а не спосіб, яким вона твориться, коли він стане дошукуватися глибше, як продукуються ті товари, що приходять на ринок, тоді він дійде завсіди до того, що вартості товарів означуються в процесі продукції, що вони творяться в варстаті, а не на ринкові. Правда, для міщанських теоретиків ринок звичайно близший від варстату і тому звичайно у них немає зрозуміння для трудової теорії вартости.

На ринкові вартість перемінюється тільки на гроші, на ціну; наперед на уявні гроші, грошеве домагання, а потім, коли товар проданий, на дійсні гроші. Чим більше розвивається капіталістична продукція, тим більше посередніх чинників втискається поміж робітнею і ринком, поміж продуцентом і продавцем товарів для консумента, а через те тим більше може бути відхилення справді одержаної ціни від теоретичної вартости. Та проте остаточно вартість товарів означають завсіди продукційні умови і від них залежна завсіди ціна, хоча б і як дуже посередня була ця залежність.

Капіталістичні практики означають самі вартість товарів на основі умов їх продукції. Правда, вони розуміють під тим не робітний час, сусільно необхідний для продукції товару, тільки продукційні кошти (заробітну плату, видатки на машини, сирівці і. т. д.) разом з пересічним зиском.

Тому багато теоретиків каже, що вартість означується коштами продукції.

Але те, що вірне зі становища капіталістичного практика, є безглуздям зі становища теорії, яка не має обраховувати кождочасні нормальні ціни, тільки відкривати основні причини суспільних явищ капіталістичного способу продукції.

Перш за все, що таке продукційні кошти? Певна грошева сума. Отже вони припускають вже існування грошей. Отже означення вартості продукцію означає, що вартість має бути вияснена грішми, а не навпаки. Це значить сідлати коня хвостом наперед.

Продукційні кошти це певна сума вартостей — вартість робітної сили (заробітна плата), вартість продукційних засобів і вартість прибутку. Цею сумою вартостей пояснюється вартість. Бачимо, що де пояснення вартости крутиться довкола себе.

Візьмім тепер продуцента товарів, наприклад, сільського ткача, який все сам витворює: він сам добуває для себе засоби прожитку, таксамо сировину, льон, який прядуть його дочки, і він вироблює сам з власного дерева ткацький варстат: де ж продукційні кошти цього чоловіка? Він не має ніяких грошевих видатків, його продукт коштує його тільки праці, і нічого більше крім праці.

Йдім тепер один крок далі до вищого ступня продукції, до ткача-ремісника. Цей мусить вже робити грошеві видатки; він має продукційні кошти. Він мусить купити ткацький варстат, пряжу і засоби прожитку. Це його продукційні кошти. Але чи буде він на їх основі обраховувати вар-

тість виробленого полотна? Тоді ледве чи справиться приповідка, що »у ремісника золота рука«, і його ремесло не дасть йому лишку, який він міг би відкласти для себе. До того частина його продукційних коштів — а саме видатки на прожиток і на варстат — лишаються такі самі, чи буде він працювати 4 чи 12 годин на днину. Чи через те він не мав би оцінити продукт 12-годинної праці вище, ніж продукт 4-годинної праці — окрім більшої витрати сировини? Бачимо, що він буде до коштів матеріалу враховувати свою працю, як джерело вартости.

Аж для капіталіста справа представляється інакше. Продукт не коштує його ніякої праці, тільки гроші. Він платить грішми не тільки за продукційні засоби, але й за працю, для нього всі продукційні умови зводяться до грошевих видатків і вони видаються йому джерелом вартости. Але він здивувався би дуже, коли б його впевнили, що вартість його продуктів рівна сумі, яку він видав на їх продукцію. Він не продукує тільки на те, щоби дістати назад свої грошеві видатки на продукцію. Він хоче на тім заробити. Це є причина того, чому він взагалі вкладає свої гроші в продукцію, замісць їх з'живати. Тому до продукційних коштів він додає ще »принятий звичаєм« прибуток. Означена таким способом ціна є мінімальна ціна, яку він мусить, принаймні, дістати, щоб, на його погляд, не »працювати« на втрату.

Прибуток належить, на думку капіталіста, до

продукційних коштів, котрі означають вартість продукту. Але показується, що ця »вартість« — це ніщо інше, як продукційна ціна з Марксової теорії, яку можна пояснити знову тільки законом вартості.

Ужиткова вартість, риночна ціна, продукційна ціна — це все ті категорії, які подають нам за »вартість« ті теорії вартости, що не годяться з трудовою теорією вартости. Це все або такі категорії, які, як, наприклад, ужиткова вартість, мають стільки спільногого з обмінною вартістю, що творять її передумову, але не основу її означення; або такі, що випливають з обмінної вартости, як продукційна ціна або риночна ціна, які отже не можуть пояснити обмінного відношення, тільки самі потребують його пояснення для власного вияснення.

Ці теорії вдоволяються тим, що приймають уявлення покупців і продавців або капіталістів про їхні ділові операції за дійсну основу тих операцій. Ці теоретики думають, що вони пояснюють науково явище, коли зберуть і викладуть погляди практиків на них. Але для цього не треба науки. Бо наука має виказати глибші причини суспільних процесів і відносин, які часто цілком не доходять до свідомості учасників, а часто доходять недокладно або цілком перекручені.

Зі всіх наведених теорій вартости найближче до правди підходить та, яка бачить основу вартости в продукційних коштах. Але вона провалюється на питанню про пересічний прибуток. Крім

трудової теорії вартості не може ніяка інша теорія вияснити, чим означується величина пересічного прибутку, чому серед певних відносин він виносить, наприклад, 10 процентів, а не 100 або 1000. Інші теорії обмежуються до того, що або оправдують або психологічно вияснюють присвоєння прибутку. Але їй найглибша філософія права і найточніша психологія не може вияснити, звідки береться прибуток і як він твориться.

Для розуміння суспільних відносин теорія прибутку має величезне значення. Та проте не будемо тут займатися нею даліше, тільки вернемо до теорії надвартости. Теорія прибутку — це теорія поділу добичі — надвартости — поміж ріжні верстви пануючих класів. Промисловий або хліборобський капіталіст продукує надвартість, але він не може задержати її в цілості для себе. Він не тільки мусить, якщо він вкладає свій капітал у продукційну галузь з низшим органічним складом капіталу, відступити частину надвартости іншим капіталістам, котрі свої капітали вкладали в продукційні галузі вищим органічним складом: цього вирівнюючого процесу він не завважує і тому ним не журиться. Але ж він мусить теж — і це він завважує дуже докладно — віддати частину свого прибутку як процент від капіталу грошевому капіталістові, в якого він позичив гроші, частину купцеві як торговельний прибуток, врешті, коли це хлібороб, частину як земельну ренту або земельному власникові, якщо він сам арендатор, або — якщо він сам

землевласник — на опроцентовання капіталу, який він ужив на купівлю своєї землі.

Та хоч як важні всі ці відносини, нас цікавить тут перш за все відношення між капіталістом і робітником, а власне не відношення між скриммим капіталістом і окремим робітником, тільки між класою капіталістів і класою робітників. Для цього відношення теорія прибутку не має значення, вона може навіть скорше затемнити його, бо вона звязує величину прибутку з цілим рядом обставин, які не мають нічого спільногого з відношенням між капіталом і працею.

Все таки, який не був би прибуток окремого капіталіста, величина його залежить остаточно від величини надвартості, отже від величини визиску робітника. Це відноситься перш за все до капіталістів як цілого, бо загальна сума прибутку рівна загальній сумі надвартості.

Не з законів прибутку, а з законів надвартости навчимося розуміти класове протитенство і класову боротьбу між капіталом і працею, навчимося теж розуміти найліпше питоменості капіталістичного способу продукції.

Отже далі будемо говорити знов тільки про вартість і надвартість, будемо виходити з заложення, що ціна рівна вартості, а прибуток надвартості. Мусимо поминути тут норму пересічного прибутку і продукційні кошти так само, як при обрахунку законів падання поминається опір повітря.

У практиці мусимо одначе брати на увагу поминені тут моменти.

П'ятий розділ.

Робітний день.

Необхідний робітний час і додатковий робітний час творять разом робітний день.

Необхідний робітний час при даних відносинах — а саме при певній висоті продуктивності праці, певних потребах робітничої кляси і. т. д. — становить означену величину. У нашому прикладі ми означили цю величину на шість годин. Робітний день не може бути, очевидно, при ніякім способі продукції коротший від необхідного робітного часу, при капіталістичному способі продукції він мусить бути довший від нього. Чим довший додатковий робітний час, тим більша — при тих самих інших умовах — норма надзварості. Тому зусилля капіталіста направлені на те, щоби як найбільше розтягнути робітний день. Найрадше він казав би робітникамі працювати 24 години¹⁾.

¹⁾ При австрійській парляментарній анкеті про відносини серед робітників в 1883 році стверджено, що в ріжних прядільнях у Берні (на Моравії) робітники

Та на його великий смуток довго так не може бути. Робітник знемагається нарешті, коли не дати йому перерви для спочинку, сну і харчування. Однак капіталіст старається скоротити бодай ці перерви, наскільки можливо, і всю решту часу уживати робітника для себе. Робітної сили не можна відділити від робітника, і тому ввесь той час, коли робітна сила робітника належить капіталістові, належить йому теж особа робітника. Кожда хвилина робітного часу, яку робітник ужис для себе, видається капіталістові крадіжкою його власного капіталу¹⁾.

працювали без перерви від суботи вранці до неділі вранці. Цей гарний звичай не обмежується, на жаль, на Берно і на прядільні.

1) Англійські робітники — а також, певне, й інші — вміють дуже добре висмівати докладність, з якою капіталіст стежить за тим, щоби робітник незабрав йому нічого з купленого робітного дня. Так розповідають вони про одного власника каменоломні ось що: В його каменоломні вибухла передчасно міна і викинула в повітря одного робітника, але несподівано робітник упав на землю без ушкодження. При виплаті підприємець відтягнув йому плату за той час, коли він був у повітрі, отже не працював. Щось подібного мало дійсно статися при будові водопроводу в Кротоні, в штейті Нью-Йорк. Там треба було пробивати гору. Міни виготовляли після вибуху в тунелю шкідливі гази, які часто одурювали робітників і робили їх на деякий час (невеликі частини години) неспособними до праці. Цей час відраховували їм від плати. У Ціріху один фабрикант, великий »прихильник« жіноцтва, відраховував своїм робітницям плату за той час, коли вони перебували з ним в його кабінеті.

Але власне тому, що робітна сила і робітник звязані нерозривно зі собою, інтерес робітника лежить у тім, щоби скоротити як найбільше робітний час. Під час продукційного процесу він є тільки частиною капіталу; при капіталістичнім способі продукції він стає аж тоді людиною, як перестає працювати. Побіч цього моралього мотиву для скорочення робітного часу існує ще матеріальний мотив. Капітал старається взяти більше, ніж йому належиться по правилам товарообміну.

Коли капіталіст купує поденну робітну силу по її вартости, то йому належиться її ужиткова вартість на один день, тобто він має право ужити куплену робітну силу щодня лише так довго, щоб це не шкодило її відновленню. Коли хтось купить садовину, з яблуні, а потім, щоб мати як найбільше прибутку, не тільки обтрясе всі яблука, але ще повідрізує галуззя, щоб мати дрова, тоді він нарушує заключену умову; дерево не зможе вже принести в найближшім році стільки плоду, як давніше. Те саме діється тоді, як капіталіст каже робітникамі надто довго працювати; це діється зі шкодою для трудової спосібності робітника і його віку. Коли через переprацювання трудова спосібність робітника скоротиться з 40 на 20 років, то це буде значити, що капітал з'уживав пересічно в однім дні ужиткову вартість двох робітних днів; він платив робітникамі за робітну силу одного дня, а брав від нього робітну силу двох днів. Капіталіст

проповідує робітникам ощадність і розумну дбайливість, а рівночасно змушує їх марнувати одиноке, що вони мають, тобто робітну силу¹).

Тут не ходить про капіталіста як приватну особу, тільки як представника капіталістичного способу продукції, який виконує його заповіді, байдуже, чи склонює його до того особиста жадоба чи конкуренція.

Тут бачимо протитенство між інтересами робітничої кляси і капіталістичної. Перша старається скоротити, наскільки можливо, робітний день, друга старається його, наскільки можливо, продовжити. Вислідом цеї ріжниці між обома клясами є боротьба, яка ведеться ще сьогодня, але яка почалася ще перед століттями й історично набрала

¹⁾ Маркс наводить одно місце ві статті дра Річардсона в »Social Science Review« в 1863 р. Там сказано так: »У Marylebone (один з найбільших кварталів в Лондону) вмирають ковалі річно в відношенню 31 до 1000 або на 11 понад пересічну смертність дорослих мужчин в Англії. Їхня праця, де майже інстинктивне людське заняття, саме по собі нещодливе, руйнує людину тільки через надмірність цраці. Коваль може щодня вдарити певну скількість раз в молотом, зробити певну скількість кроків, певну скількість разів віддихнути, виповнити певну скількість своєї роботи і жити, скажімо, 50 років. Його змушують вдарити стільки то більше удар в молотом, зробити стільки то більше кроків, стільки то частіше віддихнути в один місяць, щоби в результаті збільшити його щоденну працю на одну четвертину. Він пробує зробити це, а вислід того такий, що він у певнім обмеженім періоді часу виконує на четвертину більше праці, але вмірає в 37. році, замісць у 50-тім.«

величезного значіння. У цій боротьбі працюючі пролетарі пізнали солідарність своїх інтересів; вона була головною пружиною з'організовання робітництва як класи і розвитку робітничого руху як політичного руху. Найважніше з дотеперішніх практичних вислідів цеї боротьби це унормовання довготи робітного дня державою, тобто нормальний робітний день.

В Англії, матірній країні новітньої промисловості, розвинулися умови і причини цеї боротьби найскорше і найгостріше, через те вона розгорілася там найшвидше. »Англійські фабричні робітники були передовими борцями не тільки англійської, але цілої новітньої робітничої класи взагалі, а їхні теоретики перші обявили війну теорії капіталу.« Тому ніде не можна так докладно досліджувати боротьби за довготу робітного дня та її причин, як в Англії. Її преса, парламентарні дебати і слідчі комісії, а також урядові звідомлення, головно звідомлення фабричних інспекторів, дають такий багатий матеріал, якого не можна найти в ніякій іншій державі. Це був одинокий матеріал у тих часах, коли Маркс кінчав першу частину »Капіталу« (1866).

Через те Маркс змалював докладніше тільки ту боротьбу за нормальний робітний день, яка відігралася в Англії. Його виклад доповнює книжка Енгельса про »Становище працюючої класи в Англії«. Ця книжка сягає тільки до 1844 року, Марксова тільки до 1866 р. Та проте їх выводи про боротьбу за нормальний робітний день мають сьо-

годня більше, ніж історичну вартість. Змальовані ними відносини, ті хитрощі, підступи і викрути капіталу, щоби продовжити, наскільки можливо, робітний день або зробити ілюзоричним вимушене скорочення, становище політичних партій і робітничої кляси до тих махінацій — все те таке типічне, що пізніший подібний розвиток на континенті виглядає як проста відбитка англійського. Ті відносини, які описував Енгельс перед 40 роками і Маркс перед 20 роками, можна найти ще й досі в надто живому стані серед нас. Невеличкий матеріал, який дали приватні досліди і урядові звідомлення про відносини в німецькій і австрійській промисловості за останні роки, де тільки проречиста ілюстрація до виводів »Капіталу«. У своїй передмові каже Маркс, що він тому зупинився в першім томі свого твору так докладно на »історії, змісті і вислідах англійського фабричного законодавства«, бо одна нація може і повинна вчитися від другої, і тому, що власний інтерес пануючих класів наказує їм усувати всі підпадаючі законному контролю перешкоди, що спиняють розвиток робітничої клясі. Виводи Маркса не були цілком безуспішні. Факти, наведені ним, були такі вдяряючі, такі неоспоримі, що зробили враження не тільки на робітницьку клясу, але й на думаючих членів пануючих класів. Поступ фабричного законодавства в Швейцарії, Австрії і Німеччині треба у великій мірі приписати впливові »Капіталу«.

Але скількість думаючих і класово неупере-

дженіх членів буржуазії та політичний вплив робітничої кляси ще дуже малі, і головне враження при читанню виводів »Капіталу« про фабричне законодавство проявляється не в задоволенню із за осягненого, а в соромі із за величенського незнання, яке панує ще сьогодня між нами в справах фабричного законодавства, через що є можливе, що в європейських парламентах ще тепер обзываються погляди, які в Англії вже давно запечені фактами і які там, в »країні манчестерства«, на котру ми так радо споглядаємо по фарисейськи згори, належать віддавна до опрокинених точок погляду.

Докладніше переказувати виклад »Капіталу« про робітний день тут неможливо¹⁾. Поручаємо кожному, хто має тільки можність, перестудіювати самому з »Капіталу« відповідні розділи з подробицями про відносини в тих галузах англійської промисловості, в яких робітний день був законом необмежений, про нічну працю, про систему змін і врешті про боротьбу за нормальний робітний день. Немає лішої зброї в боротьбі за робітниче охоронне законодавство від осьмого і тринацятого розділів »Капіталу«.

Загалом у справі державного нормування робітного дня можна завважити в Англії дві протилежні течії: Від 14. до кінця 17. віку видаються там

¹⁾ Докладніше я опрацював цю тему, беручи на увагу головно найновіший розвиток, у моїй брошурі »Охорона робітників, зокрема міжнародне робітниче законодавство і осьмигодинний день«, Нірнберг 1890.

закони про продовження робітного дня. Від початку 19. віку законодавство звертається в напрямку його скорочення.

З початком розвитку капіталістичного способу продукції капітал був ще за слабий, щоби міг був самою силою економічних відносин видушити від робітника порядну скількість надвартості. Ще в 18. віці підносилися нарікання з того приводу, що англійські промислові робітники працюють тільки чотири дні на тиждень, бо в такім часі вони досить заробляють, щоби жити з того цілий тиждень. Щоб знизити заробітну плату і продовжити робітний день, радили тоді замикати волоцюгів і жебраків у домах примусової праці, котрі мали бути домами страхіть. У такому »домі страхіть« мав дений робітний час виносити дванацять годин.

Сто літ пізніше, в 1863. році, в »століттю гуманності«, ствердила слідча комісія, що в гончарнях в Стефордшірі семилітні діти працювали день у день по пятнацять годин.

Капітал не потребував уже примусових законів і тюрми, щоб змусити робітників до додаткової праці, він став економічною силою, якій пролетар мусів піддатися без спротиву. Від останньої третини 18. віку почалася в Англії справжня погоня за додатковою працею, один капіталіст старався перевищити другого в надмірнім продовжуванню робітного часу.

Робітнича кляса занепадала дуже швидко, фі-

зично і морально; вона ледаща замітно з року на рік; цього процесу знищення не могло здер жати навіть постійне відвідування крові через приплив сільських робітників у фабричні райони. »Бавовняна промисловість існує 90 літ,« міг »скрикнути в англійській палаті громад в 1863 році один промовець Феранд. »Але на протязі трьох поколінь англійської раси вона по жерла девята поколінь бавовняних робіт ників.«

Однаке фабриканти не давалися тим змилити. Не зважаючи на таке швидке з'уживання людського життя, скількість робітних сил, що стояла до їх розпорядимости, не зменьшувалася: в англійські фабричні райони і до Льондону напливали масово нові кандидати на смерть із сіл, з Шотляндії, Ірландії і Німеччини, прогнані з власної батьківщини занепадом місцевої промисловості, переміною ріллі на пасовища і. т. д.

Та хоч небезпека зруйнування англійського населення не здержувала клясу фабрикантів як таку в продовжуванню робітного дня, все таки вона мусіла занепокоїти англійських державних мужів, що не належали до кляси фабрикантів, а навіть більш далекозорих членів самої кляси фабрикантів. Що ждало Англію, що ждало її промисловість, коли її населення висмоктував так без ніякого стриму капіталізм?

Як у всіх капіталістичних державах виявилася конечність поставлення можливо найвузших меж винищуванню лісів капіталом, так теж насува

лася конечність обмежити розшищацький визиск національної робітної сили. Політиків, які зрозуміли цю конечність, підганяв вперед англійський робітничий рух, перший новітній рух того роду.

Ще Роберт Овен жадав з початком нашого віку скорочення робітного дня і завів дійсно сам у своїй фабриці з найкращим успіхом $10\frac{1}{2}$ -годинний робітний день. Від двадцятих років зростав робітничий рух сильно; від 1835 р. він зорганізувався як партія Чартістів, виравав пануючим англійським клясам одну уступку за другою та поставив свою головною метою загальне право голосування і десятигодинний робітний день.

»Капітал« змальовує докладно і живо, з цілою масою прикладів, з якою впертістю і завзяттям велася ця боротьба, як то капіталісти і юристи напружували всю свою бистроумність, щоби звести нінащо кожду вирвану уступку, з якою відвагою і енергією виступали в обороні робітничої кляси, навіть проти міністрів, фабричні інспектори — перш за все Леонард Горнер, пам'ять якого шанує високо кождий робітник —; як то прихильники вільної торгівлі обіцювали робітникам десятигодинний робітний день, доки їм буде їх треба, і як вони потім цинічним способом зломали цю обіцянку, скоро тільки переперли знесення ввозового мита; врешті як то робітники грізною поставою вимусили установлення десятигодинного робітного дня бодай для деяких категорій робітників.

Від початку п'яťдесятих років робітничий рух в Англії вступив на більш спокійний шлях; він міг заховатися перед впливом поразки робітничої класи в Парижі та хвилевого розбиття революції на цілім континенті. З другого боку рух Чартістів наблизався в суті чим раз більше до своєї мети, а одночасно англійська промисловість досягла коптком промисловости інших країн надзвичайного розвитку. Цей розвиток втягнув у свій вир англійську робітничу класу настільки, що їй почало здаватися; що існує гармонія між інтересами англійського капіталу і англійської робітничої класи супроти чужого капіталу і чужої праці.

Та проте навіть у тих спокійних часах англійське фабричне законодавство робило безпереривні поступи. Закон з 27. травня 1878 р. упростив і звязав в одну цілість цілу законодатну працю від 1802 р. до 1874 р., що обіймала шіснацять ріжних фабричних законів. Найважніший поступ цього закона полягав у знесенню поділу між фабрикою і варстатором. З того часу охорона робітників відноситься не тільки до фабрик, але й до меньших варстатів, а навіть до певної міри також до домашнього промислу. Правда, законна охорона розтягається не на дорослих робітників-мужчин, тільки на дітей, недоростків і жінок. Закон з 1878 р. був уліпшений потім рядом дальших законів, між ними головно важні закони з 1891 і 1901 рр. Діти низше 12 літ виключені цілком від промислової праці. Діти між 12 і 14 роком

можуть працювати денно тільки половину того, що недоростки (між 14 і 18 роком) і жінки. Для них виносить тижневий робітний час 60 годин, вимок творять ткацькі фабрики, в яких дозволено тільки 56 годин. В неділі, таксамо в день Різдва і Великої П'ятниці заборонена праця осіб, що є під охороною закону. Крім того їм належиться ще на рік вісім півсвят і чотири цілі свята (не в суботи), з того найменьше половина має припадати на час від 15. березня до 1. жовтня.

Очевидно, через ці закони скороочувався звичайно до 10 годин також робітний час мужчин всюди, де мужини працюють разом з жінками й дітьми. Наскільки необхідно було розширити охорону також на мужчин, це доказує нуждене становище англійських робітників у тих неохранюваних галузах праці, в яких робітники через сприятливі обставини не стали упривілейованою клясою, робітничу аристократією.

Наслідки нормального робітного дня були надсподівано корисні. Він справді вирятував англійську робітничу клясу від загибелі, а тим самим вирятував англійську промисловість від занепаду. Введення закону про десятигодинний робітний день цілком не спинив розвитку промисловости, скорше потянув за собою величезний, нечуваний дотепер розвиток англійської промисловости. Нормальний робітний день став у країні манчестерства національною інституцією, якої ніхто не думає доторкати. Самі фабриканти, що зпершу поборювали всіми способами введення, а потім

переведення нормального робітного дня, билися пізніше гордо в груди і називали його одною з підстав вищості англійської промисловости над континентальною європейською.

Приклад Англії і розвиток капіталізму з його наслідками в країнах континенту викликали і тут конечність унормовання робітного часу, яке теж переведено дотепер більше або менше основно, залежно від сили робітничого руху і зрозуміння пануючих політичних партій, тобто від поконання заскорувlosti фабрикантів.

Поміж континентальними охоронними законодавствами рішучо найдальше йде законодавство республиканської Швейцарії. Союзний закон з 23. березня 1877 р., який увійшов на місце ріжних кантональних фабричних законів — оськільки вони до того часу були —, вводить одинадцятигодинний робітний день для всіх робітників, занятих постійно у фабриках. Він іде дальше від англійського закона, який не хоронить дорослих мужчин; але він лишається позад цього закону остільки, що означує максімум робітного часу не на 10, тільки на 11 годин та не розтягає своєї сили на меньші варстati i на домашній промисл. Дітям низше 14 років не вільно загалом працювати по фабриках, для дітей між 14 i 16 роками час шкільної науки разом з часом праці на фабриці не може виносити більше, як одинадцять годин денно.

Франція дістала свій перший фабричний закон у 1841 році. Цей закон установив денний

робітний час для дітей між 8 і 12 років на 8 годин, а для дітей від 12 до 16 років на 12 годин. Однак навіть цей нужденний закон лишився на папері; така сама була доля дванацятигодинного нормальногоробітного дня для всіх варстатів і фабрик, що став законом під натиском революції в 1849 році. Не було інспекторів, які б наглядали переведення закона в життя. Перший закон з 19. травня 1874 р. дав почин поважнішому робітничому законодавству. Він заборонив працю дітей до дванацятого року для деяких галузей промисловості, а до десятого року взагалі. Робітний день для дітей від 10—12 років був обмежений на 6 годин, для підростків від 12—16 років на 12 годин. Задля переведення цього закону установлені державні фабричні інспектори, яким помагали місцеві комісії.

В 1892 році цей закон поправлено. Працю дітей до дванацятого року заборонено, максімальний робітний день для дітей від 12—16 років означенено на 10 годин денно, для недорослих робітників між 16—18 роками на 11 годин денно і на що найбільше 60 годин тижнево, для дорослих робітниць на 11 годин.

Зусилля заступити одинадцятигодинний робітний день десятигодинним розбилися через опір сенату. Врешті вдалося Мільранові переперти компромісове рішення. Закон з 30. березня 1900 року визначив робітний день у фабриках, в яких жінки і діти працюють разом з мужчинами, для всіх категорій на 10 годин, але цей поступ був

окуплений релятивним погіршенням становища дітей. Бо робітний день був визначений у цім випадку — одинокім у цілім міжнароднім робітничім законодавстві — для всіх категорій, також для дванацятилітніх дітей, однаково, а саме на час перших двох років важності закону на 11 годин, на дальші два роки на $10\frac{1}{2}$ години, а пізніше мав бути переведений десятигодинний день. Отже переходово був робітний час тих робітників, які потребують найбільшої охорони, а саме дітей, навіть продовжений.

В Австрії обовязує від 11. червня 1885 р. одинадцятигодинний нормальний робітний день для фабрик, правда, з застереженням, що міністер торгу має право продовжувати робітний день для певних галузей промислу на одну годину¹⁾. Дітей до 12. року не вільно уживаючи до постійної промислової праці (по менших робітнях теж ні). Для «молодих помічних робітників» — у вчених з австрійського і деяких інших парламентів кінчається дитячий вік з 12. роком, і дитина стає тоді «молодою особою» — означене максімум денного робітного часу на 8 годин.

Не кращий від обговорених дотепер законів є робітничий закон у Німеччині. Новеля промислового закону, яка обіймає обовязуючі тепер постанови про охорону робітників, походить з травня 1891 р. Після неї не вільно працювати

¹⁾ З цього закону, мабуть, це застереження було дотепер най докладніше виконуване.

по фабриках дітям до 13. року, діти від 13—14 років можуть працювати не більше, як 6 годин, від 14—16 років не більше, як 10 годин денно. Для робітниць поверх 16 років визначений нормальний робітний день на 11 годин. Новеля до промислового закону з 28. грудня 1908 р. принесла бодай скорочення робітного дня для робітниць з одинадцять годин на десять. З робітників-мужчин вільно, як і дотепер, дерти далі шкіру до вподоби.

Робітниче законодавство по інших європейських державах не має великого значіння. Воно розтягається майже тільки на працюючих дітей.

У Злучених Державах багато окремих держав має закони для охорони дітей і недоростків по фабриках, часто також жінок. Найбільша частина з них установляє десять годин як максімум робітного дня для осіб під охороною закона, тільки Каліфорнія, Делаваре, Ідаго і Місурі визначує 9 годин, а Іліноїс навіть 8 годин (для недоростків від 14 до 16 років, не для жінок). Праця дітей до 14. року заборонена в більшій частину північних держав, а південні установляють звичайно 12 або навіть 10 років як найнижшу границю віку або не постановляють в тій справі нічого. Охорона робітників у південних державах дуже нужденна.

Робітний час для мужчин взагалі у Злучених Державах законом ще не означений. Так само в Австралії. Вікторія і Нова Зеландія завели для жінок і недоростків осьмигодинний робітний день.

Врешті в останніх десятиліттях проявилися зу-

силля унормувати робітний день шляхом суспільного міжнароднього порозуміння всіх капіталістичних держав без огляду на дотеперішні національні кордони. Перші висловилися за те швейцарські, французькі, німецькі, австрійські й інші робітники, а з часом і уряди були теж змушені заняться тою справою. Швейцарська союзна рада була першим урядом, який висловився за міжнародну робітничу охороною. Однаке її зусилля, щоб зацікавити тою справою Німеччину, розбилися задля негативного становища німецького державного уряду. Нормальний робітний день був для Бісмарка страхіттям. Упадок залізного канцлера промостиив вільний шлях для поступу робітничої охорони в Німеччині, деякий час здавалося, що новий курс хоче звернутися рішучо на шлях суспільних реформ. Між іншим він підняв теж ідею міжнародного законодавства про охорону праці. Цісар Вільгельм II. скликав на березень 1890 р. до Берліна конференцію представників європейських держав задля обговорення цеї ідеї. Як відомо, ця конференція не принесла ніякого успіху.

Натомісъ інтернаціональна акція робітництва за осьмигодинним робітним днем, розпочата парижським міжнародним конгресом у 1889 р., осягнула вже значіння всесвітно-історичного руху. Травневе свято, ця демонстрація за міжнародну охороною праці, стало справді величавим переглядом боєвих сил і святом перемоги міжнародного воюючого пролетаріату.

Шостий розділ.

Надвартість »дрібного майстра« і надвартість капіталіста.

Знаючи вартість робітної сили і відповідно до того робітний час, необхідно потрібний для удержання робітника, можна на основі норми надвартості означити також масу надвартости, яку дає кождий робітник. Коли вартість робітної сили 3 марки, а норма надвартости виносить 100 процентів, тоді маса надвартости, яку вона творить, виносить теж 3 марки. Але як велика загальна маса надвартости, яку дістас при певних обставинах капіталіст? Припустім, що при зазначених вище умовах він наймає 300 робітників. Змінний капітал, витрачуваний ним щоденно, виносить 900 марок, норма надвартости 100 процентів. Тоді маса надвартости буде теж денно 900 марок. »Маса випродукованої надвартости рівняється величині витраченого змінного капіталу, помноженій через норму надвартости.«

Коли один з цих факторів зменшується, тоді маса надвартости може удержатися на тій самій висоті через збільшення другого фактора. Навпаки, збільшення одного фактора робить можли-

вим зменшення другого без зміни маси надвартості. Це вияснить деякі приклади. Капіталіст наймає, наприклад, 300 робітників; необхідний робітний час нехай виносить 6 годин, вартість робітної сили 3 марки; денний робітний час 12 годин. Маса випродукованої щоденно надвартости буде виносити 900 марок. Припустім, що податливість робітників дозволяє капіталістові продовжити робітний час до 15 годин. При незмінених інших умовах виносить тепер норма надвартости

150 процентів $\left\{ \frac{9 \text{ годин додаткової праці}}{6 \text{ годин необхідної праці}} \right\}$. Щоби випродукувати ту саму масу надвартости, що й перше, капіталістові не треба вже тепер витрачувати 900 марок змінного капіталу, тільки ще лише 600; замість 300 робітників вистарчить тепер 200.

Але якщо робітники неподатливі, якщо вони, наприклад, при помочі особливо удачного штрайку вимусять скорочення робітного часу з 12 годин на 9, тоді норма надвартости буде виносити тільки 50 процентів $\left\{ \frac{3 \text{ години додаткової праці}}{6 \text{ годин необхідної праці}} \right\}$.

Щоби продукувати таку саму масу надвартости, що й дотепер, капіталіст мусить ужити тепер 600 робітників і витратити 1800 марок змінного капіталу.

Не потребуємо навіть підкреслювати, що перший випадок для нього присмініший. Капіталіст старається збільшити, оскільки можливо, масу надвартости; але йому ліпше осiąгнути це через

побільшення рати надвартости, як через побільшення змінного капіталу, тобто через побільшення скількості занятих робітників.

Однаке норми надвартости не можна означувати довільно; при певних умовах вона є більш або меньш певною величиною. Коли отже норма надвартости дана, тоді для продукції певної маси надвартости треба ужиття певної скількості змінного капіталу, який її витворює, і певної скількості постійного капіталу, який її поглощує.

Ця обставина набрала історичного значіння.

Ще до розвитку капіталізму були уживані наємні робітники, які витворювали надвартість. Так було власне в цеховім промислі. Але скількість робітників, яких уживав середновічний ремісницький майстер, була мала, і відповідно до того була мала також маса надвартости, яку ховав до кишени майстер. Вона не забезпечувала йому звичайно відповідного доходу, і він мусів сам прикладти руку до праці; »дрібний« майстер це не наємний робітник, але й не капіталіст: це щось посереднє між обидвома.

Якщо той, хто уживає наємних робітників, має бути справжнім капіталістом, він мусить наймати стільки робітників, щоби маса випродукованої ними надвартости не тільки забезпечувала йому »відповідне станові« утримання, але щоб вона дозволяла йому теж збільшувати постійно своє багацтво; що, як ми ще побачимо, є для нього при капіталістичнім способі продукції необхідністю.

Не кожда грошева сума дає свому власникові можність стати капіталістом. Коли власник грошей має стати промисловим капіталістом, тоді його грошевий запас мусить бути такий великий, щоби він міг купити подостатком робітних сил і продукційних засобів, понад ту міру, яка потрібна при ремісницькім підприємстві. Власник грошей мусить теж продукувати без усіх перешкод, які не дозволяють йому побільшувати скількість робітників до необхідної міри й понад неї. Середновічна цехова організація старалася спинити переміну ремісників у капіталістів тим шляхом, що обмежувала дуже скількість наемних робітників, яких мав право уживати поодинокий майстер.

»Купець, а не старий цеховий майстер, був пра-батьком новітнього (капіталістичного) варстата.« (»Злідні фільософії«, ст. 135.)

Цеховий майстер присвоює собі надвартість, але не є ще повним капіталістом.

Цеховий челядник витворює надвартість, але не є ще повним пролетарським наемним робітником.

Цеховий майстер працює ще сам. А капіталіст де тільки керовник і доглядач праці інших.

Цеховий челядник ще сам уживає продукційних засобів; вони існують задля нього, щоби уможливити й улекшити йому працю. Він помічник, співробітник майстра, він хоче і може, звичайно, сам стати колись майстром.

Натомісъ наемний робітник капіталістичного способу продукції є одиноким робітником у про-

дукційнім процесі, одиночим джерелом надвартості, а капіталіст його визискувачем. Продукційні засоби служать тепер перш за все задля того, щоби всмоктувати в себе робітну силу робітника: вони власне уживають тепер робітника, який не може стати дійсно ніколи капіталістом. Засоби праці не є вже на те, щоби робітників улекшити його працю, вони помогають тепер приковувати його до неї. Гляньмо до капіталістичної фабрики: бачимо там, може, тисячі веретен, тисячі сотнарів бавовни. Все те куплене на те, щоб воно збільшило свою вартість, тобто втягнуло в себе надвартість. Але воно не може збільшити своєї вартості без додатку робітної сили, і тому воно жадає праці і ще раз праці. Прядільна машина нє є на те, щоби улекшити робітників працю, тільки прядільник є на те, щоби прядільна машина творила нову вартість. Веретена крутяться і домагаються людської робітної сили: робітник голоден, але веретено працює далі, і він мусить ковтати свій полуденок, обслуговуючи одночасно свого пана. Його сили умлівають, він хоче спати, веретена крутяться живо і свіжо далі і домагаються ще більше праці; і тому, що веретено крутиться, робітників не вільно теж спати.

Мертві знаряддя поневолило живого робітника.

Сьомий розділ.

Релятивна надвартість.

Коли необхідний робітний день, тобто та частина робітного дня, під час якого продукується тільки та вартість, яку капітал витратив на товар робітну силу, є незмінною величиною, тоді норма надвартості може збільшатися тільки через продовження робітного дня. Коли необхідний робітний день виносить, наприклад, 6 годин денно і не зміняється, а так воно є власне при теперішніх продукційних умовах, тоді норма надвартості може збільшатися тільки через продовження робітного дня.

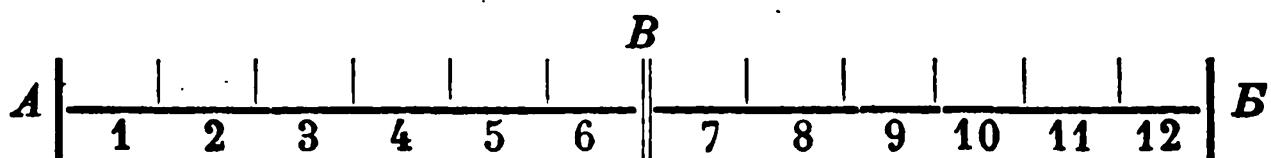
Наслідки того ми бачили в 4. розділі.

Але робітного дня не можна продовжувати безмежно. Зусилля капіталіста задля його продовження мають свої природні межі в обезсиленню робітника, моральні межі в його протенсії бути вільною людиною і політичні у вимушених ріжними обставинами обмеженнях робітного дня державою.

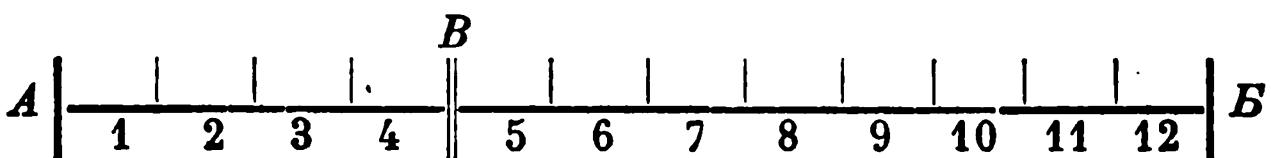
Припустім, що робітний день дійшов до такої граници, поза яку при даних відносинах він не може бути продовжений. Необхідний робітний

день хай виносить шість годин, а норма надвартості 100 процентів.

Як побільшити тепер ту норму? Дуже просто. Якщо зменьшити необхідний час праці з 6 годин на 4, то час додаткової праці збільшиться через те з 6 годин на 8; довгота робітного дня лишилася та сама, але відношення обох його складових частин, необхідного і додаткового робітного часу, змінилося. Тим самим змінилася теж норма надвартості. Через скорочення необхідного робітного часу з 6 годин на 4 при 12-годиннім робітнім дні норма надвартості зросла з 100 на 200 процентів, отже подвоїлася. Цей процес буде найлекше зрозумілий, коли представити довготу робітного дня і його частини лініями певної довжини. Припустім, що лінія $A-B$ представляє дванацятигодинний робітний час, а саме частина цеї лінії $A-B$ необхідний, а частина $B-B$ додатковий робітний час:

Як можна продовжити $B-B$ на дві одиниці довжини, які уявляють собою робітні години, без продовження $A-B$? — Отже через скорочення $A-B$:

На першій лінії частина $B-B$ така сама довга, як $A-B$. На другій частина $B-B$ два рази більша, як $A-B$.

Отже надвартість можна дістати не тільки через абсолютне продовжування робітного дня, але також через скорочення необхідного робітного часу.

Надвартість, випродуковану через продовження робітного дня, Маркс називає абсолютною надвартістю; натомість, надвартість, одержану через скорочення необхідного робітного часу і через відповідну зміну в відношенню величини обох складників робітного дня, він називає релятивною (відносною) надвартістю.

Бажання капіталіста збільшити надвартість тим останнім шляхом проявляється в неприкритій формі в його спробах зменьшити заробітну плату. Але що вартість робітної сили при даних відносинах є певною величиною, може ця спроба зміряти тільки до зниження ціни робітної сили нижче її вартости. Хоч як важна в практиці ця справа, не можемо її тут близше розглядати, бо намходить про основи економічного руху, а не про зверхні форми її прояви.

Мусимо тимчасово виходити з того, що все діється нормально, що ціна відповідає вартости, отже і плата за робітну силу відповідає теж її вартости. Не будемо отже тут ще розглядати, як то заробітна плата може бути зменьшена нижче вартости робітної сили і які наслідки це потягає за собою, тільки будемо досліджувати, як то може бути зменьшена вартість робітної сили.

Робітник має серед даних обставин певні потреби

би; він потребує для удержання себе і своєї сім'ї певної скількості ужиткових вартостей. Ці предмети ужитку це товари, їх вартість залежить від робітного часу, суспільно необхідного для їх випродуковання. Це все нам вже відоме і не потребує близшого вияснення. Коли зменшується скількість часу, пересічно необхідного для випродуковання тих предметів ужитку, то зменшується також вартість тих продуктів, а разом з тим вартість робітної сили робітника і та частина робітного дня, яка необхідна для віднови тої вартости, без обмежування звичайних потреб робітника. Іншими словами: з і збільшенням продуктивності праці зменшується серед певних обставин вартість робітної сили. Тільки серед певних обставин, а власне тільки тоді або остатільки, оскільки збільшення продуктивної сили праці зменшує робітний час, необхідний для випродуковання засобів прожитку, яких потребує звичайно робітник. Коли робітник звик не ходити босим, а носити чоботи, то вартість робітної сили зменшиться, якщо для випродуковання пари чобіт треба буде 6, а не 12 робітних годин. Але коли збільшується продуктивна сила праці точильників діямантів або ганчарів, то це не має ніякого впливу на вартість робітної сили.

Однаке збільшення продуктивної сили праці можливе тільки через зміну способу продукції, через поліпшення засобів праці або методів праці. Отже продукція релатив-

ної надвартості залежить від перевороту у способах праці.

Такі перевороти і постійне удосконалювання способів продукції це природна конечність для капіталістичної системи продукції. Правда, кождий окремий капіталіст не мусить бути конче свідомий того, що, чим дешевше він продукує, тим низша вартість робітної сили і тим вища, при незмінених інших умовах, надвартість. Але конкуренція змушує його постійно уліпшувати продукційний процес. Бажання випередити своїх конкурентів спонукує його вводити нові методи, які б уможливили йому продукувати стільки самого товарів, що й дотепер, у коротшім часі, як пересічно необхідний робітний час. Конкуренція змушує і його конкурентів вводити теж уліпшенні методи. Як довго новий спосіб уживався тільки декім, він приносив надзвичайні прибутки, але вони зникають, коли цей новий спосіб стане загальним. Однаке відповідно до того, як цей новий спосіб впливає більш або меньш на продукцію необхідних засобів прожитку, остаетсяся як тревалий наслідок більше або менше обниження вартості робітної сили і відповідний зрострелятивної надвартості.

Це тільки одна з тих причин, які впливають на те, що капіталізм вводить без перестанку переворот у способах продукції і тим чином підвищує чим раз більше релятивну надвартість.

Коли росте продуктивна сила праці, то росте теж норма релятивної надвартості, а вартість про-

дукованих товарів відповідно падає. Ми бачимо, як ніби то розвивається та суперечність, що капіталісти стараються безупинно продукувати чим раз дешевше, надати своїм товарам чим раз меншу вартість на те, щоби мати змогу ховати до кишень чим раз більшу вартість. Але бачимо теж, як зроджується ще й ніби то друга суперечність: чим більша продуктивність праці, тим більша при пануванню капіталістичного способу продукції додаткова праця, додатковий робітний час робітника. Капіталістичний спосіб продукції йде до того, щоби піднести до величезних розмірів продуктивну силу праці, зменьшити до найнижкої границі необхідний робітний час, але рівночасно продовжити як найбільше робітний день.

Як він продовжував робітний день, те бачили ми вже в четвертім розділі. Приглянемося тепер, як він скорочував необхідний робітний час.

Осьмий розділ. Кооперація.

У п'ятім розділі цеї частини ми бачили, що не досить уживати наємних робітників, щоби бути капіталістом у повнім того слова значенню. Хто уживає наємних робітників, той стає аж тоді капіталістом, коли витворена ним маса надвартості вистарчає, щоби забезпечити йому »відповідне його станові« удержання, тобто щоб збільшати його багацтво без того, щоб він мусів сам прикладати руки до праці.. Це вимагає одночасної праці такої скількості робітників, яка виходить далеко поза межу, дозволену у цеховім промислі. »Праця більшої скількості робітників у тім самім часі, в тім самім приміщенню (або, як хоче, на тім самім полі праці) задля продукції того самого роду товарів, під командою того самого капіталіста творить історично і як поняття вихідний пункт капіталістичної продукції.«

Отже ріжниця поміж капіталістичним і ремісницьким способом продукції є передусім ріжницею ступня, а не роду. Чи я заставлю трьох ткачів за трьома варстатами, чи трицять ткачів

за трицятьма такими самими варстатами в тім самім приміщенню і в тім самім часі, це, на перший погляд, буде мати тільки той наслідок, що у другім випадку буде випродуковано десять разів стільки вартости і надвартости, що в першім.

Але праця більшої скількості робітників приносить зі собою ще інші зміни. Перш за все пригадаймо собі закон великих чисел, тобто що індивідуальні питоменості проявляються тим сильніше, чим менше індивідуів беремо під увагу, і що, навпаки, вони тим більше затираються, чим більше наше спостереження є масовим спостереженням. Коли хочу розслідити пересічну довготу людського життя, то помилуюся, правдоподібно, коли стану її обраховувати на основі довготи життя 5—6 людей. Натомісъ можу припускати з великою правдоподібністю, що дійду дуже близько до правди, коли стану обраховувати її на основі довготи життя, наприклад, міліона людей.

Таксамо індивідуальні ріжниці поодиноких робітників будуть виступати далеко сильніше, коли буду вживати їх трьох, ніж тобі коли їх буде трицять. В останнім випадку більша видатність праці добрих буде вирівнюватися з меншою видатністю гірших так, що буде витворюватися пересічна праця. Бурже обраховує, що вже при одночасній праці п'ятьох хліборобських наймитів зникають всі індивідуальні ріжниці так, що кождих довільно вибраних п'ятьох наймитів дас разом звичайно таку саму роботу.

Дрібному майстрові можуть його робітники тільки припадково давати пересічну суспільну працю. А ж капіталіст може осягнути те, що пущена ним у рух праця буде звичайно суспільно пересічною працею.

Одночасна праця багатьох робітників на одному місці приносить ще й інші користі. За урядження робітні, в якій працює тридцять ткачів не треба платити десять разів більше, ніж за таку робітню, в котрій працює трьох ткачів. Також склад на 100 сотнарів вовни не буде коштувати десять разів стільки, що склад на 10 сотнарів і. т. д. Отже вартість постійної частини капіталу, яка появляється знов у продукті, зменшується в відношенню до скількості працюючих робітників тим значніше, чим більше робітників серед тих самих відносин бере участь у певнім продукційнім процесі. Разом з тим росте надвартість у відношенню до витраченого загального капіталу, але падає теж вартість продукту, а при певних умовах, поданих у попереднім розділі, падає також вартість робітної сили. У тім випадку росте надвартість також у відношенню до змінного капіталу.

Рівночасна праця багатьох робітників на одному місці задля осягнення певного висліду веде до їх плянового співділання, тобто до кооперації. Кооперація витворює нову суспільну продуктивну силу, яка є більша й інша, ніж сума окремих продуктивних сил, з яких вона складається.

Ця нова сила це передусім масова сила; вона дає змогу переводити деякі процеси праці, яких меншими силами або не можна перевести або можна перевести тільки недосконало. Три-цять людей піднесе легко в кількох хвилинах дерево, біля якого трох людей даремне буде мозолитися цілий день. Кооперація дає змогу виконувати такі роботи, які вимагають не масової сили, але скучення можливо найбільше праці в невеликім протязі часу; де діється, наприклад, під час жнив.

Кооперація корисна також там, де не треба ні великої маси сили, ані скучення і сконцентровання її в одному місці або в одному часі; вона збільшує продуктивність праці. Кожному відомо, як при будові дому передають цеглу на рештовання; робітники творять ланцюг і один передає цеглу другому. Через таке плянове співділання цегла робить свою дорогу далеко швидше, ніж коли б її носили на гору окремі робітники.

Врешті не можна забувати, що людина це товариське звір'я, що його дух оживлюється при спільній праці та що притім має своє значіння честолюбність і суперничання. Гуртова праця йде швидше і вислід її відносно більший, ніж у ізольованих робітників.

При капіталістичній системі наємні робітники можуть працювати тільки тоді разом, коли їх робітну силу купить один і той сам капіталіст. Чим більше треба купити робітних сил, тим більше потрібно змінного капіталу; чим більше робітників

має працювати, тим більше потрібно сировини, знаряддя, якого робітники вживають і. т. д., отже тим більша маса необхідного постійного капіталу. Отже переведення кооперації в певних розмірах вимагає певної маси капіталу. Вона стає тепер передумовою капіталістичного способу продукції.

Кооперація не є виключною питоменностю капіталістичного способу продукції. У первісних формах ми бачили її вже в Індіян. Ми бачили, що їх плянове співділання при ловах вимагає плянового проводу. Його треба при кождій гуртовій праці без огляду на її форму. При капіталістичнім способі продукції провід продукції стає, очевидно, функцією капіталу. Також при досліді цього питання виявляється значіння Марксового розріжнення двоякого характеру праці при продукції товарів. Відповідно до того двоякого характеру продукційний процес є при капіталістичнім способі продукції, як ми бачили, одночасно процесом праці і процесом зросту вартості. Оскільки продукційний процес виступає як процес праці, оскільки капіталіст виступає як керовник продукції, оскільки він виконує таку функцію, яка при кождім суспільнім процесі праці видається більше або менше необхідною. Натомісъ, капіталістичний продукційний процес як процес зросту вартости опирається на противенстві інтересів капіталу і праці, яке ми завважили вже при питанню робітного дня. Якщо процес зросту вартости має йти без

перешкоди бажаним шляхом, тоді вимагає він підпорядковання робітника, деспотичного панування капіталіста. Але процес зросту вартости і процес праці це тільки два ріжні боки одного і того самого процесу, капіталістичного продукційного процесу, і тому також керування продукцією і панування капіталу над робітником являються одним і тим самим — а що перше з них є технічною необхідністю, то міщанська економія розповідає, що панування капіталу над працею це технічна необхідність, викликана станом речей, що через те з усуненням панування капіталу буде знищена теж сама продукція, оскільки вона має суспільний характер, що панування капіталу є отже природною передумовою цивілізації!

Також Родбертус казав, що капіталісти як керовники продукції є супільними урядниками і мають право одержувати заплату. Але капіталіст може продукувати ужиткові вартости тільки для того, що іншим шляхом він не може прийти в посідання вартостей, і так само керовництво продукцією це для нього тільки неминуче лихо, яке він бере на себе тільки тому, що воно звязане нероздільно зі зростом вартости капіталу. Від цього лиха він усувається всюди, де це можна зробити без шкоди для надвартости. Якщо його підприємство досить велике, тоді він доручає виконання своєї »урядової« місії наймленим людям, директорам і підурядникам. Деколи він уживає ще й інших методів, щоби позбутися керовництва продукцією. Наприклад, під час бавовняної крізи

в початках шістдесятих років англійські бавовняні прядільники позачинювали свої фабрики, щоби грати на біржі і там діставати свою »платню«. Твердження, що капіталісти заслуговують на те, щоби їм платити за їхнє керування продукцією, нагадує нам того хлопця, що бачив дерево з пішними яблуками, але міг дістатися до нього тільки через високий мур. Яблука були занадто приманчivі, і він взявся перелазити через мур, що йому вдалося з великим трудом. Він розкошувався власне яблуками, як ось надійшов власник саду і спитав його, яким правом він бере яблука. »Я чесно заробив їх,« відповів хлопець, »де за плата за тяжку роботу, як я перелазив через мур.« Як цей хлопець міг дістатися до яблук тільки через мур, так капіталіст може дійти до надвартості, звичайно, тільки як керовник іпродукції.

Тут треба відперти ще один дивачний погляд, який находимо в економічних книжках. Ми приймали дотепер, що капіталіст купує кожду робітну силу по її повній вартості. Але всі ці робітні сили, які він купує, витворюють у своїм пляновім співділанню нову продуктивну силу. Вони продукують разом більше, ніж тоді, коли б він казав працювати кождій з них окремо. Цю нову продуктивну силу капіталіст не оплачує. Вона не має нічого спільногоЗ това ровою вартістю робітної сили, вона є питоменністю її ужиткової вартости. Ця нова сила проявляється також аж під час процесу праці, отже аж тоді, коли товар робітна сила перейшла вже у влас-

ність капіталіста, коли вона стала вже капіталом. Тому капіталістам і їхнім адвокатам здається, наче б то причина цього збільшення продуктивності праці лежала не в праці, тільки в капіталі. »Тому, що за суспільну продуктивну силу праці капітал ніщо не платить, та що з другого боку робітник виявляє її аж тоді, як його сила належить до капіталу, вона видається такою продуктивною силою, що належить з природи до капіталу.«

Ми згадували вже, що кооперація не є питоменістю одного тільки капіталістичного способу продукції. Гуртова, спільна продукція виступає вже у первіснім комунізмі, що був на початку історії людського роду. Хліборобство було з початку всюди кооперативне, спільне. Наділ окремих родин землею відбувався аж пізніше. У першій частині ми бачили приклади кооперації в Індіян і Індійців.

Розвиток товарової продукції знищив цю первісну кооперацію. Правда, з товаровою продукцією розширюється коло тих, що працюють одні для одних, але їх праця гуртом у головному зникає, крім форми примусової праці, праці невільників, кріпаків і підданих для своїх панів.

Капітал, який витворюється як протитенство до відокремлення і розбиття сил у хліборобстві і ремеслі, розвиває наново кооперацію, тобто гуртову спільну працю. Кооперація це основна форма капіталістичного способу продукції, її питома історична форма під час товарової продукції. Ка-

пітал старається розвинути чим раз більше суспільну продукцію, він розвиває чим развиці форми кооперації: мануфактуру і велику індустрію. Його метою є при тім: збільшити надзвартисть. Але він приготовляє тим, нехочаши, ґрунт новій вищій формі продукції.

Ремісницька товарова продукція полягала на роздробленню і відокремленню підприємств; натомісъ, капіталістичне підприємство опирається на сполуці робіт, на гуртовій, спільній продукції. Ремісницька товарова продукція вимагає звичайно багато малих самостійних продуцентів; капіталістичне підприємство, оперте на кооперації, вимагає безумовного авторитету капіталіста над окремими робітниками.

У першій частині ми бачили первісну кооперацію і поділ праці на двох прикладах; ми стежили за повстанням товарової продукції, тепер бачимо, як розвивається капіталістичний спосіб продукції, який є одночасно товаровою продукцією і кооперативною продукцією.

Як капіталістична товарова продукція ріжниться від ремісницької концентрацією підприємств і організацією спільної, гуртової праці, так з другого боку капіталістична кооперація ріжниться від первісної комуністичної кооперації безумовним авторитетом капіталіста, котрий є одночасно керовником продукції і власником продукційних засобів і до котрого належать теж продукти кооперативної праці, які в часах первісної кооперації належали самим робітникам.

Дев'ятий розділ.

Поділ праці і мануфактура.

1. Два джерела походження мануфактури. Її елементи: детальний робітник і його знаряддя.

У першій частині ми взяли за основу нашого викладу крім »Капіталу« також Марксову »Критику політичної економії«, а почасти теж його »Наємну працю і капітал«. Зміст цього розділу і дальших про поділ праці і мануфактуру, про машини і велику промисловість опирається побіч »Капіталу« також на Марковій »Misère de la philosophie« (Злідні фільософії), головно ж на 2. § другого розділу цеї книжки, що має заголовок: »Поділ праці і машини«.

Література про шкідливі наслідки поділу праці для робітника в капіталістичній мануфактурі розглядається докладніше в »Зліднях фільософії«, ніж у »Капіталі«. Тому зазначений 2. § тої книжки не тільки попереджує, але теж і доповнює оба дотичні розділи »Капіталу«, які, на нашу думку, належать до найвеличніших творів, які Маркс взагалі написав. На жаль, читачі »Капіталу« не

звертали на них дотепер тої уваги, якої вони варта¹).

Наперед приглянъмося мануфактурі, »цій промисловості, що ще не є новітньою, великою промисловістю з її машинами, але є вже теж середновічною промисловістю, ані домашнім промислом« (»Злідні фільософії«). Як характеристична форма капіталістичного способу продукції виступає вона приблизно від половини шіснадцятого віку до кінця вісімнадцятого²).

Її походження двояке. З одного боку капітал зустрічав такі продукти, які, зокрема були готові, мусіли переходити через руки ріжних ремісників. Так, наприклад, коляса переходила з рук стельманаха до рук сідельника, далі до рук обивача, майяра, скляря і. т. д. Капіталіст поставив на місце тих ріжних самостійних ремісників наємних робітників з тих самих галузей праці, що працювали вже тепер над виробленням коляси разом пляново у спільній робітні.

1) Густав Грос — це один з небагатьох, що зрозуміли значення цих розділів. Пор. Карль Маркс, написав Др. Г. Грос, Ляйпциг, 1885, стор. 82.

2) Слово мануфактура утворене з латинських слів *manus* (рука) і *factus* (зроблений, витворений). Одною з найважніших галузей промислу, які, опанувала мануфактура, була переробка волокнин, як вовни, бавовни і. інш. Тому ще й сьогодні називають часто мануфактурами робітні текстильної індустрії навіть тоді, коли вони входять в обсяг не мануфактури, тільки великої машинової індустрії, а часто говориться про мануфактуру просто як проткацький промисл. Ця термінологія фальшивіва.

Мануфактура розвивалася також протилежним шляхом. Капіталіст збірав в одній робітні багато робітників, які вироблювали один і той сам продукт, наприклад, голкарів. Кождий з них виконував по черзі всі роботи, що потрібні до вироблення готового продукту. Коли таким робом більша скількість робітників разом була занята працею, де вело далі, цілком природно, до поділу окремих робіт поміж окремих робітників. Мануфактура розвинулася з одного боку через злуку ріжних самостійних ремеслів, з другого боку через поділ ріжних робіт одного ремесла поміж ріжних робітників.

Однаке без огляду на те, чи дана робота, яку виконує робітник у мануфактурі, була передтим самостійною роботою окремого ремесла, чи повстала через розклад поодиноких робіт одного ремесла, ремесло творило все основу мануфактури, не тільки історичну, але й технічну. Необхідною умовою мануфактури лишається те, щоби кожда окрема операція була виконувана людською рукою. Як у ремеслі, так і в мануфактурі вислід праці залежить в основі від зручності, певності і скорости кожного поодинокого робітника.

Але між робітником у ремеслі і робітником у мануфактурі є величезна різниця. На місце ріжноманітності праці ремісника виступає в мануфактурі одноманітність і монотонність праці, яку робітник виконує день за днем, рік за роком. Робітник — це вже не свідомий цілі, самостійний продуцент, тільки несамостійна частина ве-

линого трудового механізму, ніби частина одного збірного робітника.

Правда, через те збільшується незмірно вправність робітника у тім обмеженім обсягу, в якім він обертається. Він винаходить багато ріжних нових способів, познайомлює з ними своїх товаришів і вчиться сам від них іншому. Зміна місця і знаряддя, яких треба при ріжноманітності праці, викликує розтрату часу і робітної сили; цеї розтрати нема у детального робітника в мануфактурі, бо він працює без перерви на тім самім місці і тим самим знаряддям. Натомісъ, зміна роботи дає відпочинок і принаду, яких не має детальний робітник.

Поділ праці в мануфактурі не тільки розвиває вправність робітника, але удосконалює теж його знаряддя. Знаряддя, котрого вживається до виконання найріжнородніших робіт, не може бути для кожної з них цілком відповідне; зате знаряддя, котрого вживається виключно при одній операції, може бути відповідно приспособлене і через те може бути далеко ліпше від давнішого.

Всі ці обставини приносять зі собою значне збільшення продуктивності праці в мануфактурі в порівнанню до ремесла.

2. Дві основні форми мануфактури.

Дотепер ми розглядали двояке джерело походження мануфактури і її прості складники: детального робітника і знаряддя. Приглянемося тепер її цілості.

Мануфактура має дві щодо суті ріжні основні форми, які валежать від природи продукту. Або продукт складається з багатьох самостійних частинних продуктів, або він є вислідом багатьох звязаних зі собою маніпуляцій і операцій, які виконуються по черзі на однім і тім самім предметі праці.

Кожду з тих двох основних форм мануфактури можемо пояснити славними прикладами. Сер Уіллям Петті вияснює мануфактурний поділ праці на прикладі фабрикації годинників, яку треба рахувати до першої з двох основних форм мануфактури. У ремісницькім підприємстві годинник був первісно продуктом одного робітника, котрий виробляв його сам від початку до кінця. Відколи фабрикація годинників перейшла до капіталістичних підприємств, почали приділювати виріб кождої складової частини годинника і так само склад їх в одну цілість окремим детальним робітникам. Так маємо окремих робітників для виробу пружин, окладинок, стрілок, і. т. д., врешті окремого майстра, котрий складає цілий годинник і править його хід.

Приклад другої основної форми мануфактури дав нам Адам Сміт у своїм славнім викладі про фабрикацію шпильок, в його часах. »Один робітник витягає дріт,« каже він, »другий випростовує його, третій ріже його на шматки, четвертий загострює один кінець, п'ятий точить другий кінець, на котрий насаджується головка. Сам виріб головки шпильки вимагає двох або трьох

ріжних операцій. Насадження головки на шпильку — це окрема робота; — полірування шпильки теж окрема. Окремою галузою праці є навіть вstromлювання шпильок у папірці. Таким робом виріб шпильки розділюється на вісімнацять окремих робіт, які в деяких фабриках того роду виконуються такою самою скількістю рук.« [»Wealth of nations« (Багатство народів), розд. I.]

Кождий дротик пребігає по черзі через руки ріжних детальних робітників; але ці робітники працюють також одночасно. У мануфактурній фабриці шпильок одночасно тягнуть дроти, випростовують, ріжуть, загострюють і. т. д., одним словом, ті ріжнородні праці, які робітник у ремеслі мусів виконувати по черзі, виконуються в мануфактурі одночасно побіч себе. Через те в тім самім часі можна дати більше товарів. В порівнанню до ремесла зискується в мануфактурі теж на продуктивності праці, а цей зиск випливає з її кооперативного характеру. Але в мануфактурою важеться ще одно обмеження: все одно, чи належить вона до першого роду, який ми пояснювали на прикладі фабрикації годинників, чи до другого, для якого ми нашли приклад у фабрикації шпильок, завсіди мусить предмет продукції або його складові частини переходити з рук до рук, а це вимагає часу і праці. Це обмеження усувається аж у великій індустрії.

При передачі з рук до рук один робітник дає другому його сировину, отже один робітник

дає працю другому. Так, наприклад, той робітник, що має насаджувати головки на шпильках, не може цього робити, коли не дістане потрібної скількості відповідно вироблених куснів дроту. Отже коли цілість праці має поступати вперед без задержки, мусить бути у кождій детальній галузі праці стверджений робітний час, необхідний для виробу певного продукту і на тій основі мусить бути установлене відповідне відношення між скількістю робітників в окремих галузах. Коли, наприклад, робітник, що ріже дріт, може за одну годину нарізати тисячу шпильок, а той, що насаджує головки, може в тім самім часі упоратися тільки з 200 шпильками, тоді треба буде двох робітників при різанню дроту, щоби дати десятьом робітникам потрібне заняття при насаджуванню головок. З другого боку капіталіст, який наймає одного робітника для різання дроту, мусить уживати п'ятьох робітників для насаджування головок, коли робітна сила першого має бути використана доцільно. Коли він схоче розширити своє підприємство, тоді теж скількість робітників, яку він мусить найmitи, не буде довільна, якщо він схоче як найкраще вихіснувати їхню робітну силу. Отже, щоби остати при тім самім прикладі: коли він найме ще одного робітника до різання дроту, буде мати з того відповідний хосен тільки тоді, як одночасно найме п'ятьох, а не трьох або чотирьох нових робітників до насаджування головок.

Продукція товару в суспільно необхіднім задля

того робітнім часі це, як нам відомо, загалом вимога товарової продукції; до того примушує конкуренція. Однаке з розвитком капіталістичної мануфактури виріб певної скількості продуктів в суспільно необхіднім робітнім часі стає також технічною необхідністю. Коли ремісник працює швидше або повільніше, як це суспільно необхідне, то це впливає на його зарібок з праці, але не робить неможливою самої праці. У капіталістичній мануфактурі цілий процес праці задержується, коли в одній галузі детальних робіт продукція не додержить обовязуючого правила. Але ми бачили вище, що одночасне ужиття більшої скількості робітників при тім самім ділі надає їхній праці характер пересічної праці. Ця користь простої кооперації є необхідною умовою продукції в мануфактурі.

Так отже аж при капіталістичнім способі продукції продукує звичайно поодинокий продуcent товарів (капіталіст) суспільно необхідною пересічною працею і він мусить так робити. Аж при капіталістичнім способі продукції має змогу розвинутися цілком закон про товарову вартість.

З мануфактурою починається вже де-не-де уживання машин; але в цім періоді вони грають ще тільки побічну роль. Головною машиною при мануфактурі є збірний робітник, а її колісцятами є окремі детальні робітники. При мануфактурній системі робітник є справді тільки частиною машини, він мусить працювати правильно і без перерви, як машина: Як у машині є більш або

меньш скомпліковані частини, так теж ріжні детальні роботи вимагають більше або менше вишколених робітників, і відповідно до того має їхня робітна сила більшу або меншу вартість. Доки виріб голок був ще ремеслом, вивчення кожного голкаря було однакове, і відповідно до того вартість робітної сили кожного з них була загально така сама, і власне відносно висока. Коли ж продукцію голок опанувала мануфактурна система, тоді вона розпалася на детальні роботи; одні з них вимагали великої вправи, другі давалися легко вивчити. Розуміється, що робітна сила тих, яким треба було довгого часу, щоби дійти до потрібної вправності, мала далеко більшу вартість, ніж робітна сила тих, що виконували легшу працю. Так витворюється »ерархія робітних сил, яким відповідає скаля заробітної плати«¹). На найнижчому щаблі цеї драбини стоять ті робітники, що виконують прості рухи, які спосібна виконати кожда людина без окремої вправи і підготовання. Такі прості рухи приходять у кождім продукційнім процесі; у ремеслі вони чергуються з більш скомплікованими операціями; у мануфак-

¹⁾ Оця табеля, котру беремо від Баббеджа (*on the Economy of Machinery and Manufacture*, London, 1835, XXIV i 408. стор.), показує дуже наглядно ерархічний уклад поодиноких ступн в платень і технічну необхідність подовжувати з собою скількість робітників при кождій окремій роботі та придержуватися пересічного необхідного часу. Табеля подає відносини в одній малій англійській мануфактурі шпильок на початку нашого віку (ст. 184):

турі вони стають безпереривною постійною працею окремої кляси людей, що відріжнюються тепер як невчені робітники від вивчених.

Майже кождий робітник у мануфактурі мусить переходити коротший час науки, ніж ремісник у тій самій галузі промисловості. Ремісник мусить вивчити всіх операцій потрібних для виробу продукту його промислу, зпоміж мануфактурних робітників кождий мусить вивчити тільки одну або декілька таких операцій. При невчених робітниках відпадають кошти науки цілковито.

Так то у мануфактурі вартість робітної сили падає, а разом з тим зменшується робітний час, необхідний задля удержання робітника та збільшується, при такій самій довготі робітного дня, скількість додаткової праці, тобто росте релятивна надвартість.

Але робітник стає фізично і духово калікою, його праця тратить для нього всякий зміст, всякий інтерес, він сам стає додатком до капіталу.

Назва роботи	Робітник	Денна плата
Витягання дроту	один мужчина	3 шіл. 3 пенс.
Випростовування дроту	{ одна жінка одна дівчина	1 » — » — » 6 »
Загострювання	один мужчина	5 » 3 »
Роблення головок	{ один мужчина один хлопець	5 » 4½ » — » 4½ »
Насаджув. голов.	одна жінка	1 » 3 »
Полірування	{ один мужчина одна жінка	6 » — » 3 » — »
Встромлювання у папірець	одна жінка	1 » 6 »

Отже платні виносили від $4\frac{1}{2}$ пенса до 6 шілінгів.

Десятий розділ.

Машини і велика промисловість.

1. Розвиток машини.

Поділ праці в мануфактурі довів вправді до змодифіковання ремісницької праці, але не усунув її. Вправність ремісника лишається далі в головному основою мануфактури і дає детальному робітникові, при всій однобічності його вміlosti, ще деяку самостійність супроти капіталіста. Його не можна відразу застудити ким другим, його праця необхідна для існування цілого підприємства, як це ми бачили на прикладі фабрикації шпильок. І самі робітники настільки свідомі цеї користі, що вживають усіх способів, щоб заховати ремісницький характер мануфактури через як найдокладніше задержання ремісницьких звичаїв, наприклад, щодо ремісницьких учнів і. т. д.

Це змагання можна завважити ще сьогодня в багатьох галузах промисловости, які до нині ведуться на мануфактурний лад. У тім криється теж тайна багатьох успіхів професійного руху.

Але, що одному радість, те другому горе. »Через цілий період мануфактури«, пише Маркс, »по-

вторюються нарікання на недостачу карності серед робітників. І як би навіть не було свідоцтва тогочасних письменників, то вже сам той факт говорив би так проречно, як цілі бібліотеки, що від 16. віку аж до часів великої індустрії капіталові не вдалося опанувати цілий робітний час мануфактурного робітника, що мануфактурні підприємства тривають коротко і що разом з іміграцією еміграцією робітників вони мусять покидати своє місце осідку в одній країні і переноситися до іншої.« Тим то стає зрозумілий крик болю анонімного автора одного памфлету з 1770 року: »Робітники не можуть уважати себе ніколи незалежними від своїх наставників... порядок мусить бути удержаній тим чи іншим шляхом.«

І порядок був удержаній. Сама мануфактура створила передумови задля того. Вона покликала до життя єпархічно з'організовану робітню для продукції складного знаряддя праці, а цей »продукт мануфактурного поділу праці випродував зі свого боку — машини«. А машина завдала смертний удар пануванню ремісницького способу продукції.

Чим ріжниться машина від ремісницького знаряддя, коли засіб праці стає зі знаряддя машиною? Тоді, коли сам механічний апарат, пущений тільки у відповідний рух, »виконує при помочі знаряддя ті самі операції, котрі давніше виконував при помочі подібного знаряддя робітник.« Чи ця порушна

(моторова) сила виходить від людини, чи знову від якої машини, це суті річі не зміняє. Це треба тяжити з огляду на помилковий погляд, буцім то машина тим ріжниться від знаряддя, що її порушує не людина, а інша природна сила, напр., звірята, вода, вітер і. т. д. Ужиття таких порушних сил далеко, далеко старше від машинової продукції. Пригадаймо собі тільки плуг, якого тягнуть воли або коні. Як відомо люди вживали вже дуже давно звірят, вітру, водної сили і. т. д., за порушні (моторові) сили при млинах, водопроводах і. інь., не викликаючи тим революції у самім способі продукції. Навіть парова машина, винайдена при кінці 17. віку, не викликала ніякої промислової революції. Це сталося аж тоді, коли винайдено першу важну машину, а саме — »прядільну машину«. Немає нічого більше безглуздого від байки про відкриття парової сили через припадкову обсервацію чайника з кипучою водою. Сила водної пари була відома, здається, вже Грекам перед 2000 років, але вони не знали, що з нею робити, пізніше стали уживати її до ріжних механічних забавок. Натомісъ, винайд парової машини це продукт дійсної, доцільної духової праці, опертої на давніших спробах. Він став можливий аж тоді, коли мануфактура дала потрібні технічні передумови задля виробу машини, передусім потрібну скількість вправних механічних робітників. Він став далі можливий аж тоді, від коли зродилася потреба нових порушних сил й зацікавлен-

ня ними¹). Так було власне тоді, коли винайдено робітну машину.

Задля її використання треба було сильнішої і більш рівномірно працюючої порушної сили, ніж дотеперішні. Людина — це дуже недосконале знаряддя для безпереривного і рівномірного руху, а до того надто слабе; сильніший за людину кінь не тільки дуже дорогий і дається з'ужиткувати на фабриці тільки в обмеженім обсягу, але має ще й ту погану прикмету, що любить показувати часами власні примхи; вітер надто непостійний і не дається контролювати, а врешті й водна сила, якої вживали багато вже в періоді мануфактури, не вистарчала, бо не дається збільшувати довільно, в деяких порах року не можна її часто цілком уживати, а, що найважніше, вона привязана до одного місця. Аж тоді, як Джемс Уат (James Watt), після багатьох зусиль, винайшов свою другу т. зв. подвійно ділачу парову машину, найшовши у »надзвичайно широкім« промисловім підприємстві свого спільника Матіяса Болтона (Mathias Boulton) задля виконання своїх планів »технічні сили і грошеві засоби« (Buch der Erfindungen), аж тоді був винайдений той мотор (двигун), що »сам витворює свою порушну силу, споживаючи вугля і воду, що його сила стойть цілковито під людською

¹) На питання: »Що таке винахід?« відповідає Гете влучними словами: »Це закінчення шукання.«

контролею, що є порушний (спосібний змінити своє місце) і одночасно є сам засобом руху, що має міський характер, а не сільський, як водне колесо, і дозволяє на концентрацію продукції по містах, замісць того, щоб, як водне колесо, розсівати її по цілім краю, та є універсальний (загальний) щодо свого технологічного ужитку.« (Маркс.) Очевидно, ця удосконалена порушна сила вплинула знов зі свого боку на дальший розвиток робітної машини.

»Кожда розвита машина складається з трьох сутності ріжних частин; а саме: з порушної машини, з переносного механізму, врешті з машини-знаряддя або робітної машини.« Порушну машину як двигунову силу цілого механізму ми тільки що розглянули. Переносний (трансмісійний) механізм, зложений з махових коліс, валків, зубчатих коліс, вертілок, насад, мотузків, ременів, та всіх інших пристрійств, регулює рух, змінюючи його форму відповідно до потреб, наприклад, з простолінійного робить його коловим, розділює його і переносить на робітну машину. »Обі ті частини механізму є тільки на те, щоби передавати рух робітній машині, вона ж при його помочі бере в свої руки предмет праці і доцільно його змінює.«

Власне від робітної машини вийшла, як уже було сказано, промислова революція у 18. століті, і сьогодня вона теж становить ще той ви-

хідний пункт, в якім ремісницьке або мануфактурне підприємство переходить у машинове. Зпереду робітна машина виступає як більш або меньш змінена механічна відміна давнього ремісницького знаряддя, як, наприклад, при механічнім ткацькім варстаті, або складається з органів, що є нашими старими знайомими, як от веретена у прядільній машині, голки у панчішній машині, ножі у різалці і. т. д. Тільки що скількість знаряддя, яким одночасно працює одна робітна машина, є »згори вільна від тих обмежень, котрими звязане ручне знаряддя робітника.«

Через відповідне уладження переносного механізму (»розгалуження на окремі проводи«) може порушна машина порушувати одночасно більшу скількість робітних машин, а тим робом поодинока робітна машина сходить на становище простого елементу машинової продукції. Де одна й та сама робітна машина вироблює цілий продукт, як от механічний ткацький варстат, там у робітні, опертій на машиновій основі, тобто у фабриці, виступає наново проста кооперація у тій формі, що більша скількість таких самих робітних машин, — про робітника тут можна ще не згадувати, — працює разом і поруч себе одночасно у тім самім приміщенню. Тільки що тут істнує технічна єдність. Один пульс, одна й та сама порушна машина порушує їх одномірно. Вони є вже тільки органами одного порушного механізму.

Там, де предмет праці переходить цілий ряд звязаних зі собою ріжних ступневих процесів, виконуваних цілим ланцюгом ріжнородних, але доповнюючих одна одну робітних машин, де отже виступає знову питома для мануфактури кооперація через поділ праці, тільки вже в формі співробітництва часткових робітних машин, аж там стає на місце одної самостійної машини властива система машин. Кожда часткова машина дає дальший її сировину, і, як при кооперації детальних робітників у мануфактурі, так і в цій складній машиновій системі постійне заняття часткових машин вимагає певного відношення між їх скількістю, їх розмірами і швидкістю. Ця комбінована робітна машина є тим більш досконала, чим більш безпереривний є цілий її процес, тобто чим меньші перерви, з якими сировина переходить від своєї першої до останньої форми, отже чим краще, замісць людської руки, сам механізм переводить її з одного ступня продукції на другий. Коли машина сама виконує всі рухи, потрібні для обробітки сировини, без людської допомоги так, що їй треба від людини тільки деяких поправок, тоді маємо автоматичну машинову систему. Що ж ця система може ще в подroбцах постійно вироблюватися, про те свідчить апарат, який задержує сам прядильну машину, коли урветься хоч би одна нитка. Прикладом »безпереривности продукції і переведення автоматичного принципу«

може бути, як каже Маркс, »модерна паперова фабрика«.

Як винайдена Уатом парова машина, так і інші перші винаходи на полі машин були можливі тільки тому, що період мануфактури дав значну скількість вправних механічних робітників, мануфактурних детальних робітників, а побіч них самостійних ремісників, які були в силі робити такі машини. Перші машини вироблювали ремісники або мануфактурні робітники.

Доки машини завдячували своє існування особистій зручності і особистій силі робітників, що були ще напів мистцями, доти не тільки були вони дуже дорогі — а для цеї справи капіталіст має завсіди дивно добре зрозуміння —, але й зрист їх уживання, отже розвиток великої промисловості, залежав від зросту скількості робітників, що вміли їх будувати. А що це діло вимагало довгого часу для науки, то й їхне число не могло бістро зростати.

Але й щодо техніки велика промисловість, ставнувши на певній висоті розвитку, попала в суперечність до своїх ремісницьких та мануфактурних основ. Кождий поступ, як побільшення розмірів машин, їхне увільнення від первісних ремісницьких моделів, ужиття відповідного, але тяжшого для опанування матеріялу, напр. заліза замісць дерева, все те натрапляло на найбільші труднощі, які не вдалося перемогти навіть переведений у мануфактурі системі поділу праці. »Таких машин, як от новітня друкарська машина,

новітній паровий ткацький варстат і новітня чесалка, не могла постачати мануфактура.«

З другого боку переворот в одній галузі промисловості викликує переворот у цілому ряді інших галузей промисловості, що стоять у зв'язку з нею. Машинове прядіння викликує потребу машинового ткацтва, а обидва ці промисли разом викликають механічно-хемічну революцію в промислі білення, фарбування і друковання. А далі революція продукційних способів у промисловості і хліборобстві викликала потребу перевороту на полі перевозових засобів. Велика промисловість зі своєю гарячково швидкою продукцією вимагає скорого постачання сировини, вона мусить мати змогу кидати свої вироби скоро у великих масах на ринки, відповідно до своїх потреб притягати і відтручувати великі маси робітників і. т. д. Звідти пішов переворот у корабельнім будівництві, заміна вітрильного корабля паровим, воза залізницею, післання телеграфом. »Але ті величезні маси заліза, які треба було тепер кувати, пражити, краяти, сверлувати і формувати, вимагали зі свого боку величезних машин, яких не могло створити мануфактурне машинове будівництво.«

Тому велика промисловість мусіла витворити собі свої власні основи, які б відповідали її природі, і то власне тим шляхом, що опанувала машину, щоби нею продукувати машини. »Аж при помочі робітних машин техніка могла виконати те величезне завдання, яке ставило пе-

ред нею будівництво машин.« (Buch der Erfindungen.) Задля того треба було вироблювати машиновим способом всі ті спеціальні геометричні форми, потрібні для виробу поодиноких машинових частин, як лінії, площини, кружки, циліндри, стіжки і жулі. Ця проблема була теж розвязана, коли у першім десятиліттю XIX. віку Генрі Моделей (Henry Maudsley) винайшов для токарського варстата окремий механічний пристрій (slide rest, Drehbankschlitten). Цей пристрій став незабаром автоматичним і міг бути перенесений з токарського варстата на інші конструкційні машини. За помічю цього механічного винаходу вдалося вироблювати геометричні форми поодиноких машинових частин з такою легкістю, докладністю і швидкістю, якої не могла здобути навіть при найбільшім досвіді рука найсправнішого робітника¹⁾.

Не треба багато говорити про велич машин, уживаних при машиновім будівництві. Хто не чував про велітенський механізм наших машинових фабрик, про ті велітенські парові молоти, вагою поверх сто сотнарів, що з легкістю роз-

¹⁾ The Industry of Nations, Льондон, 1885. 2. том, ст. 239. З того самого твору Маркс подає ще таке речення про винахід »slide rest«: »Хоч як простий та назверх маловажний може видаватися цей додаток до токарського варстата, то, на нашу думку, не буде перебільшенням, коли скажемо, що його вплив на поліпшення та поширення машинового будівництва був такий сам великий, як вплив Уатових уліпшень парової машини.«

бивають на порох гранітні брили, а заразом можуть виконувати найлекші удари, вимірені докладно до найменьших ріжниць і. т. д.? І кожда днина приносить нам вісти про нові поступи машинової системи, про нове поширення її панування.

У мануфактурі поділ праці був ще головно суб'єктивний, кождий окремий процес мусів відповідати особі робітника, у машиновій системі має велика промисловість об'єктивний продукційний організм, що стоїть готовий перед робітником. До нього мусить робітник приспособлюватися. Кооперація, витиснення окремого робітника усуперспільненим робітником, це тут уже не припадок, тільки »технічна необхідність, яку диктує природа засобу праці«.

2. Передача вартості машини продуктові.

Як просте знаряддя, так і машина належить до постійного капіталу. Вона не творить ніякої вартости, тільки передає свою власну вартість продуктові, а саме кождим разом ту вартість, яку вона тратить через з'ужиття.

Машина входить у процес праці цілком, а в процес творення вартости завсіди тільки частково. Те саме діється і зі знарядям, тільки що при машині ріжниця поміж її первісною загальною вартістю і частиною вартости, переданою продуктові, є далеко більша,

ніж при знаряддю тому, що по перше машина живе довше від знаряддя, бо зроблена з тривалішого матеріялу, а по друге через свою організацію, оперту на докладних наукових законах, вона дає змогу перевести більшу ощадність в з'живанню її складових частин та в ужиттю помічних матеріалів, як оліви, вугля і. інь., а врешті поле продукції у неї без порівнання більше, ніж у знаряддя.

Коли дана ріжниця поміж цілою вартістю машини і тою частиною її вартості, яка переноситься на щоденний продукт, то ступінь, в якому ця частина вартости робить продукт дорожшим, залежить від величини продукту. У 1858 р. обраховував п. Бейнс з Блекберну у своїм докладі, що »кожда дійсна механічна кінська сила¹⁾ може порушувати 450 автоматичних (selfacting) веретен або 200 веретен типу »throstles spindles« або 15 ткацьких варстатів для 40-цилевих тканин« і. т. д. Так отже щоденні кошти одної парової кінської сили і з'ужиття порушуваних нею машин розподілюється в першім випадку на денний продукт 450 веретен, в другому на продукт 200 веретен типу »throstles spindles«, в третім на продукт 15 механічних ткацьких варстатів; отже части-

¹⁾ До цього завважує Енгельс, як видавець 3. і 4. видання »Капіталу«, в одній примітці: »Одна ,кінська сила‘ рівняється силі 33 000 футофунтів в одній мінуті, тобто силі, яка підносить в одній мінуті 33 000 фунтів на один англійський футабо 1 фунт на 33 000 фунтів. Про таку кінську силу тут бесіда».

на вартости, яка тим робом переноситься на один лот пряжі або на один лікоть тканини, є дуже маленька.

Коли даний обсяг діяльності робітної машини, тобто скількість знаряддя, яким вона розпоряджає, або там, деходить про силу, як от при паровому молоті, розмір її сили, то маса продуктів залежить від швидкості, з якою працює машина.

Коли дана міра перенесення вартости, то величина тої частини вартости, яку машина віддає продуктові, залежить від величини її власної вартости. Чим менше праці вона сама коштувала, тим менше вартости додає вона продуктові. Коли її продукція коштує стільки само праці, скільки праці заощаджує її ужиття, тоді відбувається тільки переміна місця вартости, але не збільшення продуктивності праці. Продуктивність машини міриться після того, в якому ступні вона заощаджує людську робітну силу. Тому не суперечить цілком принципові машинової продукції те, що, в порівнанню до товарів випродукуваних у ремеслі або в мануфактурі, у машиновім продукті та частина вартости, яку він бере від знаряддя праці, у цілому релятивно, тобто у відношенню до загальної вартости продукту, зростає, але абсолютно падає.

Зі становища подешевіння продукту границя для уживання машини лежить у тім, щоби її власна продукція коштувала менше праці, ніж її заощаджується через ужиття машини. Але ж,

як ми це перше бачили, капітал платить не за ужиту працю, тільки за вартість ужитої робітної сили, отже ужиття машини капіталом залежить від ріжниці між вартістю машини і загальною вартістю тої робітної сили, яку вона застушить під час свого існування. А що плата робітника на ділі або спадає низше вартости його робітної сили або підноситься вище неї і є ріжна в ріжних країнах, в ріжних часах і в ріжних галузах праці, то можна сказати, що ужиття машини залежить для капіталу від ріжниці між ціною машини і ціною заощадженої нею робітної сили. Тільки ця ріжниця є рішаюча для капіталіста, тільки вона натискає на нього примусом конкуренції, і тим пояснюється явище, що деколи машини, які в одній країні показуються корисними, в іншій цілком не уживаються. В Америці винайдено машини до товчення каміння, але в старім світі їх не уживають, бо тут пролетар, який робить цю роботу, дістає плату за таку маленьку частину своєї праці, що ужиття машин збільшило би для капіталіста кошти продукції.

Низька заробітна плата є просто перешкодою для заведення машин, отже і з того становища приносить вона шкоду для суспільного розвитку.

А ж у такій суспільності, де було б усунене протиенство поміж капіталом і працею, могли б машини найти собі місце для повного розвитку.

3. Безпосередні впливи машинової господарки на робітників.

»Оскільки машина робить зайвою силу мязів, остільки вона стає засобом уживання робітників без сили мязів або з нецілком розвинутим тілом, але за те з більшого гнучкістю. Цей величезний засіб заступлення праці і робітників перемінюється отже зараз у засіб збільшування скількості насміх робітників через те, що піддає під безпосереднє панування капіталу всіх членів робітничої сім'ї без ріжниці полу й віку.« Не тільки на місце дитячих забав, але теж на місце вільної домашньої праці для самої сім'ї стає тепер примусова праця для капіталіста. Праця жінок і дітей — це було перше слово капіталістичного вживання машин!«

Наслідки цього були для робітничої кляси однаково злашкодні з боку економічного, суспільного і морального.

До тої пори вартість робітної сили означувалася робітним часом, необхідним для удержання не самого тільки дорослого робітника, але цілої робітничої сім'ї, яку він годував. Але тепер, коли жінка й діти були теж витягнені на ринок праці і дістали нагоду заробляти, вартість робітної сили батька сім'ї розділилася з часом на цілу сім'ю. До цього руху вартості робітної сили припиняється на причуд швидко відповідний рух її ціни, тобто заробітної плати. Замісць самого батька, мусить поволі найматися працю-

вати на своє удержання ціла сім'я та давати капіталові не тільки працю, але й додаткову працю. Тим робом машина не тільки побільшує матеріал визиску, але теж підносить ступінь визиску.

Це, зрештою, не виключає певного номінального збільшення доходу робітничої сім'ї. Коли, замісць батька, тепер працює батько, мати і двоє дітей, то загальна сума плати звичайно буде вища, ніж була перша плата самого батька. Але й кості удержання теж збільшилися. Машина вводить більшу господарність на фабриці, але машинова промисловість кладе кінець господарності в хаті робітника. Фабрична робітниця не може бути одночасно хазяйкою. Ощадність і доцільність в уживанню засобів прожитку стає неможлива.

Перше робітник продавав свою власну робітну силу, якою розпоряджався бодай формально як вільна особа. Тепер він стає торговцем невільників і продав на фабрику жінку й діти. Коли капіталістичний фарисей кидає публично громи на таке »звірство«, то він забуває, що то він сам створив його, тягне з нього зиски та хотів би увіковічнити його під гарною назвою »свободи праці«. Проти цього звірства робітничих батьків стоїть той великий факт, що в англійських фабриках, дорослі робітники-мужчини вибороли від капіталу обмеження праці жінок і дітей.

Маркс наводить багато доказів шкідливого впли-

ву фабричної праці жінок і дітей. Звертаємо на них увагу і подаємо тут один приклад з новіших часів з книжки Зінгера: »Досліди соціальних відносин у фабричних повітах північно-східньої Чехії« (»Untersuchungen über die sozialen Zustände in den Fabrikbezirken des nordöstlichen Böhmen«, Ляйпциг, 1885). На основі дат цеї книжки можемо порівняти середню смертність дітей в Норвегії, тобто країні, що майже цілком не знає великої промисловості, з такими районами, в яких велика промисловість розвита дуже високо та, до видання тої книжки, не була обмежена ніяким робітничим охоронним законодавством. Маємо на думці північно-східню Чехію.

У Норвегії на десять тисяч живороджених дітей обох полів у віці до 1 року припадало (в рр. 1866—1874) 1063 випадки смерти. Натомісъ, у поданих низше високопромислових повітах припадало на десять тисяч живороджених дітей випадків смерти:

повіти	в першому році життя
Гогенельбе	3026
Габльонц	3104
Бравнав	3236
Травтенав	3475
Райхенберг і околиці	3805
Фрідлянд	4130

Отже смертність немовлят у фабричних районах була три й чотири рази більша, ніж у »культурно відсталій« Норвегії! Цеї великої

смертности в промислових районах не можна пояснювати разом з мальтузіянами надмірною плідністю населення. Бо скількість народжень є вражаючо невелика. У досліджуваних Зінгером повітах припадає на 1000 мешканців щорічно несповна 35 народин, у Німеччині майже 42, у цілій Австрії 40.

Побіч тілесного і морального занедіння витворила переміна недозрілих людей в прості машини для фабриковання надвартості також »інтелектуальне здичіння, яке треба різко відріжнити від того природного неуцтва, при котрім дух лежить облогом без шкоди для його розвоєвих здібностей і його природної плодючості«.

Та проте один »благодатний« наслідок має це притягнення дітей і жінок у ряди мішаного робітного персоналу, викликане машиною: воно помогає зламати нарешті опір проти деспотії капіталу, який ставили ще в мануфактурі мужчини-робітники. —

Яку ціль мають машини, чому капіталіст заводить машини? Чи тому, щоб облекшити робітникам? Цілком ні. Машина має завдання через збільшення продуктивної сили праці ущевити товари та скоротити ту частину робітного дня, якої потребує робітник для продукції вартости власної робітної сили, на користь тої частини, в якій він творить надвартість.

Але ми бачили, що машина тим продуктивніша, чим менша та частина її власної вартости, яку вона віддає певній скількості продуктів. А вона

тим меньша, чим більша маса продуктів, яку машина витворює, а маса продуктів тим більша, чим довший період часу, в якім машина працює. Чи отже капіталістові байдуже, чи цей »період праці« його машини розділюється, скажім, на 15 років при 8 годинах щоденної праці або на $7\frac{1}{2}$ років при 16 годинах щоденної праці? Беручи математично, час ужиття машини в обох випадках одинаковий. Але наш капіталіст рахує інакше.

По перше він каже собі так: За $7\frac{1}{2}$ року при 16 годинах щоденної праці машина не додає більшої вартості цілому продуктові, ніж за 16 років при 8 годинах щоденної праці. За те у першім випадку вона репродукує свою вартість двічі скороче, ніж у другім, і ставить мене в те приємне становище, що я за $7\frac{1}{2}$ року можу загорнути стільки само надвартості, як у другім випадку за 15 років — не згадуючи вже про інші користі, які приносить зі собою продовження робітного дня.

Далі: Моя машина з'уживається не тільки через уживання, але й тоді, як стойть дурно і підпадає шкідливим впливам елементів. Як видпочиває, то ржавіє. Таке з'ужиття машини це чиста втрата і я омину її, чим більше скорочу час дармовання машини.

Далі: У нашій добі безперестаних технічних переворотів я мушу щодня бути приготований на те, що якась дешевше вироблена або технічно уліпшена конкурентка обезцінить мою машину. Отже чим скорше вона поверне мені назад свою вартість, тим меньша небезпека такого нещастя.

До речі, ця небезпека тоді найбільша, коли в якусь галузь промисловості вводиться перший раз машини; тут ідуть нові методи одна за одною. Через те власне проявляється тоді найсильніше змагання продовжувати робітний день.

Наш капіталіст каже далі: Мої машини, мої будинки і. т. д. представляють собою капітал стільки і стільки тисячів марок. Якщо машини стоять дурно, то цілий мій капітал лежить без ужитку. Отже чим довше вони працюють, тим краще я використовую не тільки їх, але й ту частину капіталу, що вложена в будинки і ін.

До цих міркувань капіталіста прилучується ще один мотив, котрий, що правда, так само не доходить до свідомості капіталіста, як і до його вченого адвоката, політичного економа, та проте має великий вплив. Капіталіст набуває машини, щоби заощадити заробітну плату (змінний капітал), щоби робітник міг у будучому продукувати в одній годині стільки само товарів, скільки він продукував дотепер у трьох або чотирьох годинах. Машина побільшує продуктивність праці, тому вона може збільшити надвартість коштом необхідної праці, отже може піднести норму надвартості. Такий успіх вона може принести тільки через зменшення скількості робітників, уживаних даним капіталом. Машинова продукція перемінює отже ту частину капіталу, яка перше був змінна, тобто переходила у живу робітну силу, в машини, тобто в постійний капітал.

Знаємо однаке, що маса надвартості означується перше: нормою надвартості і друге: скількістю працюючих робітників. Заведення машин у капіталістичній великій промисловості веде до побільшення першого фактора маси надвартості через зменшення другого. Таким робом в ужиттю машин до продукції надвартості лежить внутрішня суперечність. Ця суперечність спонукує капітал до вирівнання релятивного зменшення скількості визискуваних робітників тим шляхом, що, не вдоволяючися збільшенням релятивної додаткової праці, він старається збільшити також абсолютну додаткову працю і як можна найбільше продовжити робітний день.

Отже капіталістичне ужиття машин витворює цілий ряд нових, могутніх спонук, щоб безмірно продовжувати робітний день. Воно збільшує теж можливості такого продовжування. Машина може працювати без перестанку, і тому капітал звязаний у своїм змаганню до продовження робітного дня тільки тими межами, які кладе йому природне втомлення людського помічника при машині, тобто робітника, і його опір. Цей опір капітал ламає тим, що притягає до продукції податливіший і гнучкіший жіночий і дитячий елемент, і тим, що з робітників, яких застутила машина, творить »зайве« робітниче населення. Таким робом машина повалює всі моральні і природні межі робітного дня, і хоч є »могутнім засобом скорочення робітного часу«, то одночасно

стас найпевнішим засобом, щоб перемінити ціле життя робітника і його сімї в робітний час, яким розпоряджає капітал.

Маркс закінчує розділ, в якім він це стверджує, такими словами: Арістотель, найбільший мудрець старини, мав колись: »Як би кожде знаряддя на приказ або із власного прочуття могло робити призначену йому працю, як от твори Дедалової штуки рухалися самі від себе або Гефайстові триніжки йшли з власної охоти до праці, як би отже таксамо ткацькі човенця самі ткали, тоді б не треба було ані майстріві помічників, ані панові невільників.« А Антіпарос, грецький поет з часів Ціцерона, вітав винахід водного млина для мелення збіжжа, цю елементарну форму всякої продуктивної машини, як визволення невільниць і відновлення золотого віку. Ex, погане, ті погане! Вони не розуміли нічого з політичної економії і християнства, як це відкрив уже розсудний Бастія і перед ним ще мудріший Мак Кульох. Вони не розуміли, між іншим, що машина це найпевніший спосіб продовження робітного дня. Вони оправдували, може, невільництво одного як шлях до повного людського розвитку другого. Але щоб проповідувати невільництво мас, щоб з кількох грубих і напів освічених парвеніїв (доробкевичів) робити »eminent spinners« (визначних прядільних фабрикантів), »extensive sausage makers« (великих ковбасних фабрикантів) і »influential shoe black dealers« (впливових торговців мазею до чобіт), для

того не доставало їм специфічно християнського органу.«

Чим більше розвивається машинова продукція, а разом з тим окрема кляса досвідних машинових робітників, тим більше росте також швидкість, а з нею напруга, інтензивність праці. Однаке це збільшення інтензивності праці можливе тільки тоді, коли робітний день не буде продовжуваний поза певну межу, таксамо як знов на певному ступні розвитку збільшення інтензивності праці можливе тільки через відповідне скорочення робітного дня. Деходить про працю, яка має повторюватися правильно день за днем, там природа диктує їй приказуючо: Тільки досіль і ні кроку даліше.

У перших часах фабричної промисловости в Англії продовження робітного дня йшло рука об руку зі збільшенням інтензивности фабричної праці. Але відколи обурена робітнича кляса виборола законне обмеження робітного дня і відібрала капіталові всяку можливість доходити цим шляхом до збільшення продукції надзвартости, капітал звернув усі свої сили на те, щоби осягнути бажаний успіх шляхом прискореного розвитку машинової системи і більшої економії у продукційнім процесі. Коли дотепер метода продукції релятивної надзвартости лежала загалом у тім, щоби через збільшення продуктивної сили праці зробити робітника спосібним продукувати з такою самою витратою праці і в такім самім часі біль-

ше, то тепер ходило про те, щоб через збільшення витрати праці у тім самім часі осягнути більшу скількість праці. Скорочення робітного дня викликує у робітника підвищення напруги робітної сили, »тісніше виповнення порів робітного часу«, тобто більшу »кондензацію (згущення) праці«. Він мусить працювати тепер в одній годині десятигодинного робітного дня більше, ніж давніше в одній годині дванацятигодинного робітного дня. У певний період часу втискається тепер більша маса праці.

Ми подавали вже обидва шляхи, якими можна дійти до такого висліду: це є більша економія в процесі праці і прискорення розвитку машинової системи. У першім випадку капітал старається відповідною методою плати (главно через поштучну плату, до якої ми ще пізніше повернемо) осягнути те, щоби робітник у коротшім робітнім часі віддав більше робітної сили, як давніше. Збільшується правильність, однородність, порядок і енергія праці. Навіть там, де капітал не розпоряджав другим способом, а саме де він не міг видушити з робітника більше праці через збільшення швидкості обороту порушної машини або через збільшення розмірів машини, яка потребує тільки нагляду, навіть там осягнено в цім напрямку успіхи, які розвіяли всі підношені передтим сумніви. Майже при кождім скороченню робітного часу фабриканти кажуть, що в їхньому підприємстві такий дбалий догляд праці, що увага їхніх робіт-

ників така напружена, що від її збільшення не можна сподіватися вже значних успіхів; а як тільки скорочення переведене, мусять ті самі фабриканти признати, що їхні робітники у коротшім часі виконують навіть тими самими засобами праці не тільки таку саму, але часами навіть більшу працю, ніж давніше в довшім часі. Так само діло стойть з удосконаленням машин. Хоч як часто говорили, що в цім напрямку осягнено вже на довгі часи границю досяжного, то проте не меньш часто незабаром ця границя була переступлена.

Збільшення інтензивності праці робітника при скороченій робітній днині таке сильне, що англійські фабричні інспектори, хоч як »невтомно вони хвалили корисні висліді фабричних законів з 1844 і 1850 рр.,« все таки признали в шістдесятіх роках, що скорочення робітного дня довело вже до такої інтензивності праці, яка руйнує здоровля робітників.

Хто думас, що заведення нормального робітного дня приверне гармонію між капіталом і працею, помилляється дуже.

»Немає найменьшого сумніву,« каже Маркс, »що тенденція капіталу від часу, коли закон раз на все відрізав йому можливість продовжування робітного дня, а саме, щоб відшкодувати себе систематичним збільшуванням ступня інтензивності праці і щоби кожде улішення машинової системи обернути в новий засіб висмоктування біль-

шої робітної сили, мусить довести незабаром знов до такого пункту, де стає необхідне нове скорочення робітних годин.«

Де заведений десятигодинний нормальний робітний день, там схарактеризовані що тільки старання фабрикантів викликають конечність осьмигодинного робітного дня.

Це, на наш погляд, промовляє не проти, тільки за нормальним робітним днем. Як кожда справжня суспільна реформа, так і він виростає понад себе самого, стає елементом дальнього розвитку, а не застою суспільності.

4. Машина як »виховниця« робітника.

Дотепер ми говорили про ті наслідки заведення машин, що мають перше всього економічний характер; тепер приглянемося безпосередньому моральному впливові машини на робітників.

Порівнюючи у цілому новітній машинний продукційний заклад, тобто фабрику, з мануфактурним або ремісницьким підприємством, завважуємо зараз, що в мануфактурі і в ремеслі робітник послугується знаряддям, а в фабриці робітник служить машині; він є »живим додатком« незалежного від нього мертвого механізму. Др. Андрю Юр (Jure) той »фільософ« або, як Маркс його називає, Піндар машинової системи, називає фабрику »велітенським автоматаом, складеним з безлічі механічних і самосвідомих органів, які працюють в згоді і без перерви

над продукцією одного предмету так, що всі ті органи підпорядковані одній порушній силі, котра рухається сама з себе». На іншому місці він говорить про підданих »добродійної сили пари«. За цею »добродійною силою« стойть, очевидно, її власник, капіталіст, що є добродієм тільки сам для себе.

У кождій фабриці побіч маси робітників при робітній машині та їхніх помагачів бачимо невеличкий персонал, якому доручений догляд усіх машин та удержання їх у добром стані. Ця кляса робітників, вчасти з науковою освітою (інженери), вчасти з ремісницькою освітою (механіки, столярі і. ін.)., стойть поза колом фабричних робітників і тому тут нас не обходить. Поминаємо тут теж помічних робітників, що їх проста робота дається звичайно легко заступити машинами (де сталося всюди там, де фабричні закони відібрали фабриці найдешевших помічних робітників — дітей) або дас змогу швидко зміняти особи, засуджені на таке гарування. Тут ходить нам про властивого фабричного робітника, про робітника при робітній машині.

На робітну машину перейшла з давнішим знаряддям робітника (голкою, веретеном, долотом) також і його особлива вправність в орудованню ним. Робітник потребує ще одної вправності, а саме, щоб уміти прикоровлювати власні рухи до одноманітних безпереривних рухів машини. Цю вправність можна найлекше набути в молодім віці. Робітник мусить зарані братися до праці, фаб-

рикант не мусить обмежуватися тільки до певної категорії робітників, що надається до машинових робіт, тільки має завсіди в підростаючій робітницій молоді заступників, яких можна легко заставити до праці.

Прудон у своїй »Фільософії нужди« називає машину протестом ґенія промисловости проти пошматованої і вбивчої для людини праці, »відродженням робітника.« Машина повалює справді стару систему поділу праці з її технічними передумовами, але поділ праці продовжується на фабриці далі і власне у формі, яка ще більше понижує людину. Правда, робітник не працює вже ціле своє життя одним детальним знаряддям, зате в інтересі збільшення визиску надуживається машин до того, щоб змалку перемінити робітника в частину часткової машини. Тим робом завершується безпомічна залежність робітника від фабричного цілого, або іншими словами від капіталіста. Його праця тратитьувесь духовий зміст, вона стає тільки механічною і руйнуючою нерви мукою. Його спеціальна вправність стає дрібницею у відношенню до науки, величезних природних сил і суспільної масової праці, що втілені в машинову систему. І він мусить без власної волі підчинятися автоматичній ході машинової системи і одночасно взагалі карності, накиненій власником фабрики.

Яка б не була форма суспільної організації, завсіди спільна праця у великих розмірах і вживання спільних засобів праці, з'окрема машин,

буде вимагати такої організації процесу праці, щоб він був незалежний від примхи поодинокого співробітника. Коли не хочемо зрікатися користей машинової продукції, тоді необхідно завести карність, якій усі мусіли б піддаватися. Але карність і жарність це не одне й те саме. У вільній громаді, де вона до всіх відноситься, вона не гнітить нікого; але коли її вводять примусово задля користі одиниць, тоді вона зветься неволею, і, коли всякий опір проти неї безуспішний, її переноситься з країною відразою як гнітуче ярмо. Тому треба було завзятої боротьби, поки вдалося зломити опір робітника проти примусової праці, на яку засуджує його машина. Юр підкреслює у згаданій вище книжці, що Уайт (Wyatt) довго перед Аркрайтом (Arkwright) винайшов був штучні прядільні пяльці, але що головні труднощі лежали не так у винаході самостійного механізму, як у винаході і переведенню дисциплінарного кодексу, який відповідав би потребам автоматичної системи! Тому заслужила лавровий вінець голова »шляхотного« голяря Аркрайта, який довершив цього діла, що »гідне Геракля«.

Дисциплінарний кодекс, тобто фабричний порядок, новітнього капіталіста не знає нічого ані про так дорогу для буржуя конституційну систему »розділу влади«, ані про ще дорожшу для нього систему представництва, він є висловом абсолютної самовлади підприємця над його робітниками. »На місце нагайки погонича невільників,« каже Маркс, »стас карний закон на-

ставника. Очевидно, всі кари перемінюються в грошеві кари і обтягання плати, і законодатна бистроумність фабричних Лікургів приносить їм з нарушування їхніх законів можливо навіть більшу користь, ніж з їх виконування». Так то ламається впертість і самосвідомість робітника. До того наслідком безустанної однобічної праці мязів він стає фізично калікою, погане фабричне повітря, оглушуючий гамір під час роботи зводить його нінащо — і все те де той шляхотний виховничий вплив машини.

Ми говорили що тільки про опір робітника проти введення машин. Однаке почуття, що машина завдає смертний удар свободі робітника, має при тім більш інстинктивне значіння; цей опір відноситься в першій мірі проти машини як засобу, що робить людську працю непотрібною. Власне з тої причини міська рада в Данцигу заборонила була навіть машину до роблення стрічок, що мала бути там винайдена вперше в половині 16. віку; те саме сталося пізніше в Баварії, в Кельні, а в 1685 р. цісарським розпорядком у цілій Німеччині. Революти англійських робітників проти заведення машин тривають аж до дев'ятнадцятого віку, те саме явище повторюється також в інших країнах. У Франції приходили такі революти ще в тридцятих роках 19. віку, у Німеччині ще в 1848 р.

Це дуже легко плакати по фарисейськи над таким брутальним способом боротьби проти найбільшого поступу новітніх часів, але факт є, що машина виступає зпочатку всюди як ворог

робітника, призначений на те, щоб його усунути. Під час мануфактурного періоду виступав при поділі праці й кооперації у варстатах більш той позитивний бік, що тим робом працюючий робітник стає продуктивніший, тут машина виступає як конкурентка робітника. Для робітників, яких вона усуває, має бути великою розрадою почасти те, що їхні терпіння тільки »переходові«, а по части те, що машина поволі оновує ціле поле продукції і що це обмежує розміри й інтензивність її руйнуючого впливу. »Одна розрада,« відповідає на те Маркс, »вбиває другу.« В останнім випадку машина витворює серед конкуруючої з нею робітникої верстви хронічну нужду, а де перехід швидкий, там вона викликає наслідки масові і гострі. Світова історія нє знає страшнішого видовища від повільної гибелі англійських бавовняних ткачів, що тягнулася десятки років і закінчилася нарешті в 1838 р. Багато з них згинуло голодовою смертю, багато животіло довго зі своїми сім'ями з $2\frac{1}{2}$ пенсів денно. Натомісъ гострий був вплив англійських бавовняних машин у Східній Індії, де генеральний губернатор ствердив у 1834/35 ось що: »Нужда не має, мабуть, рівної собі паралелі в історії торговлі. Індійські рівнини біліють від костей бавовняних ткачів.« Правда, завважує до того з гірким сарказмом Маркс, оскільки ці ткачі розставалися з дочасним світом, машина робила їм тільки »дочасну пакість.« Засіб праці вбиває робітника. Це проявляється найвиразніше там, де новозаведені

машини конкурують з традиційним ремісницьким або мануфактурним підприємством. Але їй серед великої промисловості постійне поліпшування машин веде до того самого наслідку. На доказ цього Маркс подає зі звідомлень англійських фабричних інспекторів цілу масу прикладів, над якими ми не потребуємо тут близше зупинятися, бо цей факт не дається заперечити.

Вернім краще ще раз від машини як конкурентки до машини як »виховниці« робітника. Багато »гріхів« до яких, на думку її капіталістичних приятелів, схилюється робітнича кляса — щоб згадати тут тільки непослух, лінівство і пянство, — не має успішнішого ворога над машину. Це наймогутніший засіб боротьби капіталу з робітниками, коли вони противляться його автократії, коли вони невдоволені платою, яку він їм дає, робітним часом, який він їм визначує, коли зважуються виступати проти нього у формі штрайків і. т. д. »Можна б написати цілу історію тих винаходів від 1830 р.,« каже Маркс, »що були введені в життя тільки як засіб боротьби з робітничим елементом.« А що кожде дальнє ужиття »наукових помічних засобів« у промисловості, тобто дальший розвиток машин, є бажаним поступом, то виходить, ніби то робітники спеціально на те мають ті свої гріхи, щоби нехочаючи піддержувати поступ. І так ми бачимо, як то в капіталістичнім світі всі справи повертаються нарешті на найліпше, навіть гріхи робітників.

5. Машина і ринок праці.

Машина усуває робітника, де факт, який не дастесь заперечити, але є дуже неприємний для тих, що в істнюючім способі продукції бачуть най-ліпший спосіб у світі. Тому було багато спроб затерти цей неприємний факт.

Так, наприклад, багато національних економів впевняло, що машини, усуваючи робітників, завсіди необхідно увільняють одночасно відповідний капітал, щоб дати тим робітникам нову працю. Цим капіталом мають бути ті засоби прожитку, що були б спожиті робітниками, як би вони були лишилися при праці! Ці засоби прожитку мають увільнюватися через звільнення робітників і проявляють потребу найти для них роботу, щоб бути ними спожитими.

Однаке ті засоби прожитку, які робітник купує для спожиття, виступають супроти нього на ділі не як капітал, тільки як прості товари. Як капітал виступають перед ним тільки гроші, за які він продав своє робітну силу. Ці гроші не увільнюються через заведення машин; вони уживаються скорше для набуття машин і тим шляхом увязнюються наново. Заведення машин не звільнює цілого змінного капіталу, що уживався для заплати тих робітників, яких він усуває, тільки замінює його бодай частково в постійний капітал. Отже заведення машин означає, при однаковій висоті вжитого капіталу, побільшення постійного і зменшення змінного капіталу.

Хай це покаже приклад.

Капіталіст вкладає 200 000 марок капіталу, з чого 100 000 марок служить як змінний капітал. Він наймає 500 робітників. Далі він заводить машину, яка дає можливість витворювати той сам продукт не з 500, а з 200 робітниками. Машина коштує 50 000 марок.

Перше капіталіст вкладав 100 000 марок змінного і стільки само постійного капіталу. Тепер він вкладає 150 000 марок постійного і тільки 40 000 марок змінного капіталу. Увільнених є лише 10 000 марок, котрі не можуть дати роботу 300 робітникам, тільки — якщо будуть ужиті при тих самих умовах, що й більша частина капіталу — ледві 10 робітникам. Бо з тих 10 000 марок треба кругло 8000 марок ужити на закупно машин і. т. д., і тільки 2000 марок лишається вільних на змінний капітал.

Бачимо, що відповідний капітал не увільнюється.

Маркс виказав цілковиту безосновність теорії, що машина разом з робітниками увільнює теж відповідний капітал. Ослабити цей злощасний для капіталістів доказ можна ще лише так, що Марксові вкладається в уста якесь таксамо безосновне твердження.

І так в одній науковій розвідці, яка розбиває »науково« Маркса,ходимо таке речення:

»Машина заступає їому (Марксові) просто працю, а тимчасом вона може дати теж нагоду до додаткової праці і справді часто її

вже давала. При тім цілком не треба конечно, щоби через збільшення продукції увільнювалася десь в іншому місці на землі праця і ставала зайвою, як впевняли пізніше часто з такою певністю соціалістичні часописі. Ця додаткова продукція може вже тому бути легко ужита, що збільшилася цілість продуктивних сил і тим самим спосібність збільшення споживання.« (Професор Др. І.Лер [Lehr] в журналі „Vierteljahresschrift für Volkswirtschaft“, 23. річник, 2 том, ст. 114.)

Професор Юлій Вольф каже навіть у своїм творі, повнім фальшовань і перекручень Маркових наук, ніби то Маркс твердить, »що, коли в даній країні росте загальна сума капіталу, то в найліпшім випадку може найти роботу тільки таке саме робітниче населення, що й давніше, власне тому, що машина заступає чим раз більше людей.« („Sozialismus und kapitalistische Gesellschaftsordnung“, Штутгарт 1892, ст. 258.)

На ділі Маркові й не сілося' ніколи твердити те, що йому тут підсувається. Маркс цілком далекий від того, щоб для нього »машина заступала просто працю«. Навпаки, він вияснив так систематично і основно, як, оскільки ми знаємо, ніхто перед ним, ті умови, серед яких вона »може давати і справді часто вже давала нагоду до додаткової праці.« Це не стоїть у ніякій суперечності до твердження, що машина усуває робітника.

Маркс твердить, що машина зменшує скіль-

кість працюючих робітників у відношенню до вкладеного капіталу, що з розвитком машинової системи змінний капітал відносно зменшується, а постійний капітал росте. Але одночасно змінний капітал, тобто скількість працюючих робітників в даній галузі праці, може побільшитися, не зважаючи на заведення, збільшення або уліпшення машин, коли загальна сума ужитого капіталу побільшиться достаточно¹⁾). Коли в такім випадку скількість працюючих робітників не зменшується, то це не є наслідокувільнення капіталу машиною, тільки наслідок припливу нового додаткового капіталу. Тенденція машини — усунути робітника від роботи, спиняється через те і на деякий час переломлюється, але не усувається; вона дається знову виразно відчути, і релятивне зменшення скількості робітників стане абсолютним, скоро доплив нового капіталу стане повільніший та спаде низше певної міри.

Візьмім для наглядності знов наш давніший приклад. Ми мали 200 000 марок капіталу, у тім 100 000 марок змінного капіталу, за котрі наймалося 500 робітників. Заведення нової машини побільшило суму постійного капіталу на 158 000 марок, зменшило суму змінного капіталу на 42 000 марок, а скількість працюючих робітників на 210. Припустім, що одночасно підприємство ді-

¹⁾ Передумовою зросту продукції, очевидно, також відповідне розширення ринку з буту. Однаке того важного чинника ми не можемо ще тут близше розглядати.

стає 400 000 марок нового капіталу; воно поширюється відповідно; у нашім випадку скількість робітників збільшиться до 630, отже на 130 більше, як передтим. Правда, коли б не було нової машини, то з побільшенням капіталу в троє, побільшилася б і скількість робітників в троє, отже з 500 до 1500.

Але хоча машина викликує завсіди релятивне, а деколи й абсолютно зменшення скількості робітників в тій галузі праці, в котрій вона заведена, то проте вона може одночасно викликати побільшення скількості робітників в інших галузях праці, які є під впливом даної галузі.

Так машина викликує потребу нового роду праці, праці будівельників машин.

Заведення машини в одній галузі промисловості викликує збільшення загальної маси витворених у ній продуктів. Це вимагає знов відповідного по більшенню маси сировини, отже серед таких самих умовах, збільшення скількості робітників, що працюють при її продукції. Коли буде заведена машина, яка пряде тисячу ліктів пряжі, може навіть при помочі меншої скількості робітників, таксамо за швидко, як давніше треба було прясти 100 ліктів пряжі, то скількість працюючих прядільників може зменшитися, але одночасно збільшиться скількість робітників на бавовняних плантаціях. Розвиток прядільних машин в Англії був головною причиною збільшення скількості невільників негрів у Злучених Державах.

Коли пряжа стає дешевша, тоді ткач (припустім, що він ще працює руками) може без більших витратків на сировину продукувати більше, його дохід росте і тоді більше людей починає займатися ткацтвом. »Якщо машина опанує вступну або середню стадію, котру мусить перейти предмет праці, заки дійде до своєї остаточної форми, тоді зі збільшенням матеріалу праці збільшується попит на працю також у тих ремісницьких або мануфактурних варстатах, через які мусить переходити той машинний фабрикат.«

З розвитком машинової системи росте надвартість і та маса продуктів, в якій вона представлена. Разом з тим росте роскішне життя капіталістів і їхніх прихвостнів. Росте попит на робітників, що вироблюють предмети роскоші, на лакеїв, слуг і. т. д. У 1861 р. припадало в Англії на ткацький промисл 642 607 осіб, а на клясу слуг 1 208 648 осіб.

Побіч тих чинників, ізза яких заведення машин викликує побільшення попиту на працю, Маркс подає ще один: появу нових ділянок праці, як газових закладів, залізниць і. т. д.

Порівняймо тепер з тими вислідами Марксових тверджень те, що панове професори вкладають йому в уста, поминаючи вже цілком їхню власну вченість.

Правда, коли Маркс досліджував, яким чином заведення машин може викликати збільшення попиту на працю, то він не робив цього на те, що-

би закрити ті терпіння, котрі приносить зі собою для працюючого населення фабрична система. Фабрика руйнує робітникам його сім'ю, забирає йому молоді літа, збільшує його працю і обдирає її зі всякого змісту, руйнує його фізично й духовно та робить його безвільним знаряддям капіталіста — а міщанські економісти думають, що прославили блискуче капіталістичне вживання машин, коли викажуть, що разом з ним росте на фабриках скількість наємних робітників!

Так наче б той зрист не був зростом нужди! А побіч нужди праці росте нужда безробіття.

Змінний капітал може в поступом машинової системи рости абсолютно, але не мусить безумовно; у ріжних галузах великої промисловості бувало вже стверджено в ріжних часах побіч збільшення постійного капіталу абсолютно зменшення змінного капіталу, тобто поменьшення скількості працюючих робітників. (Деякі факти про те ми подаємо в третій частині в розділі про перенаселення.) Тут поминаємо цілком безробіття і нужду, які викликує конкуренція великої промисловості в відповідних галузах праці з ремеслом в середині краю і за кордоном. Пригадаймо собі те, що було сказане в попереднім параграфі про англійських і східно-індійських ремісників-ткачів, які сотнями тисяч гинули з голоду, коли одночасно скількість машинових ткачів зросла на кілька тисяч. Вульгарні економісти, котрі хочуть вмовити в робітника, що машина находить нову працю для увільнених ро-

бітників, бачили ті тисячі нових робітників, але хитро мовчали про сотні тисяч безробітних.

Навіть тоді, як одночасно з увільненням робітників у одній галузі праці покажеться більший попит на працю в іншій промисловій галузі, то й це невелика потіха для безробітного. Бо чи може робітник, який ціле своє життя працював у певній галузі праці, перескочити з нині на завтра в іншу?

Побіч того руху на ринку праці, який проявляється в постійній зміні відношення постійного капіталу до змінного на користь останнього, починає разом з великою промисловістю проявлятися на ринку праці ще один питомений вплив, що перехрещується з першим.

Скоро раз створені відповідні для великої промисловості загальні продукційні умови, скоро машинова продукція, добування вугля і заліза, перевозові засоби і ін. осягнуть певну висоту розвитку, стає цей спосіб продукції спосібний до неймовірно скорого поширення, для якого границі тільки в сировині і в ринку збути. Звідти походить та вічна гарячкова погоня за новими ринками, які далиб нові сирівці і нових покупнів на фабрикати. За кождим значним поширенням ринку йде період гарячкової продукції, поки ринок не переповниться, а потім приходить період застою. «Життя промисловості перемінюється в чергу періодів середньої живости, розцвіту, перепродукції, крізи й застою.» Для робітника цей коловорот представляється як постійне колибання поміж

надміром праці і безробіттям, як цілковита непевність роботи й висоти заробітної плати та й загалом цілого життєвого становища.

Цей рух сплітається з релятивним, часто навіть абсолютном поменьшенням змінного капіталу, що є наслідком технічного поступу. Впливи обидвох цих чинників то йдуть раз один проти одного, — як от в часах розцвіту, коли технічний поступ дбає вже про те, щоби робітникам не занадто добре поводилося; то знов ідуть вони обидва в однім напрямку, як, напр., в часах крізи, коли одночасно з безробіттям конкуренційна боротьба шаліє найбільш рознуздано, коли натиск на пониження цін стає найдикший, вчасті через заведення нових машин, заощаджуючих працю, вчасті через продовження робітного дня, вчасті через зменшення заробітної плати, та все коштом робітника.

6. Машина як революційний агент.

Коли змалювати котрому з апостолів суспільній гармонії капіталістичну фабричну систему і спитати його, чи він вірить ще, що ми живемо у найкращому з усіх світів, тоді він часто старається викрутити від відповіді на це питання, кажучи: »Але ж ми живемо ще в переходовім стані. Капіталістична промисловість не могла розвинути ще вповні свого благодарного впливу, бо середновічний намул спинює ще її розвиток. Але порівняйте тільки становище робітників на фабри-

ках зі становищем робітників у відповідних підприємствах домашнього промислу або ремесла і ви побачите, що становище перших далеко краще, ніж останніх, тобто що велика промисловість значно поправила, а не погіршила становище робітників. Так кажуть апостоли гармонії.

Не можна заперечити, що там, де запанувало великопромислове підприємство, робітники в істнуючих ще останках домашньої промисловості, ремесла і мануфактури живуть удалеко нужденніших умовах, ніж на фабриках. Та чи це говорить на користь капіталістичної великої промисловости? Думасмо, що ні. Це явище треба пояснити просто тим, що фабрична система погіршує у промислових галузах, в яких вона загнізджується, не тільки становище тих робітників, які йдуть на фабрики, але й тих, які працюють далі поза фабрикою, а саме тих останніх ще більше, ніж перших. »Поступ«, викликаний капіталістичною великою промисловістю, лежить у тім, що всі ті муки й недостатки, які вона приносить фабричним робітникам, з подвійною і потрійною вагою спадають на робітників у домашній промисловости, ремеслі й мануфактурі.

»Визиск дешевих і недозрілих робітних сил стає в новітній мануфактурі більш безсorumний, ніж у властивій фабриці, бо в мануфактурі відпадає звичайно та технічна основа, яка істнує на фабриці, а саме заміна сили мязів машинами і легкість праці, а одночасно жіноче або ще недозріле тіло відда-

не тут крайне безсумлінним способом на по-
талу шкідливого впливу отрійних матерій і. т. д.
При так званій домашній праці цей визись стає
ще більш безсороюний, ніж у мануфактурі. Від-
порність робітників зменшується через їх розпо-
рошення, поміж властивих »працьодавців« і ро-
бітників втискається багато грабіжників-дармої-
дів, домашня праця мусить боротися у тій самій
галузі промисловости з машинами — або що
найменьше з мануфактурним підприємством, біда
відбірас робітникові найконечніші умови праці,
як простір, світло, повітря і. т. и., неправильність
роботи росте; врешті в тім останнім місці при-
тулку для тих, яких велика промисловість і ріль-
ництво зробили »зайвими«, досягає до найвищого
ступня з конечності конкуренція робітників. Еко-
номія засобів продукції, переведена систематично
в машиновім підприємстві, яка заразом є крайне
безоглядною розстратністю робітної сили та роз-
боєм над нормальними передумовами функції пра-
ці, проявляє тепер свій ворожий і вбивчий для
людини характер тим дужше, чим менше в даній
галузі промисловости розвита суспільна продук-
тивна сила праці і технічна основа комбінованих
(складних) процесів праці.«

Скільки може витерпіти людина, не падаючи на
місці, стільки мусять переносити робітники в до-
машній промисловости. Стараючися відержати кон-
куренцію щодо дешевости з машиною, вони змень-
шують все більше свої потреби щодо харчів, одя-
гу, світла, повітря, спочинку, аж доходять до та-

кого низького рівня, що низшого не могла б придумати найстрашніша фантазія. Маркс розповідає про школи для виробу мережок, в яких уживано до праці дворічних дітей. В англійських підприємствах для соломяних виробів, працювали трьохрічні діти, деколи до півночі, у вузких кімнатах, де часами на одну особу припадало 12—17 кубічних футів (стіп). Це, по словам комісаря Вайта перед комісією для розсліду дитячої праці, »меньше, ніж половина того простору, котрій займала би дитина, коли б була запакована в коробку розмірами у всіх трьох напрямках по три тути!«

Та хоч як багато спосібна видергати людська природа, не падаючи відразу, то все ж таки є межі, низше яких вона не може зійти. Коли дійде до них, тоді для домашньої праці приходить година швидкої загибелі через заведення машин; домашні робітники або мусять шукати собі іншої праці або гинуть з голоду ще скорше, ніж дотепер. Те саме відноситься до останків ремесла й мануфактури.

Перехід від мануфактури до великої промисловості приспішуєть фабричні закони. Домашня промисловість тратить відразу свою підставу, коли накласти на неї законні обмеження. Тільки необмежений, найдальше йдучий визиск може удержати її животіння.

У всіх галузах промисловости, які машина опанує, відбувається цілковитий переворот, але ж вплив її стає може ще більш революційний, коли

вона опановує сільське хазяйство. Тут вона робить звичайно робітників зайвими не тільки релятивно, але й абсолютно — з виїмкою тих випадків, коли одночасно відбувається сильне збільшення оброблюваної площини, як це було, наприклад, у Злучених Державах.

Де машина втиснеться в хліборобство, там селянинові грозить така сама доля, як і останкам промислових ремісницьких підприємств. Разом з селянином гине найміцніша опора старої суспільності. Селянє й зарібники, ставши »зайвими« на селі, пливуть струями до міст. Великі міста ростуть безмірно, а села пустіють. Накопичення велических людських мас по містах викликує фізичний занепад промислових робітників. Опустіння сіл зменшує духову цікавість сільських робітників, руйнує їхнє духове життя, ламає їхню відповідальність супроти капіталу. Зі зростом міст росте розтратність плодючості землі, бо ті складові частини, які забирається їй разом з харчовими засобами, не вертають до неї, тільки як відпадки занечищують міста, замісць гноїти землю. А з використанням новітньої технології в сільському господарстві ростуть способи видобуття з землі найбільших урожаїв. Чим раз більше береться з неї, а чим раз менше їй вертається. Так отже капіталістичне уживання машин одночасно з ограблюванням людських робітних сил веде до ограблення землі. Воно пустошить землю та доводить робітника до фізичної й духової гибелі.

Але одночасно воно розвиває зародки нової, ви-

щої культури, розвиває й ті сили, які дадуть їй перемогу. Маркс бачив у нужді не тільки саму нужду, але й укриті в ній зародки кращого будучого. Він не осуджує фабричної системи, не обвинуває її, тільки хоче її зрозуміти. Він не моралізує, тільки досліджує. І він сам звертає при тім нашу увагу на свого попередника, що перший пізнав революційний бік новітньої фабричної системи, на Роберта Овена.

Велика промисловість витворила таку страшну нужду, як ніодин інший спосіб продукції перед нею. Але нужда мас не викликує застою. Сьогодня не бачимо того стоячого багна нужди, в якім суспільність потапає поволі й непомітно, як, наприклад, римська суспільність за ціарських часів. Новітній спосіб продукції це скорше крутіж, що пориває зі собою й переміщує всі суспільні верстви та держить їх в постійнім руху. Він нищить всі пережиті продукційні умови, а разом з тим всі пережиті пересуди. Але й ті нові продукційні умови, що приходять на їх місце, не є теж сталі, тільки підпадають безперестанним змінам. Один винахід, одна метода праці усуває другу, маси капіталу й робітників перекидаються без устанку з одної продукційної галузі в другу, з одної країни в другу, зникає всяка трівкість відносин і віра в неї. Консервативні елементи усуваються на бік, селян зганяється в великі міста, де концентрується сьогодня історична порушна сила; замість спиняти, вони помогають там збільшувати силу цього руху. Жінок і дітей затягається

на фабрики, консервативні складники міщанської форми сім'ї розкладаються, із хазяйки, тої підпори й охорони сім'ї, робиться насміна робітниця, що шукає зарібку й бореться за своє існування.

А серед того загального розкладу старого, що збувається на наших очах, показуються вже зародки нового. Зростаюча недоумність серед робітничої молоді через занадто довгу однобічну працю довела у всіх промислових країнах до того, що початкова наука в тій або іншій формі призначана обовязковою умовою праці. З того часу почало виявлятися, що фабричні діти вчаться не то, що так само добре, але навіть краще й лекше від звичайних школярів. »Справа дуже проста,« каже один фабричний інспектор. »Ті діти, що перебувають у школі тільки пів днини, все свіжі і майже завсіди спосібні й охочі вчитися. Система сполучки праці з науковою надає кожному з обидвох занять значіння відпочинку й розваги після другого і задля того підходить для дитини далеко краще, ніж безпереривне продовжування одного.« Маркс додає до того: »З фабричної системи, — це можна бачити в подробицях у Роберта Овена, — виріс зародок будучого виховання, яке для всіх дітей у певнім віці вводить сполучку продуктивної праці з науковою й гімнастикою, не тільки як методу піднесення громадської продукції, але й як одиноку методу виховання в повні розвитих людей.«

З цим переворотом у вихованні мусить лучитися ще один. Далеко посунений поділ праці в

сусільности на окремі професії і фахи, що був вже питомий ремісницькому періодові, та поділ праці серед поодиноких підприємств, що виробився в періоді мануфактури, мали крайнє шкідливий вплив на робітничі індивідуальності. Продукційні умови розвивалися поволі, деколи формально ко-стеніли; через те людина була привязана все своє життя до певної часткової операції, в якій вона доходила до величезської вправи, але одночасно ставала однобічною калікою і тратила можливість того гармонійного розвитку, який надавав ідеальну красу ще класичній старині.

У галузях, опанованих машиною, машина усуває потребу довголітньої безперестанної вправи робітника, щоб він став спосібний до продуктивної праці в своїм окремім фаху. Але заразом вона не допускає до того, щоби людина ціле своє життя була прикована до певної часткової операції, вона перемінює раз-у-раз продукційні умови, вириває робітника з одної галузі праці й кидає його в іншу.

Але скільки терпіння приносить цей вічний рух сьогодня, коли сотні тисяч пролетарів творять вічно безробітну резервову армію і жадно хапають кожду роботу, яку їм дається! І як мало спосібні в наших часах наємні робітники приновлюватися до найріжнородніших робіт тому, що вони вже за молоду стають фізичними й духовими каліками, що недостас їм зrozуміння ріжних механічних і технічних процесів, якими працює новітна велика промисловість, і бракує їм елястич-

ності, щоб до тих ріжних процесів приноровитися. А врешті, якщо робітник у великій промисловості не є прикований цілий свій вік до певної часткової функції, то певно бодай днями, місяцями, баж цілими роками, хиба з перервами в часах безробіття і голоду.

Як жеж цілком інакше було б, коли б ті ріжні часткові функції змінялися щодня і що години так, щоб вони не томили і не затуманювали, тільки піддержували й заохочували: Коли б зникнуло деморалізуюче безробіття і технічні перевороти не родилися коштом робітників!

Між багатьома передумовами такої зміни є теж одна виховничого характеру. Робітнича кляса мусить набути наукове знання продукційної методи, вона мусить навчитися практично орудувати найріжнороднішими продукційними пристроями. Вже тепер робляться такі проби в промислових школах і подібних закладах, але ще в крайнє недостаточних розмірах. »Коли фабричне законодавство, як перша, ледве видерта капіталові уступка, злучила початкове навчання з фабричною працею, то немає ніякого сумніву, що робітнича кляса, здобувши безсумнівно політичну владу, здобуде теж технологічній науці, теоретичній і практичній, місце в робітничих школах.« —

Які ж переміни криє в собі, нарешті, новітня велика промисловість у відношенню до сімї! Вона руйнує вже тепер для насмного робітника дотеперішню форму сімї. Через систему промислової жіночої і дитячої праці змінилося відношення

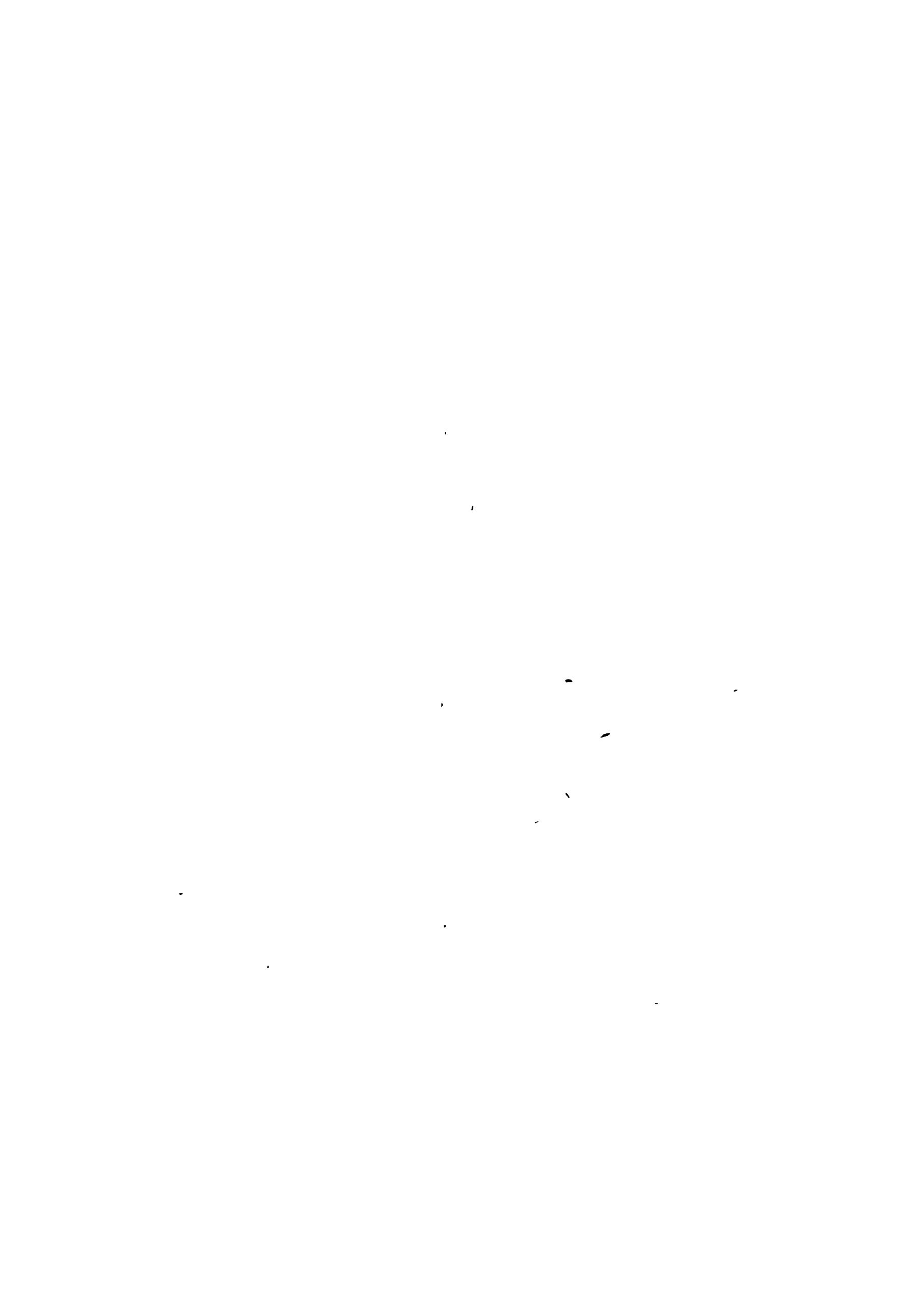
між чоловіком і жінкою, змінилося теж відношення між батьками й дітьми. Батьки часто, замісць опікуватися дітьми й годувати їх, визискують їх. Ми згадували вище про бідних дітей в англійських підприємствах для соломяних виробів, що від третього року життя серед найнужденніших умов мусіли працювати часто до півночі. »Нуждені, зледащілі батьки тих малих плетіїв соломи,« каже Маркс, »тільки й думають про те, щоби виссати зі своїх дітей як можна найбільше. Тому діти, підрісши, не питаютъ ні словом про батьків і кидають їх.« »Але це не зловживтя батьківської влади,« каже Маркс на іншому місці, »довело до безпосереднього або посереднього визиску недозрілих робітників сил капіталом, тільки, навпаки, капіталістичний спосіб продукції довів батьківську владу до зловживання, знищивши її відповідні економічні основи. Хоч як страшний і відразливий цей розклад старого сімейного життя перед капіталістичною системою, то проте власне велика промисловість, даючи рішаочу роль жінкам, підросткам і дітям обох полів у суспільно зорганізованих продукційних процесах поза межами домашнього огнища, створює нові економічні основи вищої форми сім'ї і відношення обидвох полів. Це, очевидно, однаково недорічно, вважати християнсько-германську форму сім'ї за абсолютну, як і староримську або старогрецьку або орієнタルну, які всі, зрештою, творять разом ступні одного історичного розвитку. Так само зрозуміло, що склад мішаного робітного персоналу з

осібняків обидвох полів і найріжнороднішого віку, який у своїй первісній брутальній капіталістичній формі, де робітник існує для продукційного процесу, а не продукційний процес для робітника, є заразливим джерелом зіпсуття й невільництва, серед відповідних умов мусить стати, навпаки, джерелом гуманного розвитку.»

Після цього, як Маркс розкрив нам ці вигляди на будуче, можемо примиритися з системою машин і великої промисловості. Хоч як безмірні терпіння, якими вона привалює робітничу клясу, то вони, що найменьше, не даремні. Знаємо, що на полі праці, згноєнім міліонами пролетарських трупів, зійде новий засів — вища суспільна форма. Машинова продукція творить основу, на якій виросте нове покоління, далеке від обмеженої однобічності ремесла і мануфактури, не невільник природи, як людина за часів первісного комунізму, не таке, що окуплює духову й фізичну силу і красу ціною поневолення юрби безправних невільників, як це було за часів класичної старини; але покоління, гармонійно розвите, що радіє життям і спосібне його вживати, що буде володарем землі і сил природи, що в братерській рівності обійме всіх членів громадянства.

III. частина.

ЗАРОБІТНА ПЛАТА І ДОХІД
З КАПІТАЛУ.

Перший розділ.

Заробітна плата.

1. Зміни величини ціни робітної сили і надвартості.

У другій частині ми займалися головно продукцією надвартости. Тепер переходимо наперед до законів заробітної плати. Вступ до цього і перехід від другої до третьої частини, який до деякої міри дотикає предмету їх обидвох, творить дослід змін величини ціни робітної сили і надвартості. Вони є наслідком зміни трьох чинників, які ми пізнали вже в другій частині, а саме зміни: 1. довжини робітного дня, 2. нормальної інтензивності праці і 3. продуктивності праці.

Ці три чинники можуть змінятися і перемінюватися найріжнороднішим способом: то раз один із них, то знов два, то всі три разом, раз в однім ступні, другий раз в іншім. Розглядати всі комбінації, які з того можуть повставати, було б, очевидно, за багато; маючи головні комбінації, можемо при деякій застанові самі розвивати їх далі. Тільки ті головні комбінації хочемо власне тут представити. Будемо отже роз-

глядати зміни в релятивній величині надвартості і ціни робітної сили, коли змінюється тільки один із трьох чинників, а два інші остаються незмінені.

а) Величина робітного дня і інтензивність праці лишаються незмінені, а зміняється продуктивна сила праці. Продуктивна сила праці має вплив на масу продуктів, витворених в певній одиниці часу, але не на величину вартости тої маси продуктів. Коли наслідком якогось винаходу прядільник бавовни буде міг прясти в одній годині 6 фунтів бавовни, а давніше він пряв в одній годині тільки один фунт, то тепер він випродукує за одну годину шість разів стільки пряжі, ніж давніше, але ту саму вартість. Вартість, яку він додає бавовні, перемінюючи її своєю працею в пряжу, є тепер шість разів меньша. Ця знижка вартости впливає також на вартість засобів прожитку робітника, наприкл., на вартість його одягу. Вартість робітної сили падає, а настільки само йде в гору надвартість. Очевидно, при упадку продуктивної сили праці діється навпаки. Збільшення або зменшення надвартости де завсіди наслідок або причина відповідного збільшення або зменшення вартости робітної сили. Від ріжних обставин, головно ж від відпорності робітничої кляси залежить, чи і наскільки упадкові вартости робітної сили відповідає теж упадок її ціни. Припустім, що наслідком збільшення продуктивної сили праці щоденна вартість робіт-

ної сили впала з 3 марок до 2, а її ціна тільки до 2 марок 50 феників. Коли б щоденна надвартість виносила давніще на одного робітника 3 марки, то тепер вона зросла би нє до 4 марок, тільки, на превелике обурення капіталіста, до 3 марок 50 феників. На його щастя такий випадок рідко трапляється. Задля того не тільки треба, щоб робітники мали велику силу відпорності, але щоб обидва інші чинники остали незмінені, а саме — довгота робітного дня й інтензивність праці. Економісти, за прикладом Рікарда, не додають впливу змін цих двох чинників. Приглянемося тепер наслідкам кождої з тих двох змін.

б) Робітний день і продуктивна сила праці не змінюються, а змінюється інтензивність праці. Працювати інтенсивніше, значить, витрачувати в тім самім часі більше праці, отже в тім самім часі творити більше вартости. Коли бавовняний прядільник, без зміни продуктивної сили праці, наслідком більше напруженої праці випрядає в одній годині $1\frac{1}{2}$ фунта бавовни, замісць, як давніще, 1 фунта, тоді він витворює в одній годині на половину більше вартости, ніж давніще. Коли давніще він витворював у 12 годинах вартість 6 марок, то тепер у тім самім часі він витворює вартість 9 марок. Якщо давніще вартість його робітної сили була 3 марки, а тепер зросла до 4 марок, то проте і надвартість побільшиться одночасно, а саме з 3 марок до 5. Отже це неправда, як часто говориться, що збільшення ціни робітної сили мож-

ливе тільки коштом надвартости. Це діється тільки в першім з випадків, які ми розглядали; в цім останнім випадку так не є. До речі треба завважити, що в цім другім випадку збільшення ціни робітної сили — це ще не завсіди збільшення понад її вартість. Бо коли збільшення ціни не вистарчає, щоби вирівняти швидше з'ужиття робітної сили, а воно є конечне при більшій інтензивності праці, тоді ціна робітної сили в дійсності падає низше своєї вартості.

Інтензивність праці у ріжних народів ріжна. »Інтензивніший робітний день одної нації висловлюється більшою грошовою сумою, ніж менше інтензивний день іншої нації.«

В англійських фабриках робітний день звичайно коротший, як у німецьких, але власне задля того праця в них далеко більше інтензивна так, що англійський робітник витворює в одній робітній годині більшу вартість, ніж його товариш у Німеччині. »Більше законне скорочення робітного дня в континентальних фабриках«, каже Маркс, »було б найуспішнішим способом зменшення цеї ріжниці між континентальною робітною годиною і англійською.«

в) Продуктивність і інтензивність праці лишаються незмінені, а змінюється робітний день. Ця зміна може відбуватися в двох напрямках: 1. Робітний день скорочується. Вартість робітної сили через те не змінюється; скорочення відбувається коштом надвартости. Якщо капіталіст не хоче, щоб над-

вартість зменьшувалася, тоді мусить знизити ціну робітної сили нижче її вартости. Противники нормального робітного дня покликаються залюбки на такий випадок. Але їхня аргументація тільки тоді слушна, коли інтензивність і продуктивність праці не змінюються. Але в практиці скорочення робітного дня є завсіди причиною або наслідком збільшення інтензивності і продуктивності праці.

2. Робітний день продовжується. Через таку зміну у капіталістів дотепер ще дуже мало боліла голова. Через неї збільшується сума вартості витворених під час робітного дня продуктів і надвартість. Ціна робітного дня може теж збільшитися. Але як при збільшенню інтензивності праці, так і тут підвишка ціни може бути на ділі спадом низше вартости, коли вона не вирівнє більшого з'ужиття робітної сили.

Випадки, обговорені під а, б і в виступають рідко в цілком чистім виді. Звичайно зміна одного з трьох чинників викликає зміни щодо інших чинників. Маркс досліджує між іншим такий випадок, коли інтензивність і продуктивність праці росте і одночасно скорочується робітний день, та означає межі, до яких можна скоротити робітний день. При капіталістичному способі продукції робітний день не можна скоротити аж до розмірів робітного часу, необхідного задля удержання робітника. Це було б усуненням надвартості, котра становить основу капіталізму.

Усунення капіталістичного способу продукції дало б можливість обмежити робітний день до

необхідного робітного часу. Однаке, серед незмінних інших умов, після усунення капіталістичного способу продукції показалася б знов потреба продовжувати необхідний робітний день. Перше тому, що зростали би житеві вимоги робітника, а друге тому, що збирання фонду на продовжування і розширення продукції, яке тепер спадає на надвартість, припало б тоді на кошти необхідної праці.

Але з другого боку зі скороченням робітного дня зростала би інтензивність праці. Система суспільно зорганізованої праці вела би до заощадження продукційних засобів і до усунення всякої безхосеної праці. »Капіталістичний спосіб продукції змушує в кождім індивідуальнім підприємстві до ощадності, але одночасно своєю анархічною системою конкуренції викликує безмежну розтрату суспільних засобів продукції і робітних сил, створює безліч тепер необхідних, але в суті річі зайвих функцій«. »При даній інтензивності і продуктивній силі праці«, каже Маркс далі, »частина суспільного робітного дня, потрібна задля матеріальної продукції, є тим коротша, а частина, здобута для вільної, духової і суспільної діяльності осібняка, тим довша, чим більше рівномірно розділена праця поміж всіх спосібних до праці членів суспільності, чим менше одна суспільна верства може скинути з себе обовязок праці і звалити її на другу. Абсолютну межу скорочення робітного дня становить під цим оглядом загальність праці. У капіталістичній суспіль-

ності продукується вільний час для одної класи шляхом переміни цілого життя мас у робітний час».

2. Переміна ціни робітної сили на заробітну плату.

Дотепер ми говорили про вартість і ціну робітної сили і про їх відношення до надвартості. Однак те, що появляється в суспільності назверх як заробітна плата, виступає не як ціна робітної сили, тільки як ціна праці. «Коли б спитати робітників: „Як висока ваша заробітна плата?“ тоді б вони відповіли, наприклад: „Я дістаю від моого буржуя 1 марку за робітну днину“, або: „Я дістаю 2 марки“ і. т. д. Відповідно до ріжних галузей праці, до яких вони належать, вони подавали би ріжні грошеві суми, які вони дістають від свого буржуя за певний робітний час або за виконання певної праці, наприклад, за ткання одного ліктя полотна або за склад одного аркуша друку. Але не зважаючи на ріжниці в їхніх відповідях, вони всі згоджувалися би в одному пункті: заробітна плата це грошева сума, яку платить капіталіст за певний робітний час або за певну працю¹)».

Ціна товару — це його вартість, висловлена в гроšíах. Отже з того виводять капіталісти, що, як праця має ціну, то мусить мати також вартість. Але як висока ця вартість? Вона озна-

¹⁾ Маркс, Заробітна плата і капітал.

чується, як вартість кожного іншого товару, робітним часом, необхідним задля її продукції. Скільки ж треба робітних годин, щоби випродукувати працю дванацятьох годин? Певно, 12 годин.

Отже коли праця оплачується по її повній вартості, то робітник дістас в заробітній платі стільки само, скільки вартости додав він продуктові: таким робом при кінці таких міркувань стоймо перед двома можливостями: або треба признати за фальшиву науку про надвартість, або науку про вартість, або обі разом і тим самим признати неможливою розвязку загадки капіталістичної продукції. Класична міщанська економія, яка досягнула найвищого розвитку в Рікарді, провалилася на цій суперечності, а вульгарна економія, яка ставить своїм завданням не дослід новітнього способу продукції, тільки її оправдання і змалювання найкращими барвами, ужила цеї суперечности поміж своїми найкращими обманствами.

Маркс знищив їх усіх, виказавши ясно ріжницю поміж працею і силою до праці, що економісти змішували дотепер разом.

В 1847 році Маркс не зробив був ще цього основного відкриття. У своїх »Зліднях фільософії« і у статтях про »Наємну працю і капітал« він говорить ще про вартість праці, яка стає для нього непомітно вартістю сили до праці. Але наші економісти так мало зрозуміли значіння розділу сили до праці від самої праці, що сьогодня змішують оба поняття та залюбки говорять про

теорію вартости Маркса-Родбертуса, хоча Родбертус приняв був необережно Рікардову теорію вартости разом з її спутанням праці і сили до праці і з усіми суперечностями, які з тим в'яжуться. Маркс вияснив ті суперечності в цім і в інших пунктах основного значіння (пригадаємо обмеження праці як джерела вартости на суспільно необхідну працю, відріжнення праці як загального джерела вартости від спеціальної як джерела ужиткових вартостей і. т. д.), і зробив з Рікардової науки справжню, вистарчаючу і міцно угрунтовану теорію вартости.

Маркс перший доказав, що праця не є товаром і тому не має теж ніякої товарової вартости, хоч сама є джерелом і мірою всіх товарових вартостей. На ринку виступає робітник, який продавє свою силу до праці. Праця повстає через спожиття товару — робітна сила так само, як через спожиття товару — шампанське вино витворюється певний стан вдоволення. Як капіталіст купує шампанське, а не те вдоволення, яке воно викликує, так само він купує робітну силу, а не працю.

Але сила до праці це спеціальний товар; за нього платиться аж тоді, як він вже спожитий; робітник дістає свою плату аж після виконання праці.

Купується сила до праці, а здається, будь-тім то платиться за працю. Заробітна плата не виступає як ціна робітної сили. Заки вона появиться з кишені капіталіста на денне світло як

заробітна плата, вона переходить певну переміну і з'являється перед нами якіння за працю.

Як відбувається ця переміна і які її наслідки, цього не могли, очевидно, розслідити науково економісти перед Марксом, бо вони не пізнали були ще ріжниці між ціною сили до праці і ціною праці. Отже Маркс дав нам першу правдиво наукову теорію заробітної плати. Дві основні форми заробітної плати це — часова плата і поштучна плата.

3. Часова плата.

Знаємо, що денна вартість робітної сили серед певних обставин є певною величиною. Припустім, що поденна вартість заробітної сили виносить 2 марки 40 феників та що звичаєва робітна днина виносить 12 годин. Як всюди в цій книжці, де не сказано чого іншого, так і тут приймаємо, що вартість і ціна робітної сили покриваються, як і при інших товарах. Отже ціна 12 годин праці = 2 марки 40 феників, а ціна одної години праці = 20 феників. Винайдена таким робом ціна одної робітної години служить за одиницю міри ціни праці.

Отже ціну праці найдемо, коли поділимо денну вартість робітної сили через скількість робітних годин звичаєвого робітного дня.

Ціна праці і поденна або тижнева заробітна плата можуть розвиватися в різних напрямках. Припустім, що робітний час збільшився з 12 до

15 годин — а одночасно ціна праці падає з 20 феників до 18 . Поденна плата буде виносити тепер 2 марки 70 феників, вона збільшилася, хоча ціна праці одночасно упала.

Отже, як було власне сказано, ціна праці залежить від поденної вартості робітної сили і від довготи звичасного робітного дня.

Коли наслідком надзвичайних подій, наприклад, якоїсь крізи, капіталіст, не маючи зможи продати своїх товарів, обмежить робітний день і скаже робітникам працювати, припустім, тільки половину того часу, то він не піднесе відповідно ціни праці. Коли ціна праці виносить 20 феників, то при шестигодиннім робітнім часі робітник заробить тільки 1 марку 20 феників, хоча поденна вартість його робітної сили далеко вища, в нашім випадку 2 марки 40 феників¹).

Перше ми бачили, що продовжування робітного дня є джерелом терпіння робітника, тепер бачимо нове джерело їх у хвилевім скороченню робітного дня.

З тої причини завсіди, скільки разів ходить про законне скорочення робітного дня, капіталісти виводять проти нього своє співчуття для

¹⁾ Ціна праці може теж одночасно впасти, але це не був би наслідок обмеження робітного часу, але більшої подачі робітних сил і інш. Таких явищ ми тут не розсліджуємо. При наших дослідах треба завсіди мати на увазі, що дотепер нам ходить про основи явищ капіталістичного способу продукції, а не про їх повне зображення.

бідних робітників. »Ми й без того змушені вже тепер платити найнужденнішу плату за 15 годин праці!« кажуть вони, »а ви хочете скоротити робітний час на 10 годин і тим чином відібрати голодуючим робітникам ще третину їхньої плати? Проти такого варварства мусимо енергічно протестувати!« Благородні чоловіколюбці забувають, що ціна праці збільшується, коли довгота звичаєвого робітного дня зменшується, ціна праці тим більша, чим більша поденна вартість робітної сили і чим менша довгота звичаєвого робітного дня. Хвилеве скорочення робітного дня обнижує плату, а тревале скрочення підносить її. Це слідно було між іншими в Англії. Зі звідомлення фабричних інспекторів з квітня 1860 року виходить, що в двадцятьох роках від 1839—1859 заробітна плата у фабриках з 10-годинним нормальним робітним часом піднеслася, а в фабриках, в яких робітники працювали 14—15 годин, упала. Це правило підтверджує багато досвідів аж до найновіших часів.

Трівке продовження робітного часу обнижує ціну праці. Навпаки, низька ціна праці змушує робітника годитися на продовження робітного дня, щоб забезпечити собі хоч би й нужденну поденну плату. Низька ціна праці і довгий робітний день люблять оставати тревало. Капіталісти обнижують плату і продовжують робітний день, щоби збільшити свої прибутки. Але їх конкуренція між собою змушує їх врешті обни-

жувати відповідно ціни товарів. Спеціальний прибуток, добутий через продовження робітного дня і обниження плати тепер пропадає, але низькі ціни лишаються далі і примушують удержувати плату при надмірнім робітнім часі на осягненім низькім ступні. Капіталісти не мають з того трівкої користі, зате робітники мають з того трівку шкоду. Міцні межі для такого розвитку ставить законне усталення нормального робітного дня.

Приведемо ще інші добродійні наслідки нормального робітного дня.

У деяких галузях праці буває, що капіталіст не зобовязується платити певну тижневу чи поденну плату, тільки платить робітникам за години праці. Робітник мусить бути ввесь день до розпорядимости капіталіста, але це залежить від волі капіталіста, казати йому працювати раз надто довго, а другий раз лише кілька годин. А ціна праці означується на підставі довготи звичасового робітного дня. Таким робом капіталіст, заплативши »нормальну« ціну праці, дістає до розпорядимости цілу робітну силу робітника, хоч не платить йому цілої вартості його робітної сили; це пізнати виразно в тих днях, коли він каже працювати йому низше нормальної скількості годин праці; але так само є і тоді, коли він каже працювати робітникам поза той нормальний час.

А саме: вартість робітної сили, витраченої в кождій годині праці, не є рівна. Робітна сила, витрачена в першій годині праці, дається легше заступити, ніж витрачена в останніх годинах.

Тому вартість робітної сили, витраченої в першій годині праці, меньша, ніж витраченої в десятій або в дванацятій годині — хоч ужиткова вартість цеї останньої може бути далеко меньша, ніж ужиткова вартість першої .— Відповідно до того витворився в багатьох підприємствах природним шляхом, а не з причин фізіологічних або економічних, звичай вважати робітну днину до певної межі » нормальню«, а дальший робітний час вважати додатковим часом, який оплачується лішче, хоч часто у смішно малім розмірі.

Ті капіталісти, котрі платять робітникам від години, заощаджують вищу заплату за додатковий час.

Ріжницю між таким » нормальним « робітним днем, про який вище була бесіда, і додатковим часом не треба так розуміти, буцім то ціна праці під час нормального робітного часу є нормальною платою, та що під час додаткового часу платиться додаткова плата, яка перевищує поденну вартість робітної сили. Бувають фабрики, в яких роками працюється в додатковім часі. Тут » нормальна « плата така низька, що робітник не може вижити в неї самої і мусить працювати в додаткових гідинах. Де робітники з правила працюють у додатковім часі, там » нормальний « робітний день творить тільки частину дійсного робітного дня, а » нормальна « плата тільки частину плати, необхідної задля удержання робітника. Лішча оплата додаткового часу є часто тільки засобом для того, щоби наклонити робітника до згоди на про-

довження робітного дня. Але ж, як ми бачили, вона рівняється знижці ціни праці.

Всім таким способам знижки плати нормальний робітний день ставить міцну перешкоду.

4. Поштучна плата.

Часова плата це змінена форма ціни робітної сили; поштучна плата це змінена форма часової плати.

Припустім, що звичайний робітний день має 12 годин, що поденна вартість робітної сили є 2 марки 40 феників та що робітник вироблює щоденно пересічно 24 штуки певного предмету — в капіталістичних підприємствах усталюється скоро на основі досвіду, скільки робітник може зробити в однім робітнім дні при пересічній спрощеності й інтензивності праці. Я можу найmitи робітника за поденну плату по ціні 20 феників за годину; але можу теж платити за кожду доставлену штуку, по 10 феників за одну. У цім останнім випадку плата буде поштучною платою.

Як бачимо, основу поштучної плати творить поденна вартість робітної сили і звичаєва довгота робітного дня, як і при часовій платі. На око виглядає, буцім то поштучна плата залежить від видатности праці продуцента; але ця ілюзія зникає, коли знаємо, що поштучна плата обнижується, коли зростає продуктивність праці. Коли робітник в нашому прикладі буде потребувати для вироблення одної штуки даного предмету пере-

січно вже не пів години, тільки чверть години — наприклад, через уліпшення машини — тоді капіталіст заплатить йому, при тих самих умовах, за одну штуку вже не 10 феників, тільки 5.

Але досить часто бувають випадки, — хто займається робітничими справами, буде їх певно знали, — а саме, що окремим робітникам або групам робітників, яким пощастило раз доставити надзвичайно велику скількість продуктів, обкроювали в такім спеціальнім випадку самовільно акордову поштучну плату на тій основі, що сума плати за надто перевишає звичайний розмір заробітної плати. Виразніше не можна, мабуть, сказати, що поштучна плата це тільки інша форма часової плати, така форма, якої уживає капіталіст добровільно тільки тоді, коли вона видається йому кориснішою від простої часової плати.

Звичайно дас поштучна плата капіталістові справді великі користі. При часовій платі капіталіст оплачує робітну силу в формі виконаної ним скількості праці; при поштучній платі він оплачує її у формі продукту. Отже він може покладатися на те певно, що робітник у своїм власнім інтересі без ніякої зовнішньої принуки даст у кождій робітній годині можливо найбільшу скількість продуктів. Він може далеко лекше сконтрлювати, чи робітник дав продукт пересічної якості. Найменьша хиба стає тут причиною, а дуже часто тільки покришкою обкроювання плати, деколи справдішнього переслідування робітників.

Через те при поштучній платі стає звичайно звичним нагляд капіталіста і його заступників над робітником, капіталіст заощаджує собі отже цю працю і її кошти. У деяких галузах промисловості поштучна плата дає можливість робітникам працювати навіть дома, через те капіталіст заощаджує цілу масу закладових і оборотових коштів (на опал, світло, земельну ренту і ін.). Тим чином до його розпорядимости лишається частина капіталу, яка б в іншому випадку була увязнена. У таких промислах, де поширена домашня праця, наприклад, у кравецтві або шевстві, буває так, що, коли челядники працюють у робітні, а не в себе дома, то майстри жадають від них оплати за наєм місця і приладів до праці! Робітники мусять платити окремо дорого зату приемність, щоб даватися обдирати під »панським оком«.

Особистий інтерес робітника при системі поштучної плати змушує його працювати як найбільш інтензивно і довго, щоби як найбільше піднести свою поденну або тижневу плату. Він не бачить того, що додаткова праця не тільки руйнує його фізично, — поштучно працювати — себе вбивати, каже приказка —, але веде також до обниження ціни його праці. А навіть, якщо він це бачить, то не має змоги усунутися з під примусового впливу закону конкуренції з іншими співробітниками. Ця конкуренція робітників між собою та примана свободи і самостійності, яку викликує поштучна праця, часто також відокремлення (при

домашній праці) утруднює дуже організацію й одностайний виступ цих робітників.

Система поштучної плати приносить зі собою для робітника ще й інші шкоди! Так, наприклад, вона допускає до того, що поміж робітників і жіпіталістів втискаються галапаси-посередники, котрі живуть з того, що відтягають собі значну частину заробітної плати, яку платить капіталіст. При системі поштучної плати можливе також та-ке, що там, де праця виконується групами робітників, капіталіст робить умову тільки з провідниками груп про доставу продуктів по певній ціні за штуку та полишає їм самим оплачувати своїх півладних робітників, як вони захочуть. »Тут відбувається визиск робітників капіталом шляхом визиску робітників через робітників.«

Оскільки поштучна плата шкідлива для робітника, остільки вона корисна для капіталіста. Поштучна плата це форма заробітної плати, яка відповідає капіталістичному способові продукції. У часах цехового ремесла вона не була цілком невідома. Але в більших розмірах почали вживати її аж в періоді мануфактури. В часах народження великої індустрії вона була одним з найважніших засобів продовжування робітного часу і пониження ціни праці.

5. Національна ріжноманітність заробітної плати.

Ми бачили цілий ряд комбінацій, яким підпадає вартість і ціна робітної сили та їхнє відношення

до надварості під впливом змін у довготі робітного дня, інтензивності і продуктивності праці. Одночасно з тим рухом відбувається другий, протилежний рух у масі засобів прожитку, в яких реалізується ціна робітної сили. Всі ті зміни викликають зміни у переміній формі ціни робітної сили, тобто в заробітній платі. Тим то заробітна плата в кождій країні є в безпереривнім руку і в ріжних часах ріжна. Тим часовим ріжницям відповідають також територіальні ріжниці. Кождий знає, що плата в Америці вища, ніж у Німеччині, а в Німеччині вища, ніж у Польщі.

Але ж порівняти заробітну плату ріжних націй не так просто. »При порівнанню національних заробітних плат,« каже Маркс, »треба брати на увагу всі ті обставини, від яких залежить зміна величини вартости, як ціну і розміри природних й історично витворених найважніших життєвих потреб, кошти виховання робітника, ролю жіночої і дитячої праці, продуктивність праці, її екстензивну й інтензивну величину. Навіть найбільш поверховне порівання вимагає, щоб пересічну поденну плату в тім самім промислі в ріжних країнах зредукувати до робітного дня рівної величини. Зрівнявши так поденну плату, треба знову перемінити часову плату в поштучну, бо тільки ця остання є мірилом продуктивності й інтензивності праці.«

Абсолютна ціна праці може в даної нації стояти відносно високо, а проте реальна заробітна плата, тобто ціна праці в порівнанні з надвартістю або вартістю цілого про-

дукту, і дійсна плата, тобто скількість засобів прожитку, які робітник може набути за свою плату, можуть бути дуже низькі.

У націй, серед яких капіталістичний спосіб продукції більше розвитий, продуктивність і інтензивність праці більші, ніж у таких, у котрих розвиток капіталістичного способу продукції остав позаду. А на світовім ринку продуктивніща національна праця, а так само інтензивніща, мають значіння джерела більшої вартості.

Припустім, що в Росії прядільник бавовни, лихогодований і лихо розвитий, перепрацьований, пряде лихими машинами на одну годину пересічно 1 фунт бавовни; англійський прядільник пряде за той сам час 6 фунтів. Однаке на світовім ринку один фунт російської пряжі не буде мати через те більшої вартости, ніж 1 фунт англійської пряжі. Отже праця англійського прядільника витворює в тім самі часі більшу вартість, ніж праця російського прядільника; вартість продукту їх обидвох у тім самім часі втілюється в Англії в більшій скількості золота, ніж у Росії. Отже заробітна плата може висловлюватися в країні капіталістично розвитій вищою грошовою сумою, ніж у нерозвитій, а проте ціна праці може бути там в порівнанню до надвартости далеко низша власне тому, що вартість цілого продукту є вища.

Але де продуктивність праці більша, там і вартість гроша меньша. Отже ціна робітної сили може бути вища, а робітник проте не буде в силі купити за свою вищу плату більше засобів прожитку.

При великих підприємствах поза Англією, наприклад, при будові залізниць в Азії, англійські підприємці мусіли вживати побіч дешевих місцевих робітників також дорожчих англійських. При таких і інших нагодах досвід навчив, що на око найдорожша праця на ділі найдешевша, коли брати її в порівнанню до видатності праці і до надвартости.

Російська промисловість зі своїм найнужденішими платами і цілком необмеженим визиском праці ледви животіє тільки при допомозі заборонюючих мит. Вона не може конкурувати з англійською промисловістю, котра продукує при відносно високій платі і з коротким робітним часом, з багатьома обмеженнями праці жінок і дітей і. т. д. Абсолютна ціна російської праці, тобто її вислів у грошах, є низька. Але її релятивна ціна в порівнанню до вартости продукту на світовім ринку — висока.

Другий розділ.

Дохід з капіталу.

Ми бачили, як з грошей твориться капітал і як наємний робітник своєю працею не тільки вертає вартість тої частини капіталу, що витрачена на потрібні продукційні засоби, але творить також нову вартість, що рівняється вартості його робітної сили плюс надвартість.

Але появою надвартості рух капіталу не кінчається. Як товар не сповнює свого призначення, коли не переміниться в гроші, так само й надвартість, яка укрита зпершу теж у певній скількості товарів, у додатковім продукті. Коли надвартість вже випродукована в формі додаткового продукту, треба зреалізувати її вартість у грошиах, тобто продати випродуковані товари. По дорозі до свого зреалізовання надвартість переходить, як і кожда інша вартість, багато пригод, вчасті веселого, вчасті смутного характеру. Сьогодня її можна зреалізувати по незвичайно високій ціні, завтра по непропорціонально низькій, або й цілком ні. Раз покупець шукає за товаром, в якім вона втілена, ще заки він з'явиться на ринку, іншим разом

цей товар лежить роками на складі і так далі. А під час тих пригод і після них її грозять ще інші небезпеки. Тут купець, що переводить продажу товарів та зате відриває шматок надвартості і ховає собі як свій торговельний баріш. Там треба заплатити власникові ґрунту земельну ренту, далі податки, далі проценти за позичені гроші і. т. д., поки решта як прибуток потоне в кишенях капіталіста.

Всі ці пригоди і переміни, які переходить надвартість на цім шляху, тут нас не обходять. Вони належать по частині до сфери процесу обороту капіталу, яким Маркс займається в другій книзі свого твору, а по частині бесіда про них при досліді цілого процесу капіталістичного способу продукції, у третьій книзі. Перша книга »Капіталу« обговорює тільки один бік загального процесу, а саме безпосередній процес; і тільки, наскільки надвартість має на нього вплив, настільки обходить нас тут її дальша доля після випродуковання. Отже приймаємо і тут, як і всюди дотепер, де не було виразно сказане що інше, що капіталіст продає свої товари на товаровім ринку по їхній повній вартості; ми приймаємо далі, що ціла надвартість без поменшення вертає назад до капіталіста. Інше припущення ускладнювало б і утруднювало б тільки дослід, не змінюючи по суті його висліду.

Надвартість може мати вплив на продукційний процес тільки при ре-продукції, тобто при повторенню продукційного процесу.

Кождий суспільний продукційний процес є заразом також репродукційним процесом, продукція мусить при кождій суспільній формі або відбуватися безпереривно або повторюватися в певних відступах часу. Через те для кождої суспільної форми істнє необхідність продукувати безпереривно не тільки консумційні, але й продукційні засоби.

Коли продукція прийме капіталістичну форму, то разом з нею, очевидно, приймає її і репродукція. Як кожда суспільність мусить необхідно продукувати безпереривно або в певних правильно повертаючих відступах часу ужиткові вартости, так теж і капітал мусить продукувати безпереривно надвартість, мусить безупинно її репродукувати, коли вона має лишитися капіталом. Коли капітал раз сплодить надвартість, тоді він мусить бути вжитий далі до того, щоб плодити її другий раз і. т. д. Отже капітал продукує все нову надвартість, він її репродукує. Вона появляється без перестанку як новий плід капіталу в руху, як постійний прихід з капіталу, як дохід.

Стільки про надвартість, оскільки вона виходить з репродукції. Але репродукційний процес дає надвартості теж нагоду вернутися назад у продукційний процес. Припустім, що капіталіст уживає 100 000 марок капіталу, який приносить йому щорічно 20 000 марок доходу. Що він з ним зробить? Можливі два крайні випадки: він або споживатиме цілу річну суму надвартості або побільшить

нею свій капітал. Звичайно не наступає ні один інший з тих двох крайніх випадків, тільки частина надвартості спожитковується, а частина докладається до давнішого капіталу.

Коли ціла надвартість спожитковується, тоді капітал лишається на тій самій висоті. Тоді відбувається проста репродукція. Коли надвартість докладається в цілості або в частині до капіталу, тоді відбувається акумуляція (накопичення) капіталу, і репродукція повторюється на вищому щаблі.

Третій розділ.

Проста репродукція.

Проста репродукція це повторення продукційного процесу на тім самім щаблі. Але через повторення він дістас цілий ряд нових прикмет.

Припустім, що власник грошей, роздобувши якимось способом, наприклад, працею свої гроші, перемінює їх у капітал. Він має 10 000 марок, з того 9 000 він вкладає в постійний капітал, а 1 000 у змінний капітал, тобто в заробітну плату. При помочі цього капіталу він витворює певну скількість продуктів вартости 11 000 марок та продаває їх теж по їхній повній вартости. 1 000 марок надвартости він споживає, і репродукція відбувається далі на старім щаблі: 9 000 марок він вкладає в постійний капітал, а 1 000 марок у змінний. Але в порівнанні до давнішого стану бачимо тепер одну ріжницю: ті 1 000 марок, що були виплачені під час першого продукційного процесу як заробітна плата, не були витворені працею занятих у підприємстві робітників, тільки йшли з іншого джерела; може заробив їх був сам капіталіст. Звідки ж походять ці 1 000 марок, які виплачуються як заробітна плата при повторенню

продукційного процесу? Це в зреалізовання вартості, витвореної робітниками під час першого продукційного процесу. Робітники не тільки перенесли на продукт вартість постійного капіталу (9000 марок), але створили нову вартість (в сумі 2000 марок), з того частини (1000 марок) рівняється вартості їхньої побітної сили, а друга частина це надвартість.

Коли дивитися на капіталістичний продукційний процес як на одноразовий процес (або як на первісний, при першім вкладі капіталу), тоді заробітна плата виступає як задаток з кишені капіталіста. Коли ж дивитися на капіталістичний процес як на репродукційний процес, тоді бачимо, що робітник оплачується з продукту власної праці. В тім розумінню робітник дістає справді в платі частину продукту своєї праці. Тільки що він дістає в заробітній платі частину проданого вже продукту давнішого продукційного періоду.

Вернім назад до нашого прикладу. Припустім, що кождий продукційний період триває пів року. Отже наш капіталіст ховає в кождім році до кишені 2000 марок надвартости і спожиткове її. За 5 років він споживав 10 000 марок, тобто вартість рівну вартості свого первісного капіталу. Але, як перше, так і тепер він має капітал вартості 10 000 марок.

Цей новий капітал рівний щодо величини первісному, але його основа інша. Перших 10 000 марок походили не з праці робітників, працюю-

чих в його підприємстві, тільки з іншого джерела. Але тих 10 000 марок він споживував за 5 років; коли крім того в нього є ще 10 000 марок, то вони походять вже з надвартості. Так то кождий капітал без огляду на джерело його походження, перемінюється наслідком самої простої репродукції після певного часу у скапіталізовану надвартість, в дохід з надвишки чужої праці, в акумульований капітал.

Вихідним пунктом капіталістичного способу продукції є розділ робітника від продукційних засобів, нагромадження по однім боці беззасібних робітників, по другім боці засобів продукції і прожитку. У капіталістичному репродукційному процесі цей вихідний пункт виступає як результат продукційного процесу. А сам репродукційний процес витворює все новою і заховує свої власні умови, тобто капітал і клясу наємних робітників.

Засоби продукції і прожитку, випродуковані наємними робітниками, належать не до них, тільки до капіталістів. Наємні робітники виходять з продукційного процесу завсіди таксамо, як вони ввійшли в нього, тобто як беззасібні пролетарі. Зате капіталісти дістають на кінці кожного продукційного періоду в свої руки все нові засоби прожитку, за котрі купується робітні сили, і нові засоби продукції, котрих уживають продуценти.

Так отже сам робітник витворює все новою передумови своєї залежності і своєї нужди.

А репродукційний процес капіталу витворює необхідність репродукції робітничої кляси.

Доки ми досліджували продукційний процес як одноразовий і тим самим відокремлений процес, доти ми мали до діла з окремим капіталістом і окремим робітником. Тут виглядало так, буцім то робітна сила і разом з тим сам робітник, якого не можна відділити від неї, належать до капіталіста тільки під час їх продуктивного з'ужитковання, тобто під час робітної динни. Поза тим часом робітник належав до себе самого і до своєї сім'ї. Як він їв пив, спав, то робив це тільки для себе самого, не для капіталіста.

Коли ж станемо розглядати капіталістичний спосіб продукції в цілім його перебігу і звязку, отже як репродукційний процес, будемо мати відразу до діла не з окремим капіталістом і робітником, тільки з клясою капіталістів і з клясою робітників. Процес репродукції капіталу вимагає увіковічнення робітничої кляси, то значить, що для того, щоб продукційний процес міг відновлюватися, робітники мусять відновлювати разу-раз свою витрачену робітну силу і дбати про постійний приріст нових робітників. Капітал є в тім приємнім становищу, що може спокійно поліпшити виконання цих важливих завдань інстинктові самозаховання і розплоджування самих робітників.

Поза робітним часом робітники живуть на око тільки для себе самих, але на ділі навіть тоді, як вони »ходять без діла«, вони живуть для кляси

капіталістів. Коли після праці вони їдять, п'ють, сплять і т. д., то тим удержануть вони клясу наємних робітників, а тим самим і капіталістичний спосіб продукції. Коли капіталіст — той хлібодавець, як називали його в патриційських часах, той працьодавець, як назвала його німецька катедральна економія — виплачує робітникові його плату, то тим він дає йому тільки засоби, щоб він міг удержаніти себе, а через себе і свою клясу, для кляси капіталістів.

А, що робітники споживають засоби прожитку, куплені за свою плату, тому вони змушені все ново продавати свою робітну силу.

Так отже, зі становища репродукції, робітник працює в інтересі капіталу не тільки під час свого робітного часу, але теж під час свого »вільного« часу. Він єсть і не для себе, тільки тому, щоби заховати для кляси капіталістів свою робітну силу. Отже капіталістові цілком' не байдуже, як робітник єсть і п'є. Коли робітник у неділю впеться так, що в понеділок, замісць відпочати і відновити свою робітну силу, він похмелений, то капіталіст уважає це не шкодою для власних інтересів робітника, тільки злочином супроти капіталу, зловживиттям робітної сили, яка належить до капіталу.

Зі становища процесу репродукції стає приналежністю капіталу вже не окрема купована-робітна сила, тільки цілий робітник, ціла робітнича кляса. Де робітник цього не хоче розуміти і має змогу усу-

нутися від того, наприклад, через еміграцію, там капіталіст не вагається серед певних обставин витолкувати йому шляхом законного примусу, що він має удержувати себе і розмножуватися не для себе, тільки для капіталу. Так, наприклад, давніше примусові закони заборонювали в переважній частині держав еміграцію справних робітників. Сьогодня цього не треба. Капіталістичний спосіб продукції зміцнює настільки, що його закони переводяться звичайно в практиці як економічні примусові закони, без політичної допомоги. Сьогодня робітник прикований невидимими кайданами до капіталу і він натрапляє на капітал всюди, куди не обернеться.

Очевидно нашим »суспільним реформаторам« здається ця залежність від класи капіталістів невистарчаючою. Способом »розвязки суспільного питання« є для них приковання робітника до окремого капіталіста через обмеження права переселення, творення рафінованих системів робітничих домів і інші подібні »реформи«.

Четвертий розділ.

Переміна надвартості в капітал.

1. Як надвартість стає капіталом.

Такий випадок, що капіталіст спожитковує цілу надвартість, виїмковий. Звичайно він перемінює надвартість, що найменьше частину її, в капітал. »Ужиття надвартости за капітал або поновна переміна надвартости в капітал зветься акумуляцією капіталу.«

Цей процес легко наглядно представити. Пригадаймо собі наш приклад з попереднього розділу. Капітал 10 000 марок дає капіталістові річно 2000 марок надвартости. Коли капіталіст не спожиткує її, тільки докладе до свого первісного капіталу, тоді буде мати 12 000 капіталу, який, при таких самих умовах, принесе йому річну надвартість 2400 марок. Коли їх додати до капіталу, він побільшиться до 14 400 марок, а річна надвартість до 2880 марок; повторення того самого процесу в слідуочім році дасть капіталу 17 280 марок і 3456 марок надвартости, отже разом всього 20 736 марок і так далі. Через акумуляцію надвартости капітал за чотири роки більш ніж подвоїться.

Для нас не має значіння, чи акумулюється ціла надвартість, чи тільки її частина. Так само не має для нашого досліду значіння, в який спосіб акумулюється надвартість, чи з неї твориться додатковий чи новий капітал. Власник прядільні може ужити свою надвартість, щоб побільшити свою фабрику, поставити більше машин і більше робітників та купити більше сировини; але він може ужити її також на будову нової прядільні або на з'організовання цілком іншого підприємства, як ткальні, копальні вугля і. т. д. Яке б не було ужиття надвартості, вона перемінюється в цім випадку все назад в капітал, тобто в вартість, яка плодить надвартість.

Але щоб надвартість стала капіталом, вона мусить, перебувши раз переміну з товару в гроші, перебути знову переміну з грошей у відповідні товари. Візьмім, наприклад, прядільника бавовни. Припустім, що він продав свою пряжу і має тепер кромі первісного вкладеного капіталу ще надвартість у формі грошей. Побіч первісного капіталу має тепер і ця надвартість перемінитися в новий капітал. Це тільки тоді можливе, коли він найде на ринку відповідно побільшену скількість товарів, які можуть служити йому за продукційні засоби: якщо надвартість має стати додатковим капіталом (має бути додана до капіталу), тоді мусить бути під рукою додаткова сировина — в нашім прикладі бавовна —, мусять бути додаткові засоби праці — напр., машини —, додаткові засоби прожитку для удержання більшої скіль-

кости робітних сил і врешті додаткові робітні сили, а це значить, що матеріальні передумови поширення продукції мусять існувати, заки ще можлива акумуляція капіталу.

Однаке прядільник може надіятися, що він найде на товаровім ринку потрібні додаткові продукційні засоби. Бо не тільки в самім прядільнім промислі, але таксамо на бавовняних плянтаціях, у фабриках машин, в копальнях вугля і. т. д. — всюди продукується одночасно надвартість, отже також додатковий продукт.

Коли взяти під увагу не ту надвартість, яка припадає в однім році окремому капіталістові, тільки річну суму надвартості, яку присвоює собі ціла кляса капіталістів, тоді виступає як правило: Надвартість не може перемінитися (в цілості або в часті) в капітал, коли нема під рукою додаткового продукту зложеного (в цілості або в часті), з продукційних засобів і засобів прожитку для робітника.

Але звідки взяти додаткових робітників? Тим капіталіст не потребує гризтися; коли він дасть робітникам у платі потрібні засоби для животіння, вони будуть самі дбати про своє розмежування.

Робітнича кляса продукує сама додаткових робітників, потрібних задля розширення продукції, задля репродукції на вищому щаблі.

Ми бачили, що при простій репродукції кождий капітал стає по кількох роках акумульованим, зложеним з самої надвартості. Але такий капітал може бодай на початку свого існування

бути вислідом праці свого власника. Інакше з таким капіталом, що з самого початку повстав з акумульованої надвартості. Він відразу виразно виступає як вислід праці тих, до яких він не належить. Акумуляція надвартости це присвоєння незаплаченої праці задля дального ширшого присвоювання незаплаченої праці.

Яка суперечність з основами товарообміну! Ми бачили, що обмін товарів вимагає з одного боку приватної власності продуцента на продукті, з другого боку виміни рівних вартостей так, що ніхто не може набути вартість іншим шляхом, як тільки власною працею або через віддачу рівної вартости.

Тепер бачимо, що підставою капіталістичного способу продукції з одного боку розділ робітника від продукту його праці; той, що витворює продукт, і той, що є його власником, це тепер дві ріжні особи; з другого боку бачимо присвоювання вартости без віддачі рівної вартости, тобто присвоювання надвартости. А крім того бачимо тепер надвартість не тільки як вислід, але й як основу капіталістичного продукційного процесу. Не тільки з капіталу повстас надвартість, але з надвартости повстас капітал так, що врешті найбільша частина всіх багацтв складається з вартостей, присвоєних без віддачі рівної вартости.

Таке перекривлення основ товарової продукції відбулося не в суперечії законам, але на основі її законів.

»З тою самою конечністю, з якою товарова продукція стає на певному ступні розвитку капіталістичною товаровою продукцією — і тільки на ґрунті капіталістичного способу продукції товар стає загальною, пануючою формою продукту — з такою самою конечністю перемінюються закони власності товарової продукції в закони капіталістичного присвоєння. Отже можна подивляти хитрість Прудона, котрий хоче усунути капіталістичну власність — виступаючи в обороні вічних законів власності товарової продукції!«

2. Здергливість капіталіста.

Дотепер ми розглядали два крайні випадки, коли надвартість цілковито консумується або цілковито акумулюється. Але ми вже згадували, що звичайно тільки частина надвартості консумується, а частина акумулюється. Першу частину вважається доходом в тіснішім значенню слова.

Від волі капіталіста залежить, яку частину надвартості він схоче спожиткувати, а яку перемінити в капітал. Рішення тої справи викликує в його серці різке роздвоєння.

Разом з Фавстом він може сказати:

»В моїх грудях дві душі поселились,
Обі вони бажають розлучиться.
В одній огні кохання розпалились,
Вона усім еством життя держиться.
А друга, — друга рветься мандрувати,
На ті левади — де ростуть дукати.

Так, у капіталіста повторюється особливим способом стара суперечність між роскішю тіла й аскезою, між поганством і християнством. Жадливо кидав капіталіст оком на втіхи цього світа, але кожда роскіш, якої він не може дістати дурно, видається йому гріхом.

Та частина надвартости, яку капіталіст спожитковує особисто, не є звичайно довільною, тільки історично встановленою величиною; як плату робітника, так і її означує звичаєвий, »відповідний станові« спосіб життя даної суспільної верстви.

Як робітник, так і капіталіст, належить хоч і в іншому розумінню, ввесь свій вік до капіталу. Він не тільки змушений конкуренцією придержуватися в своїм підприємстві, законів капіталістичного способу продукції, але й у приватнім життю він підлягає його вимогам. Якщо він живе надто легкодушно, як перебірає мірку, тоді говорять про нього: це розтратник, — і його кредит падає. Як жеж він скінчар, не робить видатків відповідно до свого стану, то це робить враження, що його підприємство не дає звичайного пересічного доходу, і його кредит теж терпить від того. Так отже капіталіст змушений спожитковувати зі своєї надвартости певну частину, відповідно до часу і його кола. Однаке ця величина далеко еластичніша, ніж величина заробітної плати.

Зате та частина надвартости, що має бути акумульована, не знає ніяких меж крім хиба загаль-

ної маси самої надвартості і еластичних коштів прожитку самого капіталіста. Чим більше акумулюється, тим краще. Сам капіталістичний спосіб продукції вимагає необхідно безпереривної акумуляції капіталу. Ми бачили, як з розвитком техніки зростає все більше сума капіталу, потрібна задля основання і ведення підприємства в певній галузі праці, якщо продукти мають бути витворювані коштом пересічно необхідної праці. Коли в певній галузі праці треба сьогодня вложить в підприємство мінімально, наприклад, суму 20 000 марок, щоби підприємство було спосібне до конкуренції, то через введення нових методів праці, нових, більших машин і. інь. може ця мінімальна сума по двацятьох літах піднестися до 50 000 марок. Коли капіталіст, який зпершу почав своє підприємство з 20 000 марок, не з'акумулював досить надвартости так, що по двацятьох роках має до розпорядимости не 50 000 марок, тільки 30 000, тоді, правдоподібно, він не видержить конкуренції і впаде. Але не треба аж такої принуки, щоби наклонити капіталіста до акумульовання капіталу. Новітній спосіб продукції розвиває в капіталіста потребу акумулювати задля самої акумуляції так-само, як попередній ступінь товарової продукції викликував жадобу збирати й ховати золото і срібло. Як збирання скарбів, так і акумуляція капіталу не має в собі ніяких меж, вона безмежна. Скільки б не посідав капіталіст і хоча б його дохід перейшов вже давно межі його консумційної спосібності, все він буде жадний далі нових надвар-

тостей не тому, щоб їх уживати, тільки щоб збільшили свої капітали.

Класична економія обговорювала цілком пристодушно наслідки і причини акумуляції з одного боку і консумції кляси капіталістів з другого боку. Вона займалася акумуляцією капіталу тільки з економічного боку, не з морального, що було, очевидно, дуже неморальне.

Але тоді почав розвиватися пролетаріят і осягнув певну клясову свідомість. З кінця двадцятих років робітничий рух став сильно проявлятися в Англії і Франції. Тепер ходило вже не про те, щоб досліджувати економічні проблеми, тільки щоб оправдати капітал. В економію введено »етику«, на старі літа стала ця поважна дама моральною. Знання стало побічною справою, а »чуття« головною, і при помочі того чуття відкрито незабаром, що капіталіст довершує гідного подиву геройства, коли він не спожитковує надвартости, тільки здержується від того і акумулює її. Само собою розумілося, що цьому новому святому належиться від робітників пошана і вдяка, але так само було ясно, що той святець, при найбільшій здружливості, не міг жити з самої вдяки й пошани; і тому власне задля піддержки його ситої чесноти і виплатної моралі признали йому економісти моральне право на винагороду за акумуляцію незаплаченої праці: простацьке слово »прибуток« переображене, і так повстав вислів — нагорода за здружливість.

3. Здержаність робітника й інші обставини, які впливають на розміри акумуляції.

Чим більше »самовідречення« капіталіста, тим більші розміри акумуляції. На його щастя є ще інші чинники, які впливають рішаючо на розміри акумуляції. Все те, що збільшує масу надвартості, поширює теж — серед таких самих умов — розміри акумуляції. Знаємо вже, які причини впливають рішаючо на масу надвартости. Пригадаємо тут тільки деякі з них, що з нашого теперішнього становища кидають на справу нове світло. Одна з найважніших між ними це здержаність робітника. Ясно, що, чим меньша плата робітника, тим більша норма надвартости, тим більше, при такій самій консумції капіталіста, лишається надвартости для акумуляції. Все, що обнижує вартість робітної сили або може знизити заробітну плату низше тої вартости, все те пособляє акумуляції капіталу. Звідти походить обурення капіталу і його оборонців на »роскішне життя« робітників, які підривають »народній добробут«, коли курять цигари і п'ють пиво. Казка про шампанське, на яке мав позволити собі раз в 1872 р. один робітник в Берліні, оббігла цілу капіталістичну пресу як ганебна пляма на робітничій клясі.

З гідною подиву винахідливістю видумав капіталістичний світ безліч уладжень і методів, які мають підтримувати здержаність робітника, починаючи від румфордської зупи аж до людової кухні і вегетеріянства. Маркс наводить в »Капі-

талі» деякі характеристичні приклади таких ула-
джень. Туди направляємо тих, які хочуть заня-
тися докладніше цею темою.

Дуже немиле для капіталіста те, що кожде по-
ширення підприємства вимагає відносно високої
витрати постійного капіталу; ця витрата стає тим
більша, чим більше удосконалюються у великій
промисловости машини. Однаке лишається йому
одна потіха, що, коли вже в нього є постійний
капітал, потрібний до ведення підприємства, тоді
він може в певних межах розширювати продукцію,
додаючи змінний капітал, і не потребує одночас-
но додавати в тім самім відношенню постійний ка-
пітал. Коли фабрикантові діла добре йдуть і він
схоче продукувати більше, тоді він може осягну-
ти це деколи, продовжуючи працю на 2—3 години.
Він не потребує справляти нових машин, ані буду-
вати нових фабричних будинків, тільки мусить
збільшити скількість сировини і помічних мате-
ріалів.

Але є й такі галузі промисловости, де не треба
купувати ніякої сировини, наприклад, в гірництві,
або де треба вкладати тільки небагато сиріх ма-
теріалів, як, наприклад, насіння і погній у хлібо-
робстві. Там вистарчає часто просте збільшення
праці, щоби збільшити масу продукту. Збільшення
маси продукту походить тут тільки від землі і пра-
ці, але капітал опанував обидва ці чинники і має
через те змогу »розтягти елементи своєї акумуля-
ції поза межі поставлені, як здавалося б, його
власною величиною, тобто поза межі поставлені

величиною вартости і маси випродукованих уже продукційних засобів, в яких він міститься.«

Таксамо, як землю й робітника, капітал опанував також науку; хоч капітал як такий не має ніякої участі в розвитку науки, то проте тільки він один користає зі всіх плодів поступу науки, який поселяє продуктивності праці. Тим самим він поселяє акумуляції капіталу. Зі збільшенням продуктивності сили праці падає вартість робітної сили і росте норма надвартості; далі зрост продуктивності праці дає змогу самому капіталістові набувати для свого особистого ужитку більшу скількість подешевіших засобів прожитку без більшої витрати надвартості або ту саму скількість, що дотепер, з меншою витратою, отже дає йому змогу вигідніше жити або без особистих обмежень більше акумулювати; часто одночасно одно і друге.

Чим більший вкладений капітал, тим продуктивніша праця, тим більша не тільки норма, але й маса надвартості, тим більше може капітал спожиткувати і крім того акумулювати.

.Із дотеперішніх уваг бачимо вже, що капітал це не незмінна, тільки дуже еластична величина, яка може значно розтягатися і звужуватися; він творить тільки частину суспільного багацтва; він може побільшуватися через додатки з інших частин того багацтва, а саме з консумційного фонду кляси капіталістів і також кляси робітників, і може зменьшуватися через витрати на ці фонди. Його вплив збільшу-

ється через продовження робітного часу, збільшення продуктивності праці, сильніше використання землі. Тут поминаємо цілковито умови циркуляційного процесу, наприклад, швидший або повільніший оборот капіталу, поминаємо також відносини кредитової системи, які мають велике значення для розширення або зменшення капіталу і його меж. Про те тут не можемо ще говорити. Але вже самі умови продукційного процесу вказують нам еластичність капіталу. Однаке для економістів капітал це означена величина з означенюю силою впливу. Так само і змінний капітал відається їм незмінною величиною, так названим робітним фондом. »Певна маса капіталу,« кажуть вони, »призначена на плату для робітників. Чим більше робітників, тим меньша пайка припадає на кожного з них; чим меньше робітників, тим більша ця пайка.« Змінний капітал змішуває теж з засобами прожитку для робітників, які він репрезентує, і казали: »Скількість робітників, занятих в даній країні, і висота плати залежить від скількості існуючих засобів прожитку. Коли плата за низька, або коли багато робітників не може найти праці, то це походить тільки з того, що скількість робітників збільшується швидше, ніж скількість засобів прожитку.«

На таких підставах оперта так звана теорія Мальтуса.

П'ятий розділ.

Перенаселення.

1. »Залізний закон плати.«

Як відомо, мальтузіянці кажуть, що робітники через свої «легкодушні звички» розмножуються швидше, ніж може побільшуватися маса засобів прожитку, яка є до розпорядимости, або, щоб докладніше сказати, змінний капітал. Наслідком цього появляється перенаселення, т. зн., що капіталістам предкладає свою працю більше робітників, ніж вони можуть наймити, що засоби прожитку, які є до розпорядимости, не вистарчують для всіх робітників, що отже, як довго не буде обмежене розмножування робітників, мусить необхідно бодай частина робітничої кляси znositi безробіття, голод і всякі пороки та нужду, які з тим звязані.

Так кажуть мальтузіянці. Тепер розглянемо на основі Маркса, як укладаються на ділі взаємини між зростом капіталу і збільшенням робітничої кляси.

»Найважнішим чинником при цім досліді,« каже Маркс (гл. 628 стор. 3-го, 576 стор. 4-го видання »Капіталу«. В 1. і 2. видан. нема цього викладу),

»є склад капіталу і ті зміни, які він переходить під час акумуляційного процесу.«

»Склад капіталу треба розуміти в двоякім значенню. Щодо вартості склад капіталу залежить від відношення, в якім він ділиться на постійний капітал або вартість продукційних засобів і змінний капітал або вартість робітної сили, тобто загальну суму заробітної плати. Щодо матеріалу, під яким він виступає в продукційному процесі, кождий капітал ділиться на продукційні засоби і живу робітну силу; цей склад залежить від відношення між масою ужитих продукційних засобів з одного боку і скількістю праці, потрібної задля їх ужиття. Перше відношення я називаю вартісним складом капіталу, друге технічним складом капіталу. Між обома є тіsnі взаємні звязки. Щоби їх відзначити, я буду називати вартісний склад капіталу, оскільки він залежить від технічного складу капіталу і відбиває в собі його зміни, органічним складом капіталу. Де бесіда просто про склад капіталу, там завсіди розуміється органічний склад його.«

Цей склад у ріжних окремих капіталах ріжний. Будемо брати далі пересічний склад суспільного капіталу даної країни.

Після цих вступних уваг перейдім до нашого досліду.

Перше всього розгляньмо найпростіший випадок: нехай акумуляція відбувається без зміни в складі капіталу, тобто хай певна скількість продукційних засобів вимагає завсіди задля пущення

в рух такої самої скількості робітної сили. Для наглядності візьмім капітал 100 000 марок, що складається в трьох четвертих частях з постійного капіталу і в одній четвертій зі змінного капіталу. Коли до цього первісного капіталу додається з надвартості 20 000 марок, то цей додатковий капітал розділюється, після нашого заложення, в тім самім відношенню, як і початковий; цілий капітал буде складатися тепер з 90 000 марок постійного і 30 000 марок змінного капіталу; останній збільшився отже в тім самім відношенню, що й перший, тобто на 20 процентів. Але коли новий додатковий капітал має творити нову вартість, тоді він потребує додаткової робітної сили. Отже надвартість 20 000 марок, яка має бути акумульована, може тільки в тім випадку стати капіталом, коли і скількість робітників, що стоїть до її ропорядимости, збільшиться на 20 процентів.

Коли при незміненім складі капіталу скількість робітників не збільшується таксамо швидко, як капітал, тоді попит за робітниками росте швидше, ніж іх подача, і заробітна плата йде вгору.

Цей випадок мають малтузіянці на увазі, коли задля »розвязки суспільного питання« захваляють обмеження розмножування робітників. Перш за все вони забивають, що капіталістичне відношення, відношення між капіталістами і насмінми робітниками, не може бути розвязане через збільшення заробітної плати. Акумуляція капіталу означує відновлення капіталістичного відношення на вищім ступні, означує зрост ка-

піталів і маси надвартості, тобто незаплаченої праці, з одного боку і збільшення пролетаріату з другого боку.

Навіть тоді, як акумуляція капіталу підносить вартість праці, це не може статися без одночасного збільшення пролетаріату, це не може статися без поширення обсягу панування капіталу.

Але заробітна плата не може ніколи піднестися настільки вгору, щоби загрожувати саму надвартість. Попит робітної сили викликується при капіталістичнім способі продукції потребою капіталу творення нової вартості, потребою продукції надвартості. Тому капітал не буде ніколи купувати робітну силу по такій ціні, яка робить продукцію надвартості неможливою.

Коли заробітна плата через акумуляцію капіталу йде вгору, тоді є дві можливості: або зрості ціни праці не перешкоджую поступові акумуляції — бо хоч навіть норма надвартості падає, то проте одночасно наслідком акумуляції маса надвартості може рости. »В тім випадку ясно, що зменшення незаплаченої частини праці не шкодить цілковито поширенню панування капіталу.« Або знов акумуляція слабне, »бо притуплюється приваб барішів.« Акумуляція зменшується, а разом з тим зменшується причина, яка гнала вгору заробітну плату. Через те вона падає, поки не дійде до стану, який відповідав би потребам вихісовання капіталу. »Так механізм капіталістичного способу продукції усуває перешкоди, які сам творить.«

Тут бачимо особливий взаємний вплив заплаченої і незаплаченої праці. »Коли скількість незаплаченої праці, яку дає робітнича кляса і яку акумулює кляса капіталістів, росте так швидко, що може перемінитися в капітал тільки через надзвичайні додатки заплаченої праці, тоді плаща йде вгору і, при незмінених інших умовах, незаплачена праця відносно зменшується. Але коли це зменшення досягне того пункту, коли надвартість для збільшення капіталу не появляється вже в нормальній скількості, тоді приходить реакція: мала частина доходу капіталізується, акумуляція слабне і зрост заробітної плати дістає удар у протилежний бік. Отже підвишка заробітної плати відбувається в межах, які не тільки не нарушують основ капіталістичної системи, але забезпечують навіть її віднову на вищому ступні«.

Хитання в акумуляції капіталу, які держать плату в певних межах, видаються міщенським економістам хитанням скількості існуючих насмінних робітників. Вони падають тут жертвою такої самої мани, як і ті люди, що думають, буцім то сонце крутиться довкола землі, а земля стоїть на місці¹⁾). Коли акумуляція капіталу стає по-

Маркс каже: »У часах крізи індустріального обороту загальний упадок товарових цін проявляється як зрост релятивної вартости грошей, а в часах розвитку загальний зрост товарових цін виступає як упадок відносної вартости грошей. З того т.зв. «Currency school» виводить твердження, що при високих цінах за багато грошей в обігу, а при низьких за мало. Їх неуцтво і цілко-

вільніща, то це викликує враження, буćм то робітниче населення росте швидше, ніж звичайно; коли темпо акумуляції стає швидше, тоді здається, що робітниче населення зменшується або збільшується повільніше, ніж звичайно. І, справді, явище, що заробітна плата хитається то в гору, то в долину, не виходячи поза певні межі, або так званий »залізний закон плати« доказується тим, що через зрост плати робітниче населення розмножується швидко і ця збільшена подача обнижує плату; зате обниження плати викликує більшу смертність у робітничій клясі, що зменшує подачу робітної сили і тим чином підносить знову плату.

Проти такого пояснення говорить вже той простий факт, що, як кожному відомо, заробітна плата хитається не від одного покоління до другого, тільки в далеко коротших відступах часу. До цього ми вернемо ще раз.

2. Промислова запасна (резервова) армія.

До тепер ми приймали, що акумуляція відбувається без зміни складу капіталу. Але такі зміни заходять обовязково час до часу в процесі акумуляції.

Технічний склад капіталу змінюється під впливом кожної зміни продуктивності

вите нерозуміння фактів мають свою достойну паралелю у тих економістах, котрі явища акумуляції так пояснюють, що раз е за мало, а раз за багато робітників.«

праці. Зі зростом продуктивності праці робітника росте, при тих самих інших умовах, маса продукційних засобів, які він перемінює в продукт. Росте маса сировини, які він перероблює, ростуть засоби праці, яких він уживає і. т. д. Разом з продуктивністю праці збільшується отже скількість продукційних засобів у відношенню до втіленої в них робітної сили, або, що на те саме виходить, зменьшується скількість ужитої праці в відношенню до порушуваної нею скількості продукційних засобів.

Ця зміна в технічнім складі капіталу відбивається знов на його вартіснім складі. Вона проявляється тут як відносне зменшення змінної і збільшення постійної частини капіталу. Але зміни в вартіснім складі капіталу не відповідають докладно змінам в його технічнім складі, бо зі зростом продуктивності праці не тільки підноситься скількість з'ужитих продукційних засобів, але також падає вартість їх, хоч і в меншій мірі, як росте їхня маса. На початку минулого віку був, наприклад, капітал, вкладений у прядільнім промислі, на половину постійний, а на половину змінний. Маса сировини, засобів праці і. т. д., які прядільник перероблює сьогодня при тій самій витраті праці, є багато тисячів разів більша, ніж тоді; однаке вартісне відношення між постійним і змінним капіталом змінилося далеко менше; постійний капітал в прядільному промислі відноситься тепер до змінного може як сім до одного.

На всякий спосіб зрост продуктивності праці означає при капіталістичнім способі продукції відносне зменшення змінного капіталу.

Продуктивність праці і акумуляція капіталу стоять між собою в найтіснішім звязку.

Товарова продукція вимагає, щоби продукційні засоби були приватною власністю одиниць. Але розвиток суспільної продуктивної сили праці вимагає кооперації, великих мас сировини і засобів праці і. т. д. Зібрання таких величеських продукційних засобів в руках одиниць можливе при товаровій продукції тільки тоді, коли індивідуальні капітали акумульовані в достаточній мірі. »Грунт товарової продукції може зносити на вищому ступні продукцію тільки в капіталістичній формі«. Отже певна висота акумуляції капіталу є передумовою певної висоти продуктивності праці. Але кождий метод збільшення продуктивності праці стає при капіталістичнім способі продукції методом збільшення продукції надзваргости і через те приносить можливість збільшення акумуляції. Вона спричинює зі свого боку розширення ступня продукції, яке дає знов найсильнішу спонуку до збільшення продуктивності праці. Отже акумуляція капіталу і продуктивна сила праці розвивають одна одну все більше й більше.

Вплив побільшення поодиноких капіталів через акумуляцію спинюється одночасно через поділ старих капіталів, наприклад, при спадкових поділах, і через виділення нових самостійних капіталів. Однаке ця перешкода акумуляції більш

чим анулюється (зноситься) через централізацію, сполучу існуючих капіталів, через проковтування малих капіталів великими. Така централізація приносить так само піднесення продуктивності праці, зміну в технічному складі капіталу, як і акумуляція. З другого боку акумуляція підпомагає централізацію і навпаки. Чим більший капітал я акумулюю, тим лекше він зможе перемогти в конкуренційній боротьбі малі капітали і їх проковтнути. Чим більше малих капіталів проковтне мій капітал, тим більша буде продуктивність виконаної при його помочі праці, тим обширніша буде акумуляція.

Але назирання велических мас капіталу в кількох руках розвиває продуктивність не тільки в тих галузах праці, які підлягають капіталістичному способові продукції. Багато малих капіталів, прогнаних з великих промислових галузей, втікає в такі галузі праці, в яких капіталістичне підприємство ще не стануло міцною ногою, де малий капітал здібний ще до конкуренції, і підготовляє таким робом ґрунт до включення і тих промислових галузей в обсяг впливів капіталізму.

Як бачимо отже, капіталістичний спосіб продукції перебуває постійно в стані технічної революції, яка веде безперестанно до збільшення постійного капіталу і відносного зменшення змінного капіталу.

І це відносне зменшування змінного капіталу поступає без порівнання швидше, ніж акуму-

ляція. Новий капітал, утворений в процесі акумуляції, потребує відповідно до своєї величини далеко менше додаткових робітників. А одночасно з акумуляцією поступає теж революціонізування старого капіталу. Коли яка машина з'ужиється, а міжтим техніка поступила наперед, тоді на її місце не береться другої такої самої, тільки уліпшеної, при помочі якої робітник може дати більше продуктів, ніж дотепер. Старий капітал відновлюється у все більше продуктивній формі; а це має такий наслідок, що капітал відправляє чим раз більше робітників, яким він дотепер давав працю.

Централізація це одна з наймогутніших підйомів переміни старого капіталу.

Чим швидше поступає наперед централізація і технічна революція старого капіталу, тим скорше мусить поступати акумуляція нового капіталу, коли скількість працюючих робітників не має зменьшитися. Але чим швидше поступає наперед акумуляція, тим сильніше піддержується централізація і технічна революція.

Мальтузіянці розповідають нам, що »перенаселення« походить з того, що засоби прожитку (до-кладніще сказавши, змінний капітал) збільшуються в аритметичній прогресії, у відношенню як $1:2:3:4:5$ і. т. д., а населення виказує тенденцію збільшатись в геометричній прогресії, як $1:2:4:8:16$ і. т. д. Отже зрост населення переганяє завсіди зрост засобів прожитку: природним наслідком цього є гріх і нужда.

На ділі, що прогресивно поступає, то це

зменшення змінного капіталу одночасно зі зростом загального капіталу. Коли первісно змінний капітал творив $\frac{1}{2}$ цілого капіталу, то далі творить він тільки $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{5}$, $\frac{1}{6}$ і. т. д. цілого капіталу.

»Це відносне зменшення змінної складової частини капіталу, яке приспішується зростом цілого капіталу і яке поступає швидше, ніж зрост цілого капіталу, виглядає, навпаки, завсіди як абсолютний зрост робітничого населення, швидший від зросту змінного капіталу або засобів його заняття. На ділі капіталістична акумуляція продукує завсіди, і то відповідно до своєї енергії і розмірів, релятивну, тобто для потреб з'ужитковання капіталу зайву надвишку робітничого населення, отже непотрібне або додаткове робітниче населення«.

Зміна в складі цілого суспільного капіталу не відбувається однаково в усіх його частинах. В однім випадку капітал росте через акумуляцію, зпершу без зміни своєї технічної основи, і тому приймає нові робітні сили пропорціонально до свого зросту. В іншому випадку склад капіталу змінюється без зросту його абсолютної величини, тільки через заміну старого капіталу новим у більше продуктивній формі; — тоді скількість занятих робітників зменшується релятивно і абсолютно. Поміж цими двома крайніми випадками приходить безліч комбінацій залежно від впливу акумуляції, централізації і переміни старого капіталу на продуктивнішу форму, а всі вони при-

носять зі собою або впрост звільнення робітників, »або більш незамітне та проте не менше діткливе утруднення приняття додаткових робітників звичайними відпливовими каналами«. Тим чином робітниче населення перебуває цілий час у руху, тут його притягають, там відпихають і цей рух тим сильніший, чим швидша зміна складу капіталу, чим більша продуктивність праці, чим сильніша акумуляція капіталу.

Маркс подає з англійської статистики багато прикладів відносного, часто також абсолютно зменшення скількості працюючих робітників в багатьох галузах промисловости. З новішої статистики беремо слідуючі два приклади абсолютно зменшення скількості працюючих робітників при одночасному поширенню продукції.

Один приклад дає нам бавовняний промисл Великої Британії в періоді від 1861 до 1871 рр. В тім часі було

Скількість	1861	1871
фабрик	2 887	2 483
веретен	30 387 467	34 695 221
парових ткацьких варстатів .	399 992	440 676
робітників	456 646	450 087

Одночасно зі зменшенням скількості працюючих робітників бачимо зменшення скількості фабрик і збільшення скількості веретен і варстатів; це все признаки централізації і акумуляції капіталу.

Від 1895 р. до 1904 р. консумція бавовни зросла в Англії з 1550 міліонів фунтів до 1700 міліонів, одночасно скількість робітників у бавовняних фабриках з 539 000 до 523 000.

Подібну картину дають деякі галузі німецького ткацького промислу: сильне зменшення скількості робітників, яке обмежується однаке тільки на малі підприємства. Великі підприємства і їх робітники ростуть — отже сильна централізація і акумуляція капіталу при одночаснім звільнюванню робітників. Так, наприклад, в шовково-ткацькім промислі в Німеччині бачимо:

Рік	Дрібні підприємства (до 5 робітників)		Середні підприємства (6 до 50 робітн.)		Великі підприємства (поперх 50 робітн.)	
	підприємств	робітників	підприємств	робітників	підприємств	робітників
1882	39500	57782	412	4902	69	13580
1895	16527	20484	192	3469	140	32129
1897	8272	12823	346	5650	240	48719
	-31228	-44959	-66	+748	+171	+35139

Таксамо у полотнянім промислі:

1882	71915	91039	404	5226	73	7543
1895	34032	43228	291	4593	120	19966
1897	14275	18949	265	5214	180	28177
	-57640	-72090	-139	-12	+107	+20634

(Приріст +, зменшення -)

Скількість робітників у ткальнях шовку і полотна разом зменшилась за 25 років на 60540. Але ж це зменшення було спричинене тільки упадком дрібних підприємств, скількість яких в

обидвох галузах промисловости зменьшилася на 88 868, отже на 80 процентів, а скількість їх робітників впала на 116 959. Натомісъ великі підприємства збільшилися зі 142 до 420, отже їх скількість побільшилася майже в троє, а скількість їх робітників зросла з 21 123 до 76 896, отже більше, ніж в троє.

Дотепер ми приймали, що збільшення або зменшення змінного капіталу відповідає докладно збільшенню або зменшенню скількості робітників. Але так не завсіди буває. Коли фабрикант при тій самій ціні праці продовжує робітний день, тоді він видасть більше заробітної плати; змінний капітал збільшиться отже без того, щоб треба було наймати більше робітників — їх скількість може одночасно навіть зменшитися.

Припустім, що підприємець наймає 1000 робітників, робітний день має 10 годин, а поденна заробітна плата виносить 2 марки. Капіталіст хоче вложить в своє підприємство новий капітал. Він може це зробити або так, що розширить робітню підприємства, купить нові машини і найме більше робітників. Але він може цей додатковий капітал, оскільки він непотрібний на купівлю більшої скількості сирого матеріялу, ужити ще й так, що продовжить робітний час тих робітників, що вже у нього працювали. Припустім, що він продовжить робітний день на 5 годин; ціна праці нехай лишається така сама; тоді заробітна плата буде виносити 3 марки, змінний капітал збіль-

шиться — при тих самих інших умовах — на 50 відсотків, але скількість робітників не збільшиться. В інтересі кожного капіталіста є переводити збільшення праці шляхом продовження робітного часу або збільшення інтензивності праці, а не шляхом збільшування скількості робітників, бо сума постійного капіталу, яку він мусить витратити, росте в першім випадку далеко поволіше, ніж у другім. А цей інтерес тим сильніший, чим більше щаблів має продукція. Отже його сила росте з акумуляцією капіталу.

Коли, наприклад, засобом праці робітника є лопата, яка коштує 2 марки, тоді підприємець не буде дуже проти того, щоби збільшити працю через відповідне побільшення скількості робітників. Інакше діється тоді, коли робітник уживає машини, які коштують 100 000 марок.

Разом з акумуляцією капіталу не тільки ростуть зусилля капіталістів переводити збільшення праці без відповідного побільшення скількості робітників, але одночасно зменшується сила опору робітничої класи проти такої тенденції. Зайва скількість робітників, витворена через акумуляцію капіталу, зменшує ізза конкуренції відпорну силу працюючих робітників. Вони змушені згодитися на додаткову працю; а додаткова праця перевинює знов ряди зайвого робітничого населення. Безробіття одних є умовою додаткової праці інших і навпаки.

Яб бачимо, акумуляція капіталу і її супровідні явища і наслідки, а саме централізація капіталів,

технічний переворот старого капіталу, додаткова праця і. т. д., виказують тенденцію зменьшувати скількість працюючих робітників в порівнанню до цілості ужитого капіталу, а деколи навіть абсолютно.

А одночасно акумуляція збільшує скількість робітників, які шукають праці, які стоять до розпорядимости капіталу, і то в таких розмірах, які багато перевищують побільшення населення взагалі.

У другій частині ми бачили, як то мануфактура і ще більше велика промисловість з поступом свого розвитку дозволяє уживати невишколені робітні сили на місце навчених; час науки робітника зменшується до мінімум, робітник може бути скоріше ужитий капіталом, час його репродукції скорочується. Одночасно в багатьох галузах праці жінки і діти роблять непотрібними дорослих робітників-мужчин. Через те не тільки безпосередно збільшується безмірно робітнича армія; економічна самостійність дівчат і молодих мужчин, їх спільна праця, а також можливість заставляти працювати разом і дітей від ранньої молодості, все те заохочує до вчасного подружжа і скорочує також час репродукції робітничої кляси.

Дальша могутня причина швидкого зросту робітничої армії появляється тоді, коли капіталістичний спосіб продукції опанує хліборобство. Збільшення продуктивності спричинює тут згори не тільки відносне, але й абсолютне зменшення

скількості працюючих робітників. В Англії було занятих у хліборобстві в 1861 році 2 210 449, в 1871 вже тільки 1 514 601, це є зменшення майже на 700 000. Ті, що таким шляхом стають »зайві«, переносяться до промислових округів, оскільки не емігрують цілковито, і збільшують там робітничу армію, яка стоїть до послуг капіталу.

Врешті не забуваймо впливу залізниць і парових кораблів, які дозволяють капіталові спроваджувати нові маси робітників із промислово відсталих околиць, як Ірландців, Поляків, Словаків, Італійців, Китайців і. т. д.

Так отже робітниче населення збільшується незвичайно швидко, швидше, ніж запотребовання капіталу в нових робітних силах, а наслідком цього є відносне перенаселення, витворене, як ми бачили, акумуляцією капіталу; не через збільшення непродуктивності праці, як впевняють економісти, тільки через піднесення її продуктивності.

Однаке існування так званої промислової резервової армії не спинює розвитку капіталу, навпаки, творить від певного моменту одну з його передумов.

Знаємо, що капітал це еластична величина. Чим більше розвивається капіталістичний спосіб продукції, тим гостріші і обширніші стають його рухи періодичного поширення і корчення. Новітня велика промисловість обертається, як це було вже вказано в другій частині, у питомім для

ней колі, яке до 1873 року повторювалося в періодах приблизно що десять років; воно починається середнім оживленням господарського життя, де оживлення росте швидко, приходить економічний розцвіт, нагле кольосальне поширення продукції, продукційна гарячка — потім крах, забагнення господарського життя, поки ринки не поширяться відповідно, щоб мати силу проковтнути надвишку продуктів, після чого приходить оздоровлення і починається наново стара гратільки в побільшених розмірах.

Так було тоді, як Маркс писав свій »Капітал«, що з'явився вперше в 1867 році. Так було й тоді, як він писав закінчення до другого видання свого »Капіталу« (24. січня 1873 р.), в якім він заявив, що наближається загальна кріза¹⁾.

Всі знаємо, як скоро і з якою докладністю стали ці пророцтва дійсністю.

¹⁾ Др. Штегеман, якого ми згадували вже в другій частині, зважує з острахом до цього вислову Маркса: »Маркс не вагається (!) заповідати близькість загальної крізи.« (Preußische Jahrbücher, LVII, ст. 227.) В дотичнім місці Маркс говорить про »явища періодичного циклю, який переходить новітня промисловість і вершком якого є — загальна кріза.« Виразніше не можна, мабуть, говорити. Однаке це не перешкоджує тому, що вчений пан доктор розуміє під цею крізою, про яку бесіда, — революцію. Педібні »помилки«, щоб висловитися парламентарно, траплялися, очевидно, завсіди як підтвердження найстражаливіших поглядів дуже багатьом »ученим«, які читали — або й не читали — і цитували Маркса.

Здавалося, що з крізою, яка почалася в 1873 р., капіталістичний спосіб продукції перейшов у нову фазу. Досі продуктивність великої промисловості розвивалася так швидко, що часами вона росла швидше, ніж розширявся світовий ринок; тепер наслідком велического поступу техніки і незвичайного поширення сфери панування капіталістичної продукції — аж на Росію, Америку, Східну Індію, Австралію — здавалося, що прийшла пора, коли світовий ринок тільки тимчасово і виїмково буде міг приймати всі продукти світової індустрії: замісць одного циклю десятилітнього, в якім по черзі приходили середнє оживлення економічного життя, гарячкова продукція, крах, забагнення і оживлення, мали ми від 1873 року хронічний гospодарської застій, постійне забагнення на економічному полі. Аж в 1889 р. перервало його поліпшення економічного життя, хвилеве піднесення спекуляційного духа, але воно проминуло незабаром знов і на його місце прийшло ще гірше забагнення гospодарського життя. Здавалося, що взагали до значнішого «економічного розцвіту» не прийде вже ніколи.

Однак таке припущення було помилкове. Від 1895 до 1900 ми мали знов період економічного розцвіту, такого сильного розцвіту, що багато оптимістів дійшло навіть до протилежного припущення, будім то би часи кріз загалом проминули або будім вони зникають.

Таке припущення було згори нестійне, бо при

капіталістичнім способі продукції кождий економічний розвиток мусить з конечністю кінчитися крізю, яка теж і прийшла швидко.

Однаке нам тут ходить тільки про хвилеві розширення і скорчення капіталу, а ці відбуваються так само під час хронічного економічного застою, як і під час десятилітнього циклю крізь економічного розвитку.

Кожде таке хвилеве розширення капіталу витворює більшу потребу робучих сил; як заспокоюється її? Заробітна плата підноситься, а наслідком цього є, після теорії економістів, побільшення населення — за двацять років робітниче населення буде вже досить велике, щоб капітал міг використати кон'юнктуру. Але ж вона триває кождим разом тільки кілька років, часто лише декілька місяців! На щастя для капіталу, справа стоїть на ділі інакше, як після теорії »залізного закону праці«. Капіталістичний спосіб продукції витворює, як ми бачили, штучно зайве робітниче населення; де в та резервова армія, з якої капітал може в кождій хвилині брати стільки додаткових робітників, скільки йому потрібно; без неї був би неможливий цей характеристичний ударний розвиток великої капіталістичної промисловості. Де була б тепер німецька промисловість, коли б з початком сімдесятих років і так само в другій половині девяностох років вона не найшла була стільки рук, що були »вільні« і стояли до її розпорядимости, ті цілі робітничі армії, які вона могла кинути до будови

залізниць, в нові копальні вугля, залізні рудники і. т. д. А резервова армія не тільки дозваляє нагло розширювати капітал, вона натискає теж на заробітну плату; а що навіть в часах найбільшого економічного розцвіту вона не буває цілковито ужита, то вона впливає на те, що навіть в часі найбільшого продукційного гамору заробітна плата не може перевищити певної межі.

Те, що видається збільшенням або зменшенням скількості населення, є на ділі тільки відбиттям періодичного поширення і скорочення капіталу. Коли малтузіянці вимагають від робітників, щоб вони нормували своє розмножування після скількості істнуючої праці, то це виходить тільки на те, що вони повинні приноровлювати свою скількість до кождочасних потреб капіталу.

Малтузіянізм полягає на переплутанню змінних продукційних потреб капіталу з продуктивною силою істнуючих продуктивних засобів; це переплутання було завсіди абсурдом, та найвиразніше показалося це в останніх двох десятиліттях. З того часу ми маємо в Європі по селах перенаселення через надмірну скількість засобів прожитку, перенаселення наслідком американської, індійської, австралійської конкуренції мяса і хліба!

Хоч як абсурдно це звучить, то проте ждання малтузіянізу це тільки відповідний вислів того становища, яке займає сьогодня робітник супроти капіталу: він є тільки принадлежністю капіталу; під час продукційного процесу продукційні засоби вживають його, а не він продукційні засоби; але,

як ми бачили, він належить до капіталу і поза працею, коли він консумує, коли годує себе і розмножується, то він мусить це робити так, як це відповідає найліпше інтересам капіталу. Власний продукт поневолює робітника: він повертає собі на службу не тільки його робітну силу, але й усі прояви життя його людського ества.

Шостий розділ.

Розсвіт капіталістичного способу продукції.

В останніх розділах ми бачили, як капітал витворює все наново свої власні передумови. Але ясно, що капітал у своїй класичній формі не міг був витворитися так довго, доки ці передумови не розвинулися до певного ступня. Які умови покликали їх до життя, на це питання ми дотепер ще не відповіли. При нашім досліді переміни грошей в капітал ми виходили з заложення, що з одного боку в руках приватних осіб находяться більші грошеві суми, а з другого боку на ринку продавається робітна сила як товар. Але ми не розсліджували, як робітна сила стала товаром і що зібрало до купи ці грошеві суми.

Отже нам лишається ще сказати що найголовніше про те питання.

Акумуляція капіталу це відновлення передумов капіталу. Первісне повстання передумов капіталу, яке стойть на початку його розвитку, Маркс називає первісною акумуляцією.

На питання про повстання капіталу економісти дають нам ту відповідь, яку вони мають завсіди

на поготівлю, коли вони не знають фактічних відносин або не хотути їх знати: а саме робінзонаду. Така відповідь має ті два добре боки, що не треба ніякого знання, щоб її винайти, і що її можна завсіди так скомпонувати, що вона каже власне те, що хочеться нею доказати.

Ці робінзонади, що мають пояснити повстання капіталу і погодити його зі звичайними правними поняттями, належать до найплітших казок того роду. Від сторійок з наших читанок для дітей вони ріжняться хиба тим, що вони більше нудні.¹⁾

Це все ті самі історії про чесного, пильного і поміркованого робітника, який став капіталістом, і про негодяїв, які прогайнували всі свої достатки і за кару мусять тепер до суду-віку з дітьми і внуками гарувати в поті чола на тих праведників та їх потомків.

Інакше виглядає первісна акумуляція, коли розслідити історію Європи від 14. віку. Вона має

¹⁾ Послухаймо, наприклад, Рошера: »Уявім собі рибацьке племя без приватної власності і капіталу, що живе голе по печерах та живиться морськими рибами, які при відпліві моря лишаються на березі в калюжах і даються ловити просто руками. Припустім, що всі робітники між собою рівні; кождий з них ловить і споживає щодня 3 риби. Але один розумний зпоміж них обмежується 100 днів на 2 риби денно, а призбираний тим чином запас 100 риб використовує на те, що через 50 днів усю свою робітну силу уживає на вироблення човна і рибацької сіти. При помочі того капіталу він ловить відтепер денно 30 риб.« (»Grundzüge der Nationalökonomie«, Штутгарт 1874, I, ст. 423.) До таких гнилих риб зводяться всі ці казки про початок капіталу.

два боки: Тільки один з них відомий ширшим народнім колам з ліберальної науки історії,

Промисловий капітал не міг повстати без вільних робітників, таких робітників, що не були в ніякім відношенню підданства, кріпацтва або цехового примусу. Він потребував свободи продукції в протиставленню до пут феодалізму, він мусів увільнитися від опіки феодальних панів. З того становища боротьба повстаючого капіталізму проявляється як боротьба з примусом і привілеями, як боротьба за свободу і рівність.

Цей бік приводять завсіди перед очі народу літературні адвокати міщенства. Ми не думаємо обнижувати значіння цеї боротьби, вже найменьше тепер, коли буржуазія починає сама відрікатися своєї минувшини. Але за цим гордим і пишним боком історії не можна забувати її оборотного боку: витворення пролетаріату і самого капіталу. Цей бік історії ще не цілком вияснений. У своїм »Капіталі« Маркс зробив це основно в відношенню до одної країни, а саме до Англії, колиски капіталістичного способу продукції, однокої країни, в якій первісна акумуляція виступила в своїй класичній формі. Деякі натяки на ті відносини находимо теж у »Зліднях фільософії«, 2. розд., § 2, ст. 121.

Подібний розвиток у Німеччині дається викавати, на жаль, тільки недокладно, бо він спинився і занидів через перенесення з Середземного Моря на Атлантичський Океан торговельних шляхів на схід, а далі через трицятрічну війну і усунення

Німеччини на протязі цілих віків від світового ринку.

Найбільшого перешкодою, яку стрінули зародки капіталу, була, побіч цехової організації по містах, спільна земельна власність сільських громад — деколи також більших спілок. Доки вона існувала, доти не було пролетарських мас. На щастя для капіталу, феодальна шляхта дбала про нього. Від часу хрестових походів торговля і товарова продукція розвивалися що раз більше. Творилися нові потреби товарів, які доставляла за гроші міська промисловість або міські купці. Але багацтво феодальної шляхти полягало на річевих або особистих чинитьbah підданих селян. Грошей у неї було мало. Чого вона не могла купити, те старалася грабувати. Тимчасом державна влада ставала чим раз сильніша. Проти ленних відділів низшої шляхти виступали наемники багатих міст і князів; розбишацтво ставало неможливим. Феодальні пани старалися видерти від селян гроші і маєток; тим загнали вони селян в розпучливе становище — гляди селянські війни — без сутнього зиску для себе. Тому, нарешті, щоби мати участь у нових пожитках, шляхтичі рішалися поволі ставати й собі такими продуентами товарів, як міста, і доходити до гроша тим способом, що продукували хліборобські продукти, як вовну, збіжжа і таке інше для продажі, а не тільки, як дотепер, для власної потреби.

Це вимагало розширення їхніх хліборобських

підприємств, керування яких перейшло в руки інспекторів, інтендантів або арендаторів, а таке розширення можливе було тільки коштом селянства. Селян, перемінених у кріпаків, можна було проганяти з їх жилищ, а їх землю прилучувати до земель, на яких господарив пан. Сільська спільнота власність, над котрою мали верховну владу шляхтичі, перемінилася в приватну власність панів, і селяне були тим економічно зруйновані.

Найбільш попитним сільським товаром була вовна, потрібна міському ткацькому промислові. Але розширення продукції вовни вимагало переміни ріллі в пасовиска для овець та прогнання багатьох селян з їхньої землі законним або незаконним шляхом, економічним або впрост фізичним примусом.

У тій самій мірі, як ріс міський ткацький промисл, росла теж скількість прогнаних і безземельних селян.

До того прийшло ще й те, що шляхта розпускала свої великі почети, які серед нових відносин не були для неї засобом сили, тільки причиною фінансової слабости. Врешті на користь капіталу впливула також реформація, яка не тільки кинула мешканців монастирів в ряди пролетаріату, але теж віддала церковні маєтки на поталу спекулянтам, що прогнали давніх, наслідних власників.

Такими способами велика частина сільського населення була відрвана від землі, від своїх продукційних засобів, і тим було створене те штучне »перенаселення«, та армія беззасібних пролетарів, що

змушені день за днем продавати свою робітну силу, потрібну капіталові.

Це феодальні пани мостили тим робом шлях капіталові, постачали міському й сільському капіталові пролетаріят і одночасно робили місце для сільської товарової продукції в великих розмірах, для капіталістичного сільського господарства. Капіталістичний характер, який від того часу приняло сільське господарство великої земельної власності, не був затертий, тільки викривлений через підданство і кріпацтво, що ще при нім лишилися.

Це тим комічніше, що великі земельні власники виставляють себе сьогодня за клясу, яка з природи покликана хоронити робітників перед капіталом і переводити гармонію між обома групами.

Через масове вивласнення селянства витворилось в західній Европі в 15. і 16. віках загальне волокитство. Воно стало великою небезпекою для суспільності, і для охорони перед ним карали за волокитство незвичайно жорстоко: батогами, тавруванням, відтинанням вух, навіть смертю.

Але хоч і було більше робітників без праці, ніж їх міг проковтнути капітал, то одночасно приплив придатних робітників часто не заспокоював потреб капіталу. Доки капіталістичний спосіб продукції стояв ще на ступні мануфактури, він був все залежний від робітників, що мали певну вправу в виконуванню своїх часткових операцій. Треба було часто цілих років, заки такий робітник

вспів набути потрібну вправу. До того змінний елемент капіталу був тоді ще значно вищий від його постійного елементу. Тому попит за наємною працею ріс швидко з кождою акумуляцією капіталу, а приплив придатної наємної праці поспівав за ним тільки поволі. Вправні робітники були не тільки відносно рідкі і пошукувані, але серед них жили ще традиції ремесла, коли то челядник стояв суспільно близько до майстра і міг ще сам мати надію стати майстром. Робітники були само-свідомі, були вперті і неслухняні; вони могли і хотіли не піддаватися дисципліні та вічній однomanітності капіталістичної промисловості. Тут мусіла вмішатися »вища сила«, щоби витворити для капіталу покірних робітників.

Як при охороні власності перед волокитами, як при переміні спільної власності в приватну (Маркс виказує це докладно щодо Англії), так і тут виступає теж державна влада, коли ходило про те, щоб призичайти робітників до капіталістичної дисципліни. Суворі розпорядки установляли найвищу границю заробітної плати, продовжували робітний день і заборонювали робітничі змови.

Як дуже відповідало все те духові міщенства, що саме тоді боролося за »свободу«, показалося, коли воно здобуло у французькій революції політичну владу; тоді воно вело завзяту війну проти останків спільної земельної власності, що була ще заховалася у Франції, та видало гостру заборону робітничих організацій.

Разом з пролетаріятом витворився для капіталу також внутрішній ринок. Перше продукувала кожда селянська сім'я все те, що їй було треба, засоби прожитку і продукти домашньої промисловости. Тепер стає інакше. Засоби прожитку продукуються тепер як товари на великих маєтках, зліплених з дотеперішньої громадської власності і з окремих селянських посілостей, та находяться для себе ринок у промислових округах. Продукти капіталістичної промисловости — в цій добі продукти мануфактури — мають збут серед наємних робітників в індустрії і по великих маєтках — та серед самих селян. Земля дуже часто надто мала, щоб їх прогодувати, сільське господарство стає тоді для них побічним заняттям, домашній промисл для власної потреби уступає назад, а на його місце приходить домашній промисл, що продукує товари для капіталіста, для купця; це одна з найгідкіших і найбільш поплатних форм капіталістичного визиску.

Ми бачили, як витворилися пролетаріят і штучне перенаселення, що дозволили розвинутися капіталістичному способові продукції. Він зі свого боку репродукує все ново пролетаріят і відносне перенаселення у що раз більших розмірах.

А звідки взялися ті багацтва в кількох руках, що були далішою передумовою капіталістичного способу продукції?

Два роди капіталу переняло середновічча від старини: лихварський капітал і купецький капітал. Від часу хрестових походів товарний рух

зі сходом розрісся надзвичайно, разом з тим збільшився купецький капітал і його централізація в кількох руках — пригадаймо тільки Фуг'єрів в Авгсбурзі, тих німецьких Ротшільдів 15. і 16. віків.

Однаке лихва і капітал не були одинокими джерелами, з яких плили ті грошеві суми, що від 15. віку мали що раз більше перемінюватися в промисловий капитал. Маркс представив у своїм «Капіталі» ще інші джерела. Щодо подробиць відсилаємо до його викладу, який достойно закінчує його близький історичний вивід про »первісну акумуляцію«. Тут подаємо тільки ядерними словами Маркса короткий перегляд ріжних методів тої акумуляції:

»Відкриття крайні золота і срібла в Америці, винищення, поневолення і закопання місцевого населення в копальні, початок завойовання і пліндування східної Індії; переміна Африки в місце полювання для торговлі чорношкірими, — ці події характеризують розсвіт капіталістичної продукційної доби. Ці ідилічні процеси є головні моменти первісної акумуляції. За ними йде торговельна війна європейських народів, що розігралася на цілій кулі земській. Вона починається відрванням Нідерляндів від Еспанії, набірає велических розмірів під час англійської протиякобінської війни та продовжується ще далі у війні за опіюм з Китаєм і. т. д.

»Ріжні моменти первісної акумуляції розділюються більше або менше, в хронологічному по-

рядку, головно поміж Еспанією, Португалією, Голландією, Францією й Англією. В Англії вони були зібрані при кінці 17. віку систематично в колоніяльну систему державних довгів, новітню податкову систему і протекційну систему (охоронних мит). Ці методи опираються по частині на найбрутальнішім насиллю, наприклад, колоніяльна система. І всі вони вживали державну владу, ту сконцентровану й з'організовану силу суспільності, на те, щоб підтримувати, наче в теплиці, процес переміни феодального способу продукції в капіталістичний та скоротити переходовий час. Насилля це повинулося кождої старої суспільності, щоходить вагітна новою. Воно саме є економічною потенцією (силою)».

Передостаннє речення цитованого місця приводиться дуже часто, але звичайно без його звязку. Хто застановиться над ним у звязку з тим, що передтим сказано, той буде знати, як його розуміти. До сил, які були повитухами капіталістичного способу продукції, належить теж »державна влада ця сконцентрована і з'організована сила суспільності«, отже не сила »держави як такої«, яка царює десь у хмарах понад клясовими противенствами, тільки сила держави як знаряддя пануючої кляси.

Зрост пролетаризації населення, головно сільського, і здобуття внутрішнього ринку з одного боку, а з другого накопичення і зосередження великих багацтв і одночасно, здобуття зовніш-

нього ринку, головно наслідком торговельних вносів і колоніяльної політики, де були ті умови, які з'явилися нараз від 15. століття в західній Європі та почали перемінювати цілу продукцію що раз більше в товарову продукцію, а далі перемінили просту товарову продукцію в капіталістичну. З того часу дрібні селянські і ремісницькі підприємства що раз більше нищилися й уступали назад і мусіли зробити місце капіталістичним великим підприємствам.

Сьомий розділ. **Кінець капіталістичного способу продукції.**

Ми дійшли до кінця викладу капіталістичного продукційного процесу, який ми спробували дати на основі Карла Маркса.

Ми бачили, що первісний спосіб продукції опирається на суспільній, пляново зорганізованій праці та вимагає, щоби продукційні засоби і продукти були суспільною власністю. Правда, продукти розділюються і стають через те індивідуальною власністю, але лише наскільки вони є предметами ужитку для одиниці. Як безпосередній добуток суспільної праці продукти припадають наперед на власність суспільності.

Цей спосіб продукції виперла проста товарова продукція приватних робітників, працюючих незалежно один від другого. Кождий з них витворює продукти при помочі власних продукційних засобів, які стають потім, очевидно, його приватною власністю.

Але з простої товарової продукції витворюється капіталістична товарова продукція.

На місці незалежних між собою, окремих робітників-продуцентів виступають великі сконцентровані підприємства, кожде з них продукує незалежно від других товари, а кожде з них має внутрішню організацію, придатну для плянової суспільної продукції. Ці великі капіталістичні підприємства стоять проти себе як продуценти товарів, їх взаємини опираються далі на виміні товарів і тим самим на праві власності простої товарової продукції, тобто на приватній власності засобів продукції і продуктів.

Але тим робом приватна власність перемінюється у свою протилежність.

При простій товаровій продукції приватна власність була наслідком і плодом праці. Робітник був власником своїх продукційних засобів і своїх продуктів. Капіталістична продукція розриває зв'язок між працею і власністю. Робітник не має вже власності на своїм продукті. Навпаки, продукційні засоби і продукти належать до не-робітника. Переміна продукції в суспільну продукцію, оперту на капіталістичній основі, потягає за собою що раз більше переміну не-робітників у власників всіх багацтв, а робітників у позбавлених власності.

На тім не кінчиться ще противорічча поміж пануючим способом продукції і пануючим способом присвоювання власності.

Ми бачили, яка проста й прозора була продукція за часів первісного комунізму, як суспільність керувала нею після своєї волі і потреб.

Під час системи товарової продукції стають суспільні продукційні умови силою, яка виростає над голови окремих продуцентів. Продуцент стає їх невільником без власної волі і його становище стає ще більш нуждене, тому що нові панове не кажуть йому, що він має зробити, не повідомляють його про свої потреби, тільки поглядають йому самому, щоб він їх вгадував. Продукція підлягає тепер законам, які виступають незалежно від продуцентів, часто навіть проти їхньої волі так, як природні закони; вона підлягає законам, які здійснюються через періодичні ненормальні стани, як упадок цін, дорожнечу і. т. д. Однаке ті відхилення від нормального стану, оскільки вони випливають з суспільних причин, є під час панування простої товарової продукції ще маловажні і обмежуються на малі простори, відповідно до низької продуктивності дрібних підприємств окремих робітників.

Але продуктивність праці зростає кольосально під впливом капіталістичного способу продукції. Він розбуджує і кольосально розвиває всі продукційні сили, питомі суспільні, доцільно зорганізованій праці, що повертає собі на службу опановані науковою природні сили. Наслідок цього такий, що періодична поява ненормальних станів, через котрі здійснюються закони товарової продукції і котрі давніше приносили зі собою хвилеві, локальні недогоди, що давалися легко переболіти, а часто навіть цілком усунути, перемінюються тепер у періодичні катастрофи, що тривають ро-

ками, навіщують цілі держави і континенти та заподівають страшливі спустошення; у періодичні катастрофи, що розмірами й інтензивністю ростуть разом з капіталістичним способом продукції і стають тепер, як здається, хронічною недугою.

І ще одно: Під час первісного комунізму, коли продукт суспільної праці належить до суспільності, і вона розділює його відповідно до суспільних потреб поміж осібняків, тоді пайка кожного росте разом зі зростом продуктивності праці.

Під час панування товарової продукції маса ужиткових вартостей, які відповідають певній величині вартости, росте разом з продуктивністю праці. Під час простої товарової продукції належить продукт праці звичайно до робітника. Він може його в цілості або в часті сам спожити: у тім випадку скількість ужиткових предметів, які стоять до його розпорядимости, зростає в тій самій мірі, що й видатність його праці. Він може також продукт своєї праці в цілості або в часті обміняти — але тільки дуже мала частина продуктів стає при простій товаровій продукції товаром.

За продукт невної скількості праці, який робітник обмінює, він дістане тим більше ужиткових вартостей, чим більша взагалі продуктивність праці. І тут зрост видатності праці виходить в повні на користь робітників.

При капіталістичній товаровій продукції робітна сила стає сама товаром; його вартість, як і вартість кожного іншого товару, падає в тій самій мірі, як росте продуктивність праці. Отже

чим більша продуктивність праці, тим відносно меншу пайку її плодів дістає робітник у ціні робітної сили. Але чим більше капіталістичний спосіб продукції стає пануючим способом, тим більша частина народної маси складається з наемних робітників, отже тим більш недоступні стають для неї плоди збільшеної продуктивності її праці.

Всі ці суперечності витворюють з природною конечністю самі з себе конфлікти поміж клясою капіталістів і робітників, конфлікти, які розбуджують у робітників клясову свідомість, примушують їх до політичної діяльності і витворюють у всіх капіталістичних країнах робітничі партії. Однаке згадані власне обставини витворюють також найріжнородніші хворобливі прояви, і то не тільки такі, що обмежуються на робітничу клясу, але й такі, що роблять теперішні обставини нестерпними для що раз ширших кол і поза клясою наемних робітників.

Так то все домугається розвязки суперечності, що міститься в капіталістичному способі продукції, суперечності поміж суспільним характером праці і давньою формою присвоювання продукційних засобів і продуктів.

Здається, що є тільки два шляхи, щоб розвязати цю суперечність: оба вони зводяться до того самого, тобто до того, що треба погодити зі собою спосіб продукції і спосіб присвоювання. Один шлях веде до знесення суспільного характеру праці, до повороту до простої товарової продук-

ції, до привернення на місце великого підприємства ремесла і дрібноселянського господарства. Інший шлях старається не приноровити продукцію до способу присвоювання, тільки спосіб присвоювання до продукції, він веде до суспільної власності продукційних засобів і продуктів.

Сьогодня багато людей пробує зіпхнути розвиток на перший шлях; вони виходять з того помилкового погляду, що спосіб продукції можна довільно приписати правничими приписами. Міщанська вульгарна економія, адвокат капіталу, осуджує ці спроби, — де вона ще не цілком зійшла нінашо.

Але сама вона трібує подібну гру. Щоби виказати згідність пануючого способу продукції з пануючим способом присвоювання, вона лишає в своїх економічних викладах на боці характеристичні і сутні прикмети новітнього способу продукції і представляє її ніби просту товарову продукцію: треба тільки прочитати звичайні твори вульгарної економістів: там ще сьогодня товари обмінюються, як у дикунів, там виступають як наємні робітники ловці і рибаки, які свободно розпоряджаються лісом і морем, а стріла і лук, човен і сіть як капітал¹⁾.

¹⁾ Ілюзії що їх хочуть роабудити ці панове, розвиваються в колоніях, тобто в країнах в неткненою цілиною, де поселюються переселенці. Там бачимо повну свободу трудової умови, власність робітника на своїх продуктах, отже на плодах своєї праці, взагалі бачимо там умови, які наші економісти представляють як капіталістич-

Таких економістів Маркс добре провчив у своїм «Капіталі».

Але його твір дав ще більше крім того, що розкрив усю пліткість і брехливість вульгарної економії.

ний спосіб продукції; але дивним дивом серед тих відносин капітал перестає бути капіталом !

У таких кольоніях є ще подостатком вільної землі і кождий має до неї доступ. Кождий робітник може там звичайно самостійно продукувати, він не мусить прода- вати свою робітну силу. Через те кождий волить працю- вати для себе самого, ніж для других. Равом з тим гро- ші, васоби прожитку, машини й інші продукційні васоби перестають бути капіталом. Вони не приносять нової вартості.

Тому ті самі економісти, які в капіталістичних країнах декламують патетично про святу власність і свободу трудової умови, жадають у молодих кольоніях для піддер- жання розвитку капіталу, щоб виключити робітників від земельної власності та піддержувати їхне переселення державними васобами або навіть коштом робітників, які прибули давніше, або іншими словами, вони домага- ються насильного відділення робітника від засобів про- дукції і прожитку та штучного витворення зайвого робіт-ничого населення, яке на ділі не є вільне, тільки мусить продавати свою робітну силу. А там, де є покірна ро- бітнича кляса — особливо з якоїсь відсталої раси —, яка дасть собі це зробити, там проголошується неприкрыту примусову працю, невільництво.

»Той сам інтерес, який каже сікофантові капіталу, політичному економістові, в рідному краю представляти капіталістичний спосіб продукції як його власну проти- лежність, той сам інтерес змушує його тут (в кольоніях) *to make a clear breast of it* (призватися до всього) та про- кламувати голосно протиєнство обох способів продукції.«

Дехто залюбки називає Маркса духом, який все заперечував, який умів тільки критично розкладати, але не вмів позитивно впливати.

Та вже сам цей нарис викладу продукційного процесу капіталу, що його дав нам Маркс, показує, що він створив дійсно нову економічну й історичну систему. Критика його попередників творить тільки уосновання тої системи.

Не можна перемогти старого, не станувши самому на вищому становищі понад ним; не можна критикувати, не маючи самому вищого пізнання; не можна знищити наукової системи, не виставляючи самому поза нею іншої, величнішої і обширнішої.

Маркс перший відкрив фетишистичний характер товарів, зрозумів капітал не як річ, тільки як відношення, яке висловлюється в річах, і як історичну категорію. Він перший розслідив закони руху і розвитку капіталу. І він перший випровадив цілі сучасного суспільного руху як конечний наслідок дотеперішнього історичного розвитку, замісць укладати їх у своїй голові як ждання якоїнебудь »вічної справедливості«.

Зі становища, на яке підносить нас Маркс, бачимо, що всі спроби вульгарних економістів перебріхувати теперішні відносини в якісь патріярхально прості, таксамо даремні, як і спроби їх у такі перемінити.

Ясний стає й одинокий шлях, що лишається для дальнього розвитку суспільності: Це примі-

нення форми присвоєння до способу продукції, захоплення власності продукційних засобів суспільністю, повне безоглядне переведення переведеної на половину капіталом переміни продукції з одиничної в суспільну. З тим починається для людства нова доба.

На місце анархічної товарової продукції стає пляново свідома організація суспільної продукції; панування продукту над продуцентом кінчається. Людина, яка в що раз більшій мірі стала паном природних сил, стає через те також паном суспільного розвитку. »Аж тоді«, каже Енгельс, »будуть люди в повною свідомістю творити самі свою історію, аж тоді викликані ними суспільні причини будуть п'ерше всього і то в що раз більшому ступні приносити теж бажані ними наслідки. Це буде скок суспільності з царства конечності в царство свободи«.

ЗМІСТ

Передмова до першого видання	3
Передмова до осьмого видання	10
I. Частина: Товар, гроші, капітал.	
1. Розділ: Товар.	
1. Характер товарової продукції	17
2. Вартість	30
3. Обмінна вартість	43
4. Обмін товарів	50
2. Розділ: Гроші.	
1. Ціна	55
2. Продажа і купівля	61
3. Грошевий обіг	65
4. Монета. Паперові гроші	68
5. Інші функції грошей	71
3. Розділ: Переміна грошей в капітал.	
1. Що таке капітал?	78
3. Джерело надвартості	83
3. Робітна сила як товар	87
II. Частина: Надвартість.	
1. Розділ: Продукційний процес	97
2. Розділ: Роля капіталу при творенню надвар- тости	107

3. Розділ: Ступінь визиску робітної сили	114
4. Розділ: Надвартість і прибуток	112
5. Розділ: Робітний день	143
6. Розділ: Надвартість «дрібного майстра» і надвартість капіталіста	160
7. Розділ: Релятивна надвартість	165
8. Розділ: Кооперація	171
9. Розділ: Поділ праці і мануфактура.	
1. Два джереня походження мануфактури. Її елементи: детальний робітник і його знаряддя	180
2. Дві основні форми мануфактури	183
10. Розділ: Машини і велика промисловість.	
1. Розвиток машини	190
2. Передача вартості машини продуктові	200
3. Безпосередні впливи машинової господарки на робітників	204
4. Машина як «виховниця» робітника	215
5. Машина і ринок праці	222
6. Машина як революційний агент	230

III. Частина: Заробітна плата і дохід з капіталу.

1. Розділ: Заробітна плата.	
1. Зміни величини ціни робітної сили і надвартості	243
2. Переміна ціни робітної сили на заробітну плату	249
3. Часова плата	252
4. Поштучна плата	257
5. Національна ріжноманітність заробітної плати	260
2. Розділ: Дохід з капіталу	264
3. Розділ: Проста репродукція	268

4. Розділ: Переміна надвартості в капітал.	
1. Як надвартість стає капіталом	274
2. Здержаність капіталіста	278
3. Здержаність робітника і інші обставини, які впливають на розміри акумуляції .	282
5. Розділ: Перенаселення.	
1. Залізний закон плати	286
2. Промислова запасна (резервова) армія .	291
6. Розділ: Розвід капіталістичного способу продукції	308
7. Розділ: Кінець капіталістичного способу про- дукції	319

Українська Накладня

видас

ілюстровані твори українських класиків і сучасних письменників

у критичних виданнях, з літературно-історич-
ними вводами, життєписами й поясненнями,
на сильному папері, лексиконового формату,
гарного викінчення.

Досі з'явилися або друкуються:

- I. Твори Тараса Шевченка,
у трьох томах, видання Богдана Лепкого.
- II. Повне видання творів Тараса Шевченка,
(українських і російських), перше найповніше видання
Богдана Лепкого, 5 томів.
- III. Твори Івана Котляревського,
видання Павла Зайцева, 1 том.
- IV. Твори Григорія Квітки - Основ'яненка,
видання Сергія Єфремова, 2 томи.
- V. Твори Марка Вовчка,
видання Богдана Лепкого, 3 томи.
- VI. Іван Франко: „З вершин і низин“,
третє видання Д-ра Василя Сімовича, 1 том.
- VII. Богдан Лепкий: „Писання“
видання автора у 2 томах.

У „Бібліотеці українських і чужих романів“ з'явилися

досі ось які твори:

- I. Анатоль Свидницький, Люборацькі.
- II. } Ольга Кобилянська, Царівна.
- III. } IV. Г. Майрінк, Голем.
- V. } VI. } Антін Крушельницький, Рубають ліс.
- VII. Iван Франко, Захар Беркут.
- VIII. } IX. } Толстой, Відродження, 2 томи.
- X. } XI. } О. Кобилянська, Земля.
- XII. } XIII. } Б. Келерман, Тунель.
- XIV. } XV. } Михайло Яцків, Танець тіней.
- XVI. } XVII. } І. Нечуй-Левицький, Причепа.
- XVIII. } XIX. } К. Тетмаср, Янгол смерти.
- XX. } XXI. } Павль Келер, Зима.
- XXII. } XXIII. } Б. Лепкий, Мотря.
- XXIV. } XXV. } М. Горкій, Мати.
- XXVI. } XXVII. } І. Нечуй-Левицький, Хари.
- XXVIII. } XXIX. } Ів. Франко, Перехресні стежки.
- XXX. } XXXI. } Ів. Франко, Основи суспільності.
- XXXII. I. Нечуй-Левицький, Кайдашевасім'я.

